Universiteit Leiden
The Netherlands

Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis: bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de – 19de eeuw)

Van de Voorde, I.

Citation
Van de Voorde, I. (2022, April 19). *Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis: bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de – 19de eeuw). LOT dissertation series*. Amsterdam, LOT. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3284980

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3284980

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis

Bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis
van het Nederlands (16de – 19de eeuw)

Published by
LOT
Binnengasthuisstraat 9
1012 ZA Amsterdam
The Netherlands

phone: +31 20 525 2461
e-mail: lot@uva.nl
http://www.lotschool.nl

ISBN: 978-94-6093-404-9
DOI: https://dx.medra.org/10.48273/LOT0619
NUR: 616

Copyright © 2022: Iris Van de Voorde. All rights reserved.

Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis

Bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de – 19de eeuw)

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof. dr. ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op dinsdag 19 april 2022
klokke 15.00 uur

door

Iris Van de Voorde

geboren te Jette
in 1995

Promotores:	Prof. dr. R. Vosters (Vrije Universiteit Brussel) Prof. dr. G.J. Rutten Prof. dr. M.J. van der Wal
Promotiecommissie:	Prof. dr. J. Schaeken Prof. dr. I.M. Tieken-Boon van Ostade Prof. dr. L. De Cuypere (Vrije Universiteit Brussel) Prof. dr. C. Peersman (Vrije Universiteit Brussel) Prof. dr. A. Marynissen (Universität zu Köln) Prof. dr. M. Hüning (Freie Universität Berlin)

Het onderzoek beschreven in dit proefschrift werd uitgevoerd onder leiding van het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL) aan de Universiteit Leiden en het Centre for Linguistics (CLIN) aan de Vrije Universiteit Brussel. De totstandkoming van het proefschrift werd financieel mogelijk gemaakt door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO).

Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis

Bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de – 19de eeuw)

Iris Van de Voorde

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van
Doctor in de Taalkunde aan de Vrije Universiteit Brussel

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Academiejaar 2021 – 2022

Promotores:	Prof. dr. R. Vosters (Vrije Universiteit Brussel) Prof. dr. G.J. Rutten Prof. dr. M.J. van der Wal
Copromotor:	Prof. dr. W. Vandenbussche (Vrije Universiteit Brussel)
Promotiecommissie:	Prof. dr. J. Schaeken Prof. dr. I.M. Tieken-Boon van Ostade Prof. dr. L. De Cuypere (Vrije Universiteit Brussel) Prof. dr. C. Peersman (Vrije Universiteit Brussel) Prof. dr. A. Marynissen (Universität zu Köln) Prof. dr. M. Hüning (Freie Universität Berlin)

Het onderzoek beschreven in dit proefschrift werd uitgevoerd onder leiding van het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL) aan de Universiteit Leiden en het Centre for Linguistics (CLIN) aan de Vrije Universiteit Brussel. De totstandkoming van het proefschrift werd financieel mogelijk gemaakt door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO).

Inhoudsopgave

VOORWOORD xi

HOOFDSTUK 1 – INLEIDING 1

1 CONTEXT VAN HET ONDERZOEK 1
2 OPZET EN ONDERZOEKSVRAGEN 3
3 OPBOUW VAN HET PROEFSCHRIFT 6

HOOFDSTUK 2 – TAALGESCHIEDENIS 9

1 INLEIDING 9
2 GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDS 9
2.1 TAALHISTORISCHE CONTEXT 9
2.2 RECENTERE OPVATTINGEN 18
3 HISTORISCHE SOCIOLINGUÏSTIEK 22
3.1 ONDERZOEKSTRADITIE 22
3.2 CORPORA 25

HOOFDSTUK 3 – PLURICENTRICITEIT 29

1 INLEIDING 29
2 ONDERZOEKSTRADITIE 31
3 PLURICENTRICITEIT VERSUS PLURIAREALITEIT 36
4 HET NEDERLANDS ALS PLURICENTRISCHE TAAL 45
4.1 HEDENDAAGSE SYMMETRIE 45
4.2 TRADITIONELE VISIE EN TEGENARGUMENTEN 46
4.3 HISTORISCHE DIMENSIE PLURICENTRICITEIT 51

HOOFDSTUK 4 – CORPUS EN METHODE 55

1 INLEIDING 55
2 HISTORICAL CORPUS OF DUTCH: OPBOUW EN OMVANG 57
2.1 SELECTIECRITERIA 57

2.2 GENREDIMENSIE 59
2.3 DIACHRONE DIMENSIE 61
2.4 REGIONALE DIMENSIE 61
2.5 ALGEMEEN 64
3 AFBAKENING GENRES 66
3.1 ADMINISTRATIEVE TEKSTEN 66
3.2 EGODOCUMENTEN 74
3.3 PAMFLETTEN 81
3.4 HYPOTHESES GENRES 86
4 SELECTIE EN VERZAMELING 87
5 DIGITALISERING 92
5.1 WERKWIJZE 92
5.2 METADATA 93
5.3 TRANSCRIPTIERICHTLIJNEN 95
6 METHODE 96
6.1 ZOEKMETHODE 97
6.2 DATA-ANALYSE 99
6.3 VOORUITBLIK ANALYSEHOOFDSTUKKEN 100

HOOFDSTUK 5 – SPELLING VAN /a:/ IN GESLOTEN SYLLABE 101

1 AFBAKENING VARIABELE 101
2 NORMEN EN GEBRUIK: VOORGAAND ONDERZOEK 105
2.1 TAALNORMEN 105
2.2 TAALGEBRUIK 107
3 HYPOTHESES 110
4 RESULTATEN 111
5 BESPREKING 121

HOOFDSTUK 6 – SPELLING VAN /k/ IN WOORDFINALE POSITIE 125

1 AFBAKENING VARIABELE 125
2 NORMEN EN GEBRUIK: VOORGAAND ONDERZOEK 126
2.1 TAALNORMEN 127
2.2 TAALGEBRUIK 130
3 HYPOTHESES 131
4 RESULTATEN 132
5 BESPREKING 144

HOOFDSTUK 7 – SPELLING VAN /t/ BIJ WERKWOORDEN MET EEN D-STAM 147

1 AFBAKENING VARIABELE 147
2 NORMEN EN GEBRUIK: VOORGAAND ONDERZOEK 150
2.1 TAALNORMEN 150
2.2 TAALGEBRUIK 153
3 HYPOTHESES 158
4 RESULTATEN 160
5 BESPREKING 170

HOOFDSTUK 8 – SJWA-APOCOPE 175

1 AFBAKENING VARIABELE 175
2 NORMEN EN GEBRUIK: VOORGAAND ONDERZOEK 180
2.1 TAALNORMEN 180
2.2 TAALGEBRUIK 182
3 HYPOTHESES 185
4 RESULTATEN 186
5 BESPREKING 198

HOOFDSTUK 9 – NEGATIE 201

1 AFBAKENING VARIABELE 201
2 NORMEN EN GEBRUIK: VOORGAAND ONDERZOEK 210
2.1 TAALNORMEN 211
2.2 TAALGEBRUIK 213
3 HYPOTHESES 216
4 RESULTATEN 217
5 BESPREKING 232

HOOFDSTUK 10 – D-/W-RELATIVA 237

1 AFBAKENING VARIABELE 237
2 NORMEN EN GEBRUIK: VOORGAAND ONDERZOEK 244
2.1 TAALNORMEN 244
2.2 TAALGEBRUIK 248
3 HYPOTHESES 251

4 RESULTATEN 253
5 BESPREKING 262

HOOFDSTUK 11 – CONCLUSIE 265

1 INLEIDING 265
2 UITKOMSTEN PER VARIABELE 271
3 ALGEMENE REFLECTIE EN CONCLUSIES 277
3.1 PERIODE 278
3.2 GENRE 279
3.3 REGIO 280
4 SLOTBESCHOUWINGEN 281

BIBLIOGRAFIE 285

BIJLAGE 1 – OVERZICHT VAN ALLE TEKSTEN IN HET HCD 305

BIJLAGE 2 – TRANSCRIPTIERICHTLIJNEN 323

BIJLAGE 3 – REGULIERE EXPRESSIES IN R 329

SUMMARY 333

CURRICULUM VITAE 341

Voorwoord

Tijdens mijn opleiding Taal- en Letterkunde aan de Vrije Universiteit Brussel werd al snel duidelijk dat mijn hart bij de taalkunde lag. De interesse voor het Nederlands was al sterk aanwezig, maar werd nog aangewakkerd dankzij de boeiende colleges. Na mijn opleiding kreeg ik de kans om zelf onderzoek te doen naar het Nederlands in de vorm van een doctoraat. Op het hele doctoraatstraject kijk ik met een positief gevoel terug. Dat was ook mijn voornemen toen ik eraan begon. En wanneer het wat moeizamer ging, herinnerde ik mezelf eraan dat ik elke dag mocht doen wat ik graag deed. Na ruim vier jaar presenteer ik nu mijn proefschrift. Verschillende mensen hebben me geholpen bij de totstandkoming van dit proefschrift. Ik wens hen hieronder dan ook te bedanken.

In eerste instantie wil ik mijn promotores bedanken: Rik Vosters en Wim Vandenbussche aan de Vrije Universiteit Brussel, en Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten aan de Universiteit Leiden. Jullie begeleiding tijdens mijn doctoraatstraject was van onschatbare waarde. Niet alleen hebben jullie me op sleeptouw genomen in de academische wereld, ook waren jullie nauw betrokken bij alle stappen in het onderzoek: van de corpusopbouw tot het schrijfproces. Elk hoofdstuk werd nauwkeurig nagelezen en telkens kreeg ik gedetailleerde feedback. Wanneer jullie tijdens een overleg zeiden dat jullie erg benieuwd waren naar de resultaten, was dit ook daadwerkelijk zo. Dat enthousiasme over het onderzoek was voor mij een extra drijfveer om het doctoraat tot een goed einde te brengen. Het is beslist een voorrecht om samen te werken met mensen die zo gepassioneerd zijn door hun vak.

Daarnaast wil ik mijn collega's aan de Vrije Universiteit Brussel bedanken voor de collegiale – en soms zelfs familiale – sfeer. Het was bovendien een meerwaarde om deel uit te maken van een (h)echt team. Zowel op als naast de campus hebben we met het team fijne momenten beleefd. Samen conferenties en summer schools bijwonen schept natuurlijk een band. Ik zal dan ook niet snel vergeten hoe we pizza deelden in Leiden, wijn proefden in Lausanne, en met koffers sleurden op een grindpad op Lesbos. Jill, Charlotte, Eline, Yasmin, Lauranne, Carolien, en vele anderen: bedankt voor de mooie tijd aan de VUB!

Verder gaat mijn dank uit naar de bijzonder hulpvaardige student-assistenten in Brussel en Leiden. Zij leverden steevast kwaliteitsvolle eerste transcripties aan, en hebben dus een belangrijke rol gespeeld bij de corpusopbouw. Voor en tijdens mijn archiefbezoeken heb ik ook hulp gekregen van verschillende archivarissen en archiefmedewerkers in Nederland en Vlaanderen. Ik ben hun eveneens enorm dankbaar.

Een oprecht woord van dank voor mijn familie en vrienden mag hier uiteraard niet ontbreken. Hoewel het niet hun wereld is, hebben mijn ouders steeds interesse getoond in wat ik deed. Voor en tijdens mijn doctoraat hebben ze me gesteund en aangemoedigd om mijn ambities waar te maken, net als mijn zus overigens. Ook mijn grootouders, moeke en bompa, zijn trouwe supporters. Nog voor het proefschrift klaar was noemden ze me al ‘doctor’ (of soms: ‘dokter’). Doctor of dokter: ik weet dat ze altijd trots op me zullen zijn.

Brussel, november 2021

Hoofdstuk 1 – Inleiding

In dit proefschrift wordt historische pluricentriciteit in het Nederlandse taalgebied onderzocht. Pluricentriciteit houdt in dat eenzelfde taal meerdere centra heeft van waaruit normen zich verspreiden. Die normatieve centra vallen vaak samen met natie-staten, zodat elk centrum geassocieerd wordt met een nationale variëteit. In de Nederlandse taalkunde bestaat tegenwoordig consensus dat het Nederlands een pluricentrische taal is, met nationale variëteiten in Nederland, België en Suriname. In het Nederlandse taalgebied vinden we een centrum in de Noordelijke Nederlanden (de Randstad) en de Zuidelijke Nederlanden (Brabant). De huidige situatie van pluricentriciteit impliceert dat we Nederlands-Nederlandse en Belgisch-Nederlandse normen onderscheiden, o.a. op het gebied van uitspraak en lexicon. Volgens de traditionele visie op de geschiedenis van het Nederlands is deze situatie van pluricentriciteit terug te voeren naar de 20ste eeuw, waardoor het een relatief recent fenomeen is. Zoals we hieronder nog zullen zien, zijn er echter aanwijzingen om pluricentriciteit vroeger in de tijd te situeren. Dat is ook de aanleiding geweest om pluricentriciteit voor het Nederlands met deze studie in een breder historisch perspectief te plaatsen.

1 Context van het onderzoek

Wat traditionele taalgeschiedenissen doorgaans gemeen hebben is de focus op standaardisatie (Rutten, Vosters & Vandenbussche, 2014, pp. 1-2). Dat is voor de geschiedenis van het Nederlands niet anders. Over het algemeen wordt de ontwikkeling van het Standaardnederlands rechtlijnig voorgesteld: van dialectdiversiteit in de middeleeuwen naar een uniforme geschreven standaardtaal in de 19de eeuw (Rutten, 2008b, p. 35; Van der Wal, 2006, p. 6). De geschiedenis van het Nederlands wordt dan gekenmerkt door wat Watts (2012, pp. 585-586) treffend de *funnel view* noemt.[1] In deze visie leveren verschillende dialecten input voor de standaardtaal, maar "it displays a disregard for the historical trajectories of these varieties when a certain period of time is reached" (Watts, 2012, p. 586). Zeker vanaf de 17de eeuw ligt de nadruk in de taalgeschiedenissen op de ontwikkeling van de Nederlandse standaardtaal op basis van het Hollandse dialect. In de 17de

[1] Zie voor het idee van de *funnel view* ook Milroy (1994).

eeuw was Holland immers het economische, culturele, en ook taalkundige centrum van de Lage Landen. Brabant in het Zuiden vervulde deze functie in de 16de eeuw (cf. Hoofdstuk 2). Deze opeenvolging van centra zullen we in het vervolg van dit proefschrift *consecutieve monocentriciteit* noemen.

Wanneer traditionele overzichtswerken de 17de eeuw bereiken, wordt de geschiedenis van het Noordelijke en Zuidelijke Nederlands dan ook meestal apart behandeld. Het standaardisatieproces dat zich voornamelijk vanaf de 17de eeuw in het Noorden afspeelde staat daarbij tegenover afgebroken standaardisatie in het Zuiden in de 17de en 18de eeuw (cf. Hoofdstuk 2). In de traditionele taalgeschiedschrijving heerst dan ook het idee van een monocentrische standaardisatie. Indien men uitgaat van een afgebroken of gestagneerde standaardisatie in het Zuiden, was er gedurende een lange periode namelijk slechts één taalkundig centrum, dat zich in het Noorden bevond. In de late 19de eeuw zocht het Zuiden aansluiting bij de Noordelijke standaardtaal. Pas toen deze standaardtaal in het Zuiden autonome ontwikkelingen onderging in de 20ste eeuw, was er sprake van een tweede centrum en ontstond de situatie van pluricentriciteit (cf. Hoofdstuk 3). Zeker gedurende het voorbije decennium is er echter veel empirisch onderzoek verricht naar de Zuidelijke Nederlanden in de 18de en vroege 19de eeuw (o.a. Rutten, 2011; Rutten & Vosters, 2010b; Rutten & Vosters, 2011; Rutten & Vosters, 2013; Vosters, 2011; Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012). Zowel op het gebied van taalnormen als taalgebruik konden hierdoor enkele traditionele opvattingen genuanceerd en/of bijgesteld worden. Een van de vaststellingen was dat er in de tweede helft van de 18de eeuw een coherente normatieve traditie bestond in het Zuiden. Minimale spellingverschillen tussen het Noorden en het Zuiden lagen aan de basis van een eigen Zuidelijke traditie en identiteit (cf. Hoofdstuk 3). Deze ontwikkelingen in het Zuiden in de tweede helft van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw geven geen blijk van een afgebroken standaardisatie, en doen eveneens het idee van een monocentrische standaardisatie in het Noorden wankelen. De eigen Zuidelijke traditie in de 18de eeuw suggereert net dat er nog een tweede centrum was. Naar dit mogelijke tweede taalkundige centrum in de 18de eeuw is nog verder onderzoek nodig. Het is met andere woorden noodzakelijk om pluricentriciteit in een historisch perspectief te plaatsen en zo de bruikbaarheid van het concept in de Nederlandse taalgeschiedenis te beoordelen. Dat is dan ook de hoofddoelstelling van dit proefschrift. Tot nu

toe werd het ontstaan en de evolutie van pluricentriciteit in het Nederlandse taalgebied nog niet eerder onderzocht, waardoor het grotendeels nog onbekend terrein is.

2 Opzet en onderzoeksvragen

In de vorige paragraaf haalden we reeds aan dat consecutieve monocentriciteit de dominante visie is in traditionele taalgeschiedenissen, en dat de geschiedenis van het Noordelijke en Zuidelijke Nederlands vaak apart voorgesteld wordt. Voortbouwend op eerder onderzoek waarin aandacht besteed werd aan Noord-Zuiddynamieken in de Lage Landen (o.a. Rutten, Vosters & Van der Wal, 2015; Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012), willen we met dit proefschrift evenwel de basis leggen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands. In een geïntegreerde geschiedenis verschuift de focus van één bepaalde regio naar meerdere regio's, en wordt de interactie tussen die regio's voorop geplaatst. Bovendien is een dergelijke geschiedenis gericht op variatie in het hele Nederlandse taalgebied, met evenveel aandacht voor het Noordelijke en Zuidelijke Nederlands.

De vraag is welke rol pluricentriciteit speelt in een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands. Het Nederlandse taalgebied wordt vandaag immers voorgesteld als pluricentrisch, en er zijn indicaties uit empirisch onderzoek om pluricentriciteit vroeger in de tijd te situeren (cf. supra). Kunnen we het moderne concept pluricentriciteit aanwenden om de geschiedenis van het Nederlands te beschrijven? Vervangt pluricentriciteit in dat geval monocentriciteit? Of is pluricentriciteit daadwerkelijk een recent fenomeen bovenop de regionale variatie en regionale schrijfpraktijken die we in vroegere eeuwen waarnemen? Deze vragen staan centraal in dit proefschrift.

Om de bruikbaarheid van het concept pluricentriciteit in de Nederlandse taalgeschiedenis te beoordelen werd het *Historical Corpus of Dutch* (HCD) ontwikkeld. Het is een nieuw diachroon corpus met materiaal uit vier eeuwen, namelijk uit de 16de, 17de, 18de en 19de eeuw. Daarnaast omvat het HCD vier regio's uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (Holland, Zeeland, Brabant, Vlaanderen). Binnen het Noorden en het Zuiden werd telkens een centrale en een perifere regio gekozen. In het Noorden is Holland

het centrum en Zeeland de periferie; in het Zuiden is Brabant het centrum en Vlaanderen de periferie. Tot slot is het corpus opgebouwd rond drie genres, namelijk administratieve teksten, egodocumenten en pamfletten. Het corpus telt ruim 460.000 woorden (cf. Hoofdstuk 4). In het HCD worden zes variabelen uit verschillende domeinen in de taalkunde onderzocht: spelling, morfonologie en morfosyntaxis. Als spellingvariabelen beschouwen we de spelling van /a:/ in gesloten syllabe, de spelling van /k/ in woordfinale positie en de spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam. Als morfonologische verandering analyseren we de sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis van de indicatief presens. Tot slot onderzoeken we met de verandering van tweeledige negatie naar eenledige negatie en de verschuiving van d- naar w-relativa twee morfosyntactische variabelen. De corpusopbouw laat toe om taalveranderingen over verschillende eeuwen in kaart te brengen, alsook taalvariatie binnen een bepaalde periode. Bij de analyse van de verschillende variabelen zullen we in het bijzonder rekening houden met Noord-Zuidverschillen, evenals met spanningen tussen het centrum en de periferie binnen elk gebied (i.e. Holland tegenover Zeeland en Brabant tegenover Vlaanderen).

We verbinden de waargenomen taalverandering en taalvariatie in ons historisch corpus telkens met de taalexterne factoren periode, regio en genre. Hierdoor sluit ons onderzoek aan bij de historische sociolinguïstiek, een taalkundige benadering die de laatste decennia steeds meer terrein heeft gewonnen. Door egodocumenten als genre in het corpus te betrekken past het ondernomen onderzoek bovendien in de *language history from below*-benadering. De *language history from below*, of taalgeschiedenis van onderop, is een onderdeel van de historische sociolinguïstiek. Deze benadering stelt zich o.m. tot doel om bronnen te analyseren die het gesproken taalgebruik zo goed mogelijk benaderen (Elspaß, 2007; Elspaß, 2012b; cf. Hoofdstuk 2). Egodocumenten komen hiervoor in aanmerking (zie Van der Wal, 2007 voor het belang van Nederlandse egodocumenten in de taalgeschiedenis). Het meer alledaagse taalgebruik dat kenmerkend is voor egodocumenten komt niet aan bod in de traditionele taalgeschiedenissen. Deze laatste zijn daarentegen hoofdzakelijk gebaseerd op standaardtalige registers, gedrukte teksten, literaire en formele teksten. Bovendien gaat de aandacht hoofdzakelijk uit naar teksten afkomstig van de elite. De *language history from below* beoogt dan een perspectiefwissel. Enerzijds worden

bronnen die dichter staan bij de gesproken taal aangewend om de taalgeschiedenis te beschrijven. Anderzijds wordt ook het taalgebruik van de lagere klassen en de middenklassen in beschouwing genomen (Elspaß, 2007; Elspaß, 2012b; cf. Hoofdstuk 2). Bij Rutten, Vosters en Vandenbussche (2014, p. 2) klinkt echter de oproep om beide perspectieven te integreren en dus niet uitsluitend te focussen op de zogenaamde bronnen *from below* (zoals egodocumenten).[2] Ook taalnormen en standaardisatie kunnen weer bij het onderzoek betrokken worden (Rutten, Vosters & Vandenbussche, 2014, p. 2). Een dergelijk geïntegreerd perspectief vinden we in het *Going Dutch Corpus* (Krogull, 2018, pp. 49-50). Bij de opbouw van het HCD hanteerden we eveneens een geïntegreerd perspectief. Naast informelere handgeschreven egodocumenten bevat ons corpus namelijk formele handgeschreven administratieve teksten, alsook gedrukte pamfletten. De pamfletten kunnen meer informeel of meer formeel zijn (cf. Hoofdstuk 4).

We argumenteren dat we aan de hand van systematische corpusanalyses een gefundeerd oordeel kunnen vellen over pluricentriciteit in de Nederlandse taalgeschiedenis. Daarnaast hopen we met onze bevindingen ook een bijdrage te leveren aan de onderzoekstraditie rond pluricentriciteit. Het concept werd de laatste jaren namelijk ook bekritiseerd. Met name voor het Duits wordt pluricentriciteit niet zonder meer aanvaard. Bepaalde onderzoekers hebben daarentegen een sterke voorkeur voor 'pluriarealiteit'. Pluricentriciteit vertrekt namelijk hoofdzakelijk van nationale variëteiten, afgescheiden door nationale grenzen. De voorstanders van pluriarealiteit wijzen echter op varianten die niet gebonden zijn aan de natie-staat, en verder reiken dan de nationale grenzen. De distributie van deze varianten volgt bovendien vaak de traditionele dialectgebieden (cf. Hoofdstuk 3). In het HCD bouwden we de mogelijkheid in om ook pluriarealiteit voor het Nederlands te verkennen. De twee periferieën (Zeeland en Vlaanderen) zijn namelijk aangrenzende dialectgebieden.

Aan het einde van dit proefschrift kunnen we dan eigenlijk drie concepten evalueren: monocentriciteit, pluricentriciteit en pluriarealiteit. We zullen onze resultaten toetsen aan deze drie concepten, en bepalen of en in welke

[2] Ook Elspaß (2007; 2012b) stelt overigens dat een brede waaier aan bronnen (o.a. zo veel mogelijk genres, periodes, regio's) bestudeerd moet worden om een volledig beeld te krijgen van de taalgeschiedenis (Elspaß, 2007, p. 5; Elspaß, 2012b, p. 156).

mate we één van deze concepten nodig hebben om de geschiedenis van het Nederlands te beschrijven.

3 Opbouw van het proefschrift

Na deze inleiding (**Hoofdstuk 1**) volgen tien hoofdstukken, waarvan de inhoud hieronder kort beschreven wordt.

In **Hoofdstuk 2** belichten we de taalhistorische context van ons onderzoek. Eerst worden de hoofdlijnen van vier eeuwen taalgeschiedenis (16de-19de eeuw) uiteengezet vanuit een traditioneel perspectief. Het standaardisatieproces speelt daarbij uiteraard een belangrijke rol. Vervolgens worden de traditionele opvattingen aangevuld met bevindingen uit recenter empirisch onderzoek. Deze recentere studies gaan in op het Zuidelijke Nederlands in de 18de en vroege 19de eeuw, en op de vermeende Noordelijke uniformiteit in de 18de eeuw. Het laatste deel van dit hoofdstuk staat in het teken van de historische sociolinguïstiek. Zowel de aangehaalde recentere studies als het eigen onderzoek passen in deze onderzoekstraditie.

Hoofdstuk 3 handelt over pluricentriciteit als onderzoeksgebied. We geven een overzicht van de onderzoekstraditie en besteden ook aandacht aan pluricentriciteit als concept om meerdere nationale variëteiten van een taal voor te stellen. Hoewel pluricentriciteit vandaag voor verschillende talen aanvaard wordt als concept, is dit niet het geval voor het Duits. In het Duitse taalgebied bestaat er namelijk een oppositie tussen pluricentriciteit en pluriarealiteit. Aangezien de theoretische discussie over beide concepten ook relevant is voor het eigen onderzoek gaan we in dit hoofdstuk dieper in op de situatie voor het Duits. Nadien beschouwen we het Nederlands als pluricentrische taal. Op grond van de traditionele visie op de taalgeschiedenis wordt uitgelegd hoe de huidige situatie van pluricentriciteit voor het Nederlands ontstaan is. Bevindingen uit recenter empirisch onderzoek suggereren echter dat er al vroeger sprake was van pluricentriciteit dan traditioneel wordt aangenomen. Deze recentere opvattingen krijgen ook een plaats in dit hoofdstuk. Tot slot voeren we argumenten aan voor een historische dimensie van pluricentriciteit.

In **Hoofdstuk 4** komen de samenstelling en opbouw van het *Historical Corpus of Dutch* aan de orde. We besteden aandacht aan de drie dimensies in

het corpus (periode, regio, genre), en zorgen voor een afbakening van de genres. Het proces van selectie en digitalisering komt eveneens aan bod in dit hoofdstuk. Aan het einde van het hoofdstuk bespreken we nog kort de zoekmethode en de data-analyse.

De analyses komen aan bod in de hoofdstukken 5 tot en met 10. **Hoofdstuk 5** behandelt de spelling van /a:/ in gesloten syllabe. In dat hoofdstuk gaan we concreet na hoe de moderne spelling <aa> zich verhoudt tot de oudere spellingvarianten <ae> en <ai>. We zullen zien dat in de normatieve traditie in de tweede helft van de 18de eeuw een tweedeling ontstond tussen een typisch Noordelijke spellingvariant (<aa>) en een typisch Zuidelijke spellingvariant (<ae>). Observeren we een dergelijke tweedeling ook in het taalgebruik in ons corpus? En wat betekent dit in termen van pluricentriciteit? Nadien volgt de spelling van /k/ in woordfinale positie in **Hoofdstuk 6**. Ook voor deze spellingvariabele beschouwen we twee historische varianten (<c> en <ck>) en één moderne variant (<k>). In de 18de eeuw werd unaniem <k> voorgeschreven door de grammatici, zowel in het Noorden als het Zuiden van het taalgebied. Onze analyse zal licht werpen op het voorkomen van de spellingvarianten in het taalgebruik. De spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam (bv. 'worden') staat centraal in **Hoofdstuk 7**. We concentreerden ons in dit hoofdstuk op werkwoordsuitgangen in de 2de en 3de persoon singularis en de 2de persoon pluralis van de indicatief presens. In het verleden konden dan drie mogelijke uitgangen voorkomen, namelijk <t>, <d> en <dt>. Bij de analyse wordt aandacht besteed aan het traject van elk van deze varianten.

In **Hoofdstuk 8** analyseren we de sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis van de indicatief presens (bv. 'ik hebbe' > 'ik heb'). De finale sjwa in 'hebbe' was alomtegenwoordig in het Middelnederlands. We zullen nagaan in welke mate de sjwa-uitgang nog voorkomt in ons corpus, en op welke manier de geapocopeerde vormen zich verspreid hebben. Vervolgens komt de verandering van tweeledige negatie naar eenledige negatie aan bod in **Hoofdstuk 9**. De tweeledige negatie (bv. 'Ik en geloofde het niet') was dominant in het Middelnederlands, maar maakte door de eeuwen heen plaats voor de moderne eenledige negatie (bv. 'Ik geloofde het niet'). Uit eerder historisch-sociolinguïstisch onderzoek weten we dat de tweeledige negatie langer standhield in de Zuidelijke Nederlanden. In dit hoofdstuk zullen we o.m. onderzoeken wanneer en in welke mate er

sprake was van een Noord-Zuidverschil in ons corpus. Als laatste variabele bestuderen we in **Hoofdstuk 10** de verschuiving van d- naar w-relativa bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden (bv. 'de plaats daar wij sliepen' > 'de plaats waar wij sliepen'). De verandering was al aan de gang in het latere Middelnederlands en wordt beschouwd als voltooid rond 1900 in het geschreven Nederlands (o.a. Van der Wal, 2003, pp. 363-364). In dit laatste analysehoofdstuk krijgen we meer inzicht in de d-/w-variatie die bestond van de 16de tot en met de 19de eeuw.

Hoofdstuk 11 is de conclusie van dit proefschrift. Na een overzicht van de onderzoeksopzet volgen de belangrijkste uitkomsten per variabele. Het distributiepatroon van elke variabele wordt daarbij geëvalueerd. Is pluricentriciteit een geschikt concept om de distributie te beschrijven? In welke periode was pluricentriciteit dan precies van toepassing? Of is er net eerder sprake van monocentriciteit of pluriarealiteit? Aansluitend formuleren we algemene conclusies over de taalexterne factoren die onderzocht werden, namelijk periode, genre en regio. Bij de factor regio wordt extra aandacht besteed aan Noord-Zuidverschillen en centrum-periferieverschillen. Op grond van alle resultaten samen formuleren we in de slotbeschouwingen uiteindelijk een eindoordeel (voor dit onderzoek) over de concepten monocentriciteit, pluricentriciteit en pluriarealiteit in de Nederlandse taalgeschiedenis.

Hoofdstuk 2 – Taalgeschiedenis

1 Inleiding

De geschiedenis van het Nederlands is elders reeds uitvoerig beschreven (o.a. De Vooys, 1970; Janssens & Marynissen, 2011; Van den Toorn et al., 1997; Van der Sijs, 2004; Van der Wal & Van Bree, 2008; Willemyns, 2013). Deze overzichtswerken presenteren de taalgeschiedenis vanuit een traditioneel perspectief, waarbij de nadruk ligt op "de geleidelijk ontstane eenheid in taalgebruik" (Rutten, 2008b, p. 34). Recenter empirisch onderzoek kon de traditionele opvattingen enigszins aanvullen, en op sommige punten bijstellen. Voor het onderhavige onderzoek naar historische pluricentriciteit in het Nederlandse taalgebied combineren we traditionele en recentere opvattingen. Paragraaf 2 vangt aan met een overzicht van de taalhistorische context. We laten dit overzicht beginnen bij de 16de eeuw, parallel aan de corpusopbouw voor het huidige onderzoek. Het *Historical Corpus of Dutch* (HCD) omvat vier eeuwen, beginnende bij de 16de eeuw tot en met de 19de eeuw. In dit hoofdstuk worden de hoofdlijnen van de taalgeschiedenis stapsgewijs uiteengezet (Paragraaf 2, Sectie 2.1). Voor een gedetailleerd overzicht verwijzen we naar de eerdergenoemde taalgeschiedenissen. Vervolgens gaan we in op het recenter empirisch onderzoek (Sectie 2.2). Dit onderzoek is onderdeel van de *historische sociolinguïstiek*, een taalkundige benadering die in de jaren '80 van de 20ste eeuw als discipline is ontstaan. De onderzoekstraditie en principes van deze discipline komen aan bod in Paragraaf 3. Onze studie van pluricentriciteit sluit eveneens aan bij de historische sociolinguïstiek. We zullen zien dat elektronische corpora een belangrijk instrument zijn voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek. Na een beschrijving van corpora die voor eerdere studies opgebouwd werden, blikken we vooruit op het HCD.

2 Geschiedenis van het Nederlands

2.1 Taalhistorische context

Binnen de Lage Landen beschouwen we de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, die vandaag ruwweg corresponderen met Nederland en het

huidige Vlaanderen in België. Rond het midden van de 16de eeuw werden de Nederlanden onder Karel V, koning van Spanje, verenigd in de zogenaamde Zeventien Provinciën (Blockmans, 2014, pp. 118-121; Janssens & Marynissen, 2011, p. 76; pp. 101-102; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 184-185). Op dat moment was Brabant in de Zuidelijke Nederlanden het politieke, economische en culturele centrum (o.a. Willemyns, 2003a, p. 95). Het protestantisme kwam in die tijd op en bereikte ook de Nederlanden. Deze stroming strookte niet met het katholieke bewind van Karel V en vervolgens Filips II, zijn zoon. Laatstgenoemde trad streng op tegen aanhangers van de Reformatie. Hij liet de hertog van Alva aantreden om de orde in de Nederlanden te handhaven. Alva voerde een schrikbewind. Zo was hij voorzitter van de beruchte Raad van Beroerten. Vele mensen werden door dit rechtscollege ter dood veroordeeld (Blockmans, 2014, pp. 135-140; Janssens & Marynissen, 2011, p. 103; Van der Sijs, 2004, p. 30). Het Spaanse schrikbewind heeft geleid tot de Opstand in de Nederlanden. Deze (Nederlandse) Opstand begon in 1568 en zou duren tot 1648 (Vrede van Münster). Tijdens de Opstand werden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden staatkundig van elkaar gescheiden. Hieraan gingen de Unies van Atrecht (in het Zuiden) en Utrecht (in het Noorden) vooraf. Met de Unie van Atrecht (1579) werd overeengekomen dat Henegouwen en Artesië geen strijd meer zouden voeren tegen de Spanjaarden en trouw zouden blijven aan de katholieke godsdienst, alsook aan Filips II. In de Unie van Utrecht (1579) werd o.m. godsdienstvrijheid vastgelegd. De Noordelijke gewesten en enkele Vlaamse en Brabantse steden verenigden zich op die manier tegen het katholieke Spaanse bewind. In de jaren ’80 kwamen Vlaanderen en Brabant echter opnieuw onder Spaans gezag. Met het Plakkaat van Verlatinghe (1581) werd het gezag van Filips II in de Noordelijke gewesten definitief afgezworen. De val van Antwerpen in 1585 markeerde de scheiding tussen Noord en Zuid. Antwerpen werd toen als laatste grote stad veroverd door de Spanjaarden. Hiermee was de opstand besloten in de Zuidelijke Nederlanden, die onder Spaans bewind bleven. Het Noorden werd een republiek, die bekend stond als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (Blockmans, 2014, pp. 139-144; Janssens & Marynissen, 2011, pp. 103-105; Van der Sijs, 2004, pp. 30-31; Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 185; Van Deursen, 2014, pp. 147-150; Van Leuvensteijn et al., 1997, pp. 235-239).

Na de val van Antwerpen verschoof het economische en culturele centrum van de Lage Landen naar het Noorden en meer bepaald de Hollandse steden met Amsterdam als belangrijkste stad. De scheiding had ook implicaties op taalkundig vlak (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 105-106; Van der Wal, 1995, pp. 29-30; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 185-186; Willemyns, 2003a, p. 95). In de 16de eeuw werd namelijk al de basis gelegd voor een Nederlandse standaardtaal met de verschijning van spellingvoorschriften, grammatica's en woordenboeken. Die aanzetten gingen uit van zowel het Zuiden als het Noorden en zijn vooral te situeren in de tweede helft van de 16de eeuw. Een vroeg werk over spelling was de *Nederlandsche Spellijnghe* (1550) van de Vlaming Lambrecht. Dezelfde Lambrecht was verantwoordelijk voor een van de eerste woordenboeken, namelijk het *Naembouck van allen natuerlicken ende ongheschuumde vlaemsche woorden* (1562). Kiliaan bracht in 1574 een Nederlands-Latijn woordenboek uit, dat nog herdrukken kende in 1588 en 1599. Hij was corrector bij de drukkerij Plantijn in Antwerpen. Daarnaast verscheen de *Nederduitse Orthographie* (1581) van De Heuiter. Laatstgenoemde was uit het Noorden afkomstig, maar zijn *Orthographie* verscheen in Antwerpen. De *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584) was de eerste gedrukte grammatica van het Nederlands. Deze was van de hand van de noorderling Spiegel, die hiervoor samenwerkte met andere leden van de rederijkerskamer In Liefd' Bloeyende in Amsterdam (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 115-116; p. 127; Van der Wal, 1995, pp. 26-29; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 186-195; pp. 198-199; Willemyns, 2003a, pp. 97-99).

Bovengenoemde werken kunnen beschouwd worden als het begin van de codificatie van het Nederlands. Dit betekent dat de vorm van de taal vastgelegd wordt, met o.m. een spelling en grammatica die zo uniform mogelijk zijn (Haugen, 1966, p. 931). Intussen raakte het Nederlands ook in gebruik in de wetenschappen. Als voorbeeld noemen we hier het *Cruyde Boeck* (1554) van Dodoens. Deze wetenschapper uit Mechelen schreef dit boek in de volkstaal en niet in het Latijn zoals gebruikelijk was. Ook Stevin, een wiskundige uit het Zuiden die werkzaam was in Leiden, pleitte voor het gebruik van de volkstaal in het wetenschappelijke discours. Zelf schreef hij zijn wetenschappelijke werken ook in het Nederlands. Het gebruik van het Nederlands in de wetenschappen wijst op elaboratie of functie-uitbreiding. In de termen van Haugen (1966, p. 931) betekent dit dat de taal voor verschillende functies aangewend kan worden (Janssens & Marynissen,

2011, pp. 117-118; p. 124; Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 188; pp. 198-199; Willemyns, 2003a, pp. 97-98). Na de val van Antwerpen verschoof de focus in de taalgeschiedenissen. Vogl en Hüning (2010, p. 234) stellen het volgende:

> In the description of the further development of Dutch, the emphasis is usually placed on the contrast between the rise of the Dutch language in the Dutch Republic and the gradual decline of Dutch in the southern part in the centuries following the split.

Het algemene oordeel is dan dat het Zuiden geen aandeel meer gehad heeft in de standaardisatie van het Nederlands (o.a. Van der Sijs, 2004, p. 53; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 185-186). Voor we ons richten op het vervolg van de standaardisatie is het belangrijk om op te merken dat de ontwikkeling van een eenheidstaal zich hoofdzakelijk afspeelde op het geschreven niveau. In het gesproken taalgebruik bestond nog lange tijd variatie (Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 221).

Het verhaal van standaardisatie speelt zich vanaf de 17de eeuw aldus af in de Noordelijke Nederlanden (o.a. Van der Wal, 1995, pp. 29-30). Het economische en culturele centrum was aan het einde van de 16de eeuw immers verschoven naar Holland. De 17de eeuw staat in de Republiek in het algemeen bekend als een periode van bloei, en wordt traditioneel de Gouden Eeuw genoemd. Door de religieuze en politieke spanningen in het Zuiden in de 16de eeuw, waren vele zuiderlingen gevlucht naar het Noorden. Na de val van Antwerpen werd de toestroom naar het Noorden nog groter. Het ging o.a. om geleerden, drukkers, kunstenaars en dichters. Deze groep had dan ook prestige in het Noorden. De Nederlandse standaardtaal ontwikkelde zich op basis van het Hollandse dialect, dat op dat moment veel aanzien genoot. Holland was immers een economisch machtig centrum. In de terminologie van Haugen (1966, p. 932) wijst dit op selectie. In deze fase wordt een dialect gekozen waarop de normen gebaseerd zullen worden. Meer specifiek hebben we dan te maken met selectie op macroniveau (zie o.a. Van der Wal, 1995, pp. 30-34). Voor het Nederlands was dit het Hollandse dialect, dat als model fungeerde, maar ook werd verrijkt met Vlaamse en vooral Brabantse elementen. Die elementen waren zowel bekend uit de invloedrijke Zuidelijke schrijftaaltraditie uit de middeleeuwen als afkomstig van de zuidelijke immigranten, die prestige hadden in het Noorden (Janssens & Marynissen,

2011, p. 114; pp. 119-120; Van der Wal, 1995, pp. 32-34; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 200-201; pp. 203-205).

Daarnaast vond in de 17de eeuw verdere codificatie plaats. Er verschenen taalbeschouwende werken die betrekking hadden op de spelling en vooral op de grammatica van het Nederlands. De *Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* (1625) was de eerste nieuwe grammatica die in de 17de eeuw werd gepubliceerd.[3] Deze grammatica was van de hand van Van Heule, die in 1633 een tweede grammatica uitbracht. Verder verschenen *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* (1649) van Kók en *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* (1653) van Leupenius (Janssens & Marynissen, 2011, p. 123; Van der Wal, 1995, p. 30; Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 218). De grammatica van Leupenius geldt als de laatste grammatica van de 17de eeuw. Wat de codificatie betreft wijst dit op een zekere consolidatie rond het midden van de eeuw, zoals gesignaleerd door Van der Wal (1995, p. 40). De periode vanaf de tweede helft van de 16de eeuw tot en met de eerste helft van de 17de eeuw wordt door Van der Wal en Van Bree (2008, p. 220) geduid als de "eerste fase van het standaardiseringsproces". In deze eerste fase ontstonden taalnormen en werden bepaalde taalvarianten geselecteerd voor de standaardtaal (Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 218-220). Ook dit is selectie, maar op microniveau (zie o.a. Van der Wal, 1995, pp. 34-36). De tweede fase, die daarop volgde, hield in dat de standaardtaal verder verbreid werd (Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 220-222). Bij de selectie van bepaalde varianten speelden niet alleen grammatica's een rol, ook het taalgebruik van invloedrijke auteurs en in invloedrijke geschriften werd soms als voorbeeld nagevolgd. Als invloedrijke 17de-eeuwse auteurs worden traditioneel Hooft en Vondel genoemd. Een invloedrijk werk was ook de Statenvertaling (1637). Aan deze in opdracht van de Staten-Generaal gemaakte Bijbelvertaling werkten vertalers en reviseurs uit het Noorden en Zuiden van het taalgebied mee. Zij streefden naar een algemene taal en kozen bewust voor bepaalde taalvarianten, terwijl andere varianten afgewezen werden (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 121-122; Van der Wal, 1995, pp. 34-35).

[3] Van Heule leverde de eerste nieuwe grammatica van de 17de eeuw aan. Oudere grammatica's konden ook in de 17de eeuw verschijnen, zoals de herdruk van de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* in 1614 en in 1649 (Van der Sijs, 2004, p. 419).

In de 18de eeuw zette het proces van standaardisatie zich voort. Er verschenen nog verschillende normatieve werken, waaronder publicaties van Moonen, Huydecoper en Ten Kate. De eerste volledige grammatica die in de 18de eeuw uitgegeven werd was de *Nederduitsche spraekkunst* (1706) van Moonen. Geen van deze grammatici baseerde zich voor de taalnormen op het gesproken taalgebruik, dat nog geen uniformiteit kende. De taalreglementering in de 18de eeuw zorgde wel voor uniformiteit op het gebied van de geschreven taal. Tegen het einde van deze eeuw was er sprake van eenheid in de schrijftaal (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 127-129; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 233-241; pp. 249-251). Aan het begin van de 19de eeuw liet de overheid de spelling- en grammaticaregels officieel vastleggen. Dit resulteerde in een spellingregeling ontworpen door Siegenbeek (1804) en een grammatica opgesteld door Weiland (1805). Men kan stellen dat de schrijftaal hiermee geconsolideerd was. In de 19de eeuw werd er ook gewerkt aan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) onder de redactie van De Vries en Te Winkel. Beide Nederlanders werkten tegelijk aan een spellingregeling die toegepast zou worden in het woordenboek. Op basis van de spelling Siegenbeek verscheen in 1863 dan de spelling van De Vries en Te Winkel, die in 1864 in België en nadien in Nederland ingevoerd werd (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 129-130; p. 133; p. 160; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 287-293; pp. 311-316). Eenheid in het gesproken taalgebruik ontstond in Nederland pas in de loop van de 19de eeuw en vooral in de 20ste eeuw (Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 342-344).

De aanloop naar een Nederlandse standaardtaal in het Noorden wordt traditioneel afgezet tegen verval in het Zuiden na de scheiding. Het verval manifesteerde zich op economisch, sociaal en cultureel gebied. De situatie had daarnaast ook gevolgen voor het Zuidelijke Nederlands (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 107-108; p. 137; Willemyns, 2003b, pp. 137-139). De Zuidelijke Nederlanden werden in de 17de en 18de eeuw geregeerd door respectievelijk Spaanse en Oostenrijkse machthebbers. Tot 1713 waren ze staatkundig afhankelijk van Spanje. Vervolgens behoorden de Zuidelijke Nederlanden toe aan Oostenrijk. Tijdens het Spaanse en Oostenrijkse regime zou het proces van standaardisatie gestagneerd zijn. In de 17de eeuw moest het Nederlands namelijk concurreren met het Latijn en het Frans. Er waren in het Zuiden dus al twee standaardtalen voorhanden, die belangrijke functies vervulden. Zo werd het Latijn gebruikt in de katholieke kerk, de

wetenschap en het hoger onderwijs, terwijl het Frans in toenemende mate een cultuurtaal werd in de hogere kringen. In de 18de eeuw nam het prestige van het Frans nog toe.[4] Het Nederlands was de taal van het gewone volk, terwijl de hogere sociale klassen zich van het Frans bedienden. Dit resulteerde in een sociale kloof, die steeds groter werd. Hoewel het Frans veel prestige had, was het een minderheidstaal in de 17de en de 18de eeuw. De meerderheid van de bevolking gebruikte de volkstaal. Van een algemene verfransing was dus geen sprake (Geerts, 1997, pp. 563-564; Janssens & Marynissen, 2011, pp. 107-108; pp. 138-139; Janssens, 2014, pp. 223-237; pp. 263-268).

In 1795 werden de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk geannexeerd en kwamen ze dus onder Frans bewind. Dit ging gepaard met een Franse taalpolitiek. De Fransen wilden de idealen van de Franse Revolutie verspreiden en waren ervan overtuigd dat dit in het Frans, de taal van de Verlichting, diende te gebeuren. Het Frans werd opgelegd als taal voor het bestuur en de rechtspraak. Daarnaast wilden de Franse bezetters het Frans verspreiden via het onderwijs. Een volledige verfransing was evenwel niet mogelijk. Met name in het lager onderwijs bleek het niet haalbaar om de taalmaatregelen door te voeren. De grote meerderheid van de bevolking was het Frans ook niet machtig. Het gewone volk bleef, ook onder Frans bewind, de volkstaal gebruiken. De verfransingspolitiek bereikte dus vooral de nieuwe leidende burgerij, die hiervoor openstond. Het hoger onderwijs zorgde daarnaast ook voor een verfransing van de intellectuele elite (Geerts, 1997, pp. 565-566; Janssens & Marynissen, 2011, p. 108; p. 140; Roegiers & Van Sas, 2014, pp. 292-298; Willemyns, 2003b, pp. 172-179). De Franse bezetters stonden negatief tegenover het Zuidelijke Nederlands, dat als een dialect beschouwd werd. Tijdens de Franse tijd werd het Nederlands dan ook zo veel mogelijk geweerd (Geerts, 1997, p. 565; Janssens & Marynissen, 2011, p. 140). Willemyns (2003b, p. 179) vat de situatie voor het Zuidelijke Nederlands als volgt samen:

[4] Eenzelfde tendens is overigens in de Noordelijke Nederlanden waar te nemen. In de 17de eeuw kwam het Latijn nog regelmatig voor in het geschreven taalgebruik. Het Frans werd in geschreven en gesproken communicatie aangewend door de elite. In de 18de eeuw werd het Frans nog belangrijker als cultuurtaal in de hogere kringen (Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 230-231; p. 254).

> Op het einde van de Franse periode was het Nederlands in het Zuiden een totaal prestigeloze taal, die nauwelijks nog officiële functies vervulde, nauwelijks nog werd gedrukt en alleen in de vorm van lokale dialecten verder leefde als regionaal communicatiemiddel voor de overgrote meerderheid van het (gewone) volk.

Aan het begin van de 19de eeuw werden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden opnieuw verenigd onder koning Willem I. De hereniging in de vorm van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zou duren van 1814 tot 1830. Onder Willem I werd de positie van het Nederlands in het huidige Vlaanderen weer versterkt. In 1819 vaardigde hij een taalwet uit die het Nederlands verplicht maakte in administratie en gerecht in Vlaanderen. Deze taalwet zou in werking treden vanaf 1823. Daarnaast zette hij in op Nederlandstalig onderwijs. Vanuit verschillende hoeken kwam wel kritiek op de politiek van Willem I. De verfranste burgerij in Vlaanderen zag in het opgelegde Nederlands een schending van de taalvrijheid. Zijn politiek stuitte echter ook op verzet bij de katholieken en liberalen. Voor de katholieken was het Noordelijke Nederlands verwant met het protestantisme. De liberale middenklasse eiste persvrijheid en meer politieke macht. De onvrede over Willems regering leidde uiteindelijk tot de Belgische Revolutie in 1830. België werd in datzelfde jaar een onafhankelijke staat (Geerts, 1997, pp. 567-571; Janssens & Marynissen, 2011, pp. 141-142; Roegiers & Van Sas, 2014, pp. 298-310; Willemyns, 2003a, p. 96; Witte & Van Velthoven, 1998, pp. 45-49).

Vanaf 1830 werd het Frans de enige officiële taal in België, een nieuwe staat die geregeerd werd door een Franstalige bovenlaag. De invloed van het Frans nam vanzelfsprekend weer toe, ook al werd de taal niet opgelegd. Men kan stellen dat het Nederlands in België in die periode echt 'bedreigd' was. Daar kwam verandering in met de Vlaamse Beweging. Er wordt geargumenteerd dat de basis voor deze beweging gevormd werd tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, omdat verschillende leden destijds in contact waren gekomen met het Nederlandstalige onderwijs van Willem I. De beweging kan beschreven worden als een groep intellectuelen die o.m. ijverden voor meer rechten voor het Nederlands in Vlaanderen. Enkele spilfiguren waren Willems, Blommaert en Snellaert. Het ontstaan van de Vlaamse Beweging kan tussen 1834 en 1840 gesitueerd worden. Het begon als een culturele stroming, maar kreeg rond het midden van de eeuw een

meer politiek karakter. Het was het begin van de taalstrijd met, vanaf de jaren '70, een reeks taalwetten als resultaat. De Gelijkheidswet in 1898 zorgde er al voor dat het Nederlands officieel naast het Frans gebruikt kon worden in België. De facto veranderde dit echter weinig. Het Frans bleef namelijk de prestigetaal in Vlaanderen (Geerts, 1997, p. 567; pp. 572-574; Janssens & Marynissen, 2011, pp. 141-146; Lamberts, 2014, pp. 327-329; Willemyns, 2003a, p. 96; Witte & Van Velthoven, 1998, p. 49-51; pp. 54-61).

Het standpunt van de Vlaamse Beweging was dat een officiële Nederlandse standaardtaal in Vlaanderen nodig was om meer rechten te verkrijgen voor Nederlandstaligen. Als standaardtaal zou het Nederlands bovendien opnieuw meer domeinen kunnen veroveren. Er waren dan twee opties. De eerste was om aansluiting te zoeken bij de standaardtaal die in het Noorden al tot ontwikkeling gekomen was. Dit was het standpunt van de zogenaamde integrationisten. De tweede optie was om een eigen Vlaamse standaardtaal uit te bouwen op basis van de regionale variëteiten. Deze visie werd vertegenwoordigd door de particularisten (Janssens & Marynissen, 2011, p. 148; Willemyns, 2003a, p. 102; Willemyns, 2003b, pp. 251-253). De discussie tussen integrationisten en particularisten speelde zich af in de 19de eeuw. Met name spelling vormde een belangrijk twistpunt. In 1844 werd de zogenaamde Willems-spelling of commissiespelling officieel ingevoerd. Deze spelling week slechts op enkele punten af van de spelling Siegenbeek in het Noorden, waardoor de commissiespelling als een overwinning voor de integrationisten gezien werd. De integrationisten namen eveneens het initiatief voor de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen, die vanaf 1849 georganiseerd werden. Deze congressen waren bedoeld voor taal- en letterkundigen uit het Noorden en het Zuiden van het taalgebied. Hierdoor nam het contact met het Noorden toe. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (cf. supra) is overigens een resultaat van deze congressen (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 149-150; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 384-385; Willemyns, 2003a, pp. 103-104; Willemyns, 2003b, pp. 253-255).

Aan het einde van de 19de eeuw werd duidelijk dat de integrationisten het pleit zouden winnen. De Noordelijke standaardtaal diende als model voor de standaardtaal in het Zuiden. De overwinning van de integrationisten kan verklaard worden door de toenmalige tijdsgeest. In de late 19de eeuw groeide bij de kleine burgerij in Vlaanderen namelijk de nood aan een beschaafde

Nederlandse standaardtaal. Zij wilden hogerop klimmen in de maatschappij, maar zagen het Frans als een drempel. De Noordelijke standaardtaal, die al prestige verworven had, kon weerwerk bieden tegen het Frans. Met een standaardtaal kon de kleine burgerij zich bovendien losmaken van het dialect dat door het gewone volk gesproken werd (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 151-152; Willemyns, 2003a, pp. 102-103). In de loop van de 20ste eeuw ontwikkelde de standaardtaal zich dan in Vlaanderen (Janssens & Marynissen, 2011, p. 152). Janssens en Marynissen (2011, p. 152) kenmerken deze standaardtaal als "het resultaat van een ruime, maar niet volledige aanpassing aan het noordelijke Nederlands, in combinatie met autonoom zuidelijke standaardiseringsprocessen".

2.2 Recentere opvattingen

Uit de taalgeschiedenis komt naar voren dat het Zuiden geen rol meer heeft gespeeld in het standaardisatieproces vanaf de 17de eeuw. Bovendien bevond de volkstaal in het Zuiden zich in een ondergeschikte positie tegenover het Frans in de 17de en 18de eeuw (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 138-139). We bemerken dus een scherp contrast tussen de ontwikkeling van het Standaardnederlands in Noord en Zuid. Zoals we zagen in Sectie 2.1 wordt in het Noorden eenheid in de schrijftaal bereikt in de 18de eeuw. Die eenheid staat tegenover de verschillende dialecten in het Zuiden. Vosters, Rutten, Van der Wal en Vandenbussche (2012, p. 151) stellen dat "[t]he achieved uniformity from the eighteenth century onward is […] contrasted with the linguistic downfall of Flanders". Van der Horst (2004, p. 73) spreekt over "de mythe over het 18de-eeuws taalverval", een aanduiding die ook door andere taalkundigen overgenomen wordt (zie o.a. Rutten & Vosters, 2011, pp. 233-234; Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010, p. 93). Van der Horst gebruikt niet toevallig 'mythe'. Hij argumenteert dat deze opvatting over het Zuidelijke Nederlands in de 18de eeuw in overzichtswerken terechtgekomen is, maar dat er eigenlijk zeer weinig bekend is over dit Nederlands tussen 1600 en 1830. Aanwijzingen uit de externe taalgeschiedenis deden dit beeld al wankelen, maar ook onderzoek naar de interne taalgeschiedenis is wenselijk, aldus Van der Horst (2004, pp. 72-73; p. 81).

Uit empirisch onderzoek van het voorbije decennium is gebleken dat er nog meer mythes over het Zuidelijke Nederlands in de 18de en 19de eeuw op te

tekenen zijn, die verband houden met de opvatting van taalverval (Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010, pp. 93-94). Rutten en Vosters (2011, p. 234) maakten op basis van de mythe die Van der Horst (2004, p. 73) noemt een onderverdeling in twee 'submythes'. Een eerste (sub)mythe is *the many-norms myth*, de opvatting dat er geen coherente normatieve traditie bestond in het Zuiden (Rutten & Vosters, 2011, pp. 235-236). Onderzoek wees uit dat er met name vanaf de tweede helft van de 18de eeuw sprake was van een eigen Zuidelijke normatieve traditie, en dat de voorschriften van grammatici overwegend uniform waren (zie o.a. Rutten & Vosters, 2010a; Rutten & Vosters, 2010b; Rutten & Vosters, 2011). Op de vermeende normatieve chaos in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw komen we terug in Sectie 4.2 van Hoofdstuk 3.

Naar de tweede (sub)mythe wordt verwezen als *the orthographical-chaos myth* (Rutten & Vosters, 2011, p. 234). Deze vertrekt vanuit de visie dat er geen spellingregels te bespeuren waren in het eigenlijke taalgebruik in het Zuiden tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (ibid., p. 236). Dit bleek eerder een mythe op grond van een corpusstudie opgezet door Vosters, Rutten en Vandenbussche (2012) (zie ook Rutten & Vosters, 2011, pp. 244-249; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012, pp. 148-150). In deze studie werden spellingkenmerken onderzocht in administratieve en gerechtelijke teksten uit de vroege 19de eeuw, meer bepaald uit 1823 en uit 1829. De documenten werden dus geproduceerd tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, vanaf het moment dat het Nederlands verplicht werd in officiële domeinen tot het einde van de hereniging. De onderzochte spellingkenmerken konden voorkomen in een typisch Noordelijke of een typisch Zuidelijke vorm, parallel aan de respectievelijke normatieve voorschriften. Als voorbeeld nemen we hier de vorm van het bepaald en onbepaald lidwoord in de nominatief mannelijk enkelvoud. De vorm met *-(e)n* komt overeen met de Zuidelijke spelling (bv. 'den man'), terwijl de vorm zonder uitgang geassocieerd wordt met de Noordelijke spelling Siegenbeek (bv. 'de man').[5] Uit het onderzoek bleek dat bepaalde, als typisch Noordelijk beschouwde spellingvarianten al de meerderheidsvariant uitmaakten in 1823 (cf. Figuur 1). Tegen 1829 werden de meeste Zuidelijke varianten ingeruild voor de Noordelijke. Beschouwen we ons voorbeeld van de lidwoorden (midden onderaan Figuur 1), zien we dat de uitgang op *-(e)n* in

[5] Voorbeelden overgenomen uit Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012, p. 263.

1823 nog meer dan de helft uitmaakte. De Noordelijke variant zonder uitgang kwam wel al in 44% van de gevallen voor. In 1829 was de Noordelijke spelling overtuigend de meerderheidsvariant. De resultaten etaleren enerzijds flexibiliteit van de scribenten om de Noordelijke spelling aan te nemen van zodra het Nederlands opgelegd werd. Anderzijds wijzen de onderzoekers op convergentie van de spelpraktijken aan het einde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Deze observaties geven geen blijk van spellingchaos in de jaren voordien (Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012, pp. 266-269).

	Total		**Dotting of [ɛi]**		**Diphthongs**			
	S	**N**	***y***	***ij***	***-y***	***-ij***	***-i***	
Total	5.546	10.600	3.221	1.038	454	122	2.102	
1823	42%	58%	78%	22%	25%	7%	68%	
1829	24%	76%	73%	27%	4%	1%	95%	
	Vowel lengthening		**Article N Sg M**		**Accent marks**		**Ind Pres 2+3 Sg**	
	V+e	**V+V**	***-(e)n***	***-ø***	**with**	**without**	***-d***	***-dt***
Total	1.570	3.683	131	149	151	3.616	19	12
1823	44%	56%	56%	44%	5%	95%	100%	0%
1829	8%	92%	38%	62%	3%	97%	25%	75%

Figuur 1: distributie spellingvarianten per jaartal, met links steeds de Zuidelijke variant en rechts de Noordelijke variant (overgenomen uit Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012, p. 268)

Zoals we aan het begin van deze sectie aanhaalden, wordt het verval in het Zuiden traditioneel afgezet tegen uniformiteit in het Noorden. Het beeld dat we krijgen van de standaardisatie in het Noorden is “tamelijk lineair” (Rutten, 2008, p. 35): van het Hollandse dialect naar een standaardtaal (ibid.). Dit beeld suggereert dat er amper of geen variatie meer was in de geschreven standaardtaal. Vosters, Rutten en Van der Wal (2010) poneren de Noordelijke uniformiteit in de 18de eeuw eveneens als een mythe (zie ook Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012, pp. 151-153). Het beeld van taalverval in het Zuiden wordt nog versterkt door te refereren aan de uniformiteit die in de Noordelijke geschreven taal bestond, zo stellen Vosters, Rutten en Van der Wal (2010, pp. 99-100). Ze verkenden deze mythe in de normatieve traditie en in het eigenlijke taalgebruik. In eerste instantie werden spellingkenmerken onderzocht in 18de-eeuwse normatieve werken

uit het Noorden. Daaruit bleek dat de normatieve traditie over het algemeen coherent was. Voor de meeste kenmerken stemden de voorschriften overeen. Opvallend was wel dat varianten die als typisch voor het Zuiden beschouwd werden (bv. de ongestipte <y> i.p.v. de gestipte <ij>) in de 18de eeuw ook in het Noorden voorgeschreven werden door verschillende grammatici. Vervolgens werd de uniformiteit in het eigenlijke taalgebruik geëvalueerd op basis van het *Brieven als Buit* (BaB)/*Letters as Loot* (LaL) *corpus*. De conclusie van deze verkennende studie was dat de normatieve voorschriften niet zonder meer gevolgd werden door de scribenten. Voor verschillende spellingkenmerken kon variatie opgetekend worden, alsook overeenkomsten met de schrijfpraktijk in het Zuiden (Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010, pp. 100-106). Zoals we zullen zien in Sectie 3.2 bestaat het *Brieven als Buit corpus* uit handgeschreven privébrieven uit de late 17de eeuw en de late 18de eeuw. Het is een bijzondere bron, niet in het minst omdat de brieven opgesteld zijn door scribenten uit verschillende sociale klassen, en bovendien door zowel mannen als vrouwen (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 1-17). Uitgebreide empirische studies op basis van het *Brieven als Buit corpus* bevestigen dat het taalgebruik van de scribenten nog aanzienlijk veel variatie kon bevatten, zeker in vergelijking met gedrukte teksten (Nobels, 2013; Rutten & Van der Wal, 2014; Simons, 2013). Rutten en Van der Wal (2014, p. 405) concluderen in de monografie van het *Brieven als Buit* project het volgende:

> Whereas the seventeenth-century printed language still allowed a fair degree of variation, the written language of our late-seventeenth-century letters exhibited an even higher degree of both social and regional variation. Moreover, alongside the considerable uniformity of eighteenth-century printed language, a still impressive degree of variation was revealed in late-eighteenth-century letters.

De bovengenoemde bevindingen kunnen het traditionele beeld van de taalgeschiedenis bijstellen. Enerzijds kan men vraagtekens plaatsen bij de tweedeling in Noord en Zuid. Waar de 18de eeuw een periode van consolidatie was van de taalnormen in het Noorden, zien we tegelijk een coherente normatieve traditie in het Zuiden. Bovendien constateerden de onderzoekers Zuidelijke én Noordelijke spellingvarianten in het administratieve taalgebruik tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, met een toename van Noordelijke vormen naar het einde van

die periode toe. De veronderstelde orthografische chaos in het Zuiden voor Willems taalpolitiek wordt hiermee in twijfel getrokken. Anderzijds bleek uit corpusstudies naar Noordelijk taalgebruik dat er nog enorme variatie bestond in de 17de en 18de eeuw. Dit betekent dat we ook niet zonder meer kunnen uitgaan van een uniforme schrijftaal in het Noorden in de 18de eeuw.

3 Historische sociolinguïstiek

3.1 Onderzoekstraditie

De recentere opvattingen in Sectie 2.2 passen in een relatief nieuwe onderzoekstraditie in de taalkunde, namelijk de historische sociolinguïstiek. Het historisch-sociolinguïstisch onderzoek kent zijn beginjaren in de jaren ’80 van de 20ste eeuw (zie o.a. Nevalainen, 1999, p. 499; Willemyns & Vandenbussche, 2000, p. 259). Als eerste studie wordt traditioneel Romaine (1982) genoemd (o.a. Auer et al., 2015, p. 2; Nevalainen, 1999, p. 504; Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, p. 2). In deze studie onderzocht Romaine relativa in het *Middle Scots* tussen 1530 en 1550 (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, p. 2). Romaine (2005, p. 1696) zelf wijst erop dat de bekende publicatie van Weinreich, Labov en Herzog (1968) beschouwd kan worden als het begin van de historische sociolinguïstiek. Weinreich et al. hanteren de term niet, maar benadrukken volgens Romaine (2005, p. 1696) wel “[…] the need to use the external history of a language in historical reconstruction and to abandon the dichotomy between synchrony and diachrony […]”. Het belang van deze publicatie wordt ook aangehaald door Auer et al. (2015, p. 2; p. 4). Willemyns en Vandenbussche (2006, p. 146) opperen eveneens dat historisch-sociolinguïstisch onderzoek langer bestaat dan de term *historische sociolinguïstiek*.

Binnen de historische sociolinguïstiek worden moderne sociolinguïstische principes aangewend om historische data te onderzoeken (Auer et al., 2015, p. 4). Hoewel er ook duidelijk overeenkomsten zijn met de historische taalkunde (en andere disciplines), verkiezen we zoals Nevalainen en Raumolin-Brunberg (2012, pp. 26-27) om de historische sociolinguïstiek in directe relatie tot de moderne sociolinguïstiek te plaatsen. De moderne sociolinguïstiek bestudeert de relatie tussen taal en maatschappij. Concreet wordt in kaart gebracht hoe sociale variabelen zoals sociale klasse, gender, leeftijd, maar ook andere variabelen zoals regio, zich verhouden tot

taalvariatie (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, p. 16). De historische sociolinguïstiek bestudeert deze variabelen in een historische context. Deze manier van werken steunt op het *uniformitarian principle*, zoals beschreven door Labov (1972, p. 275; geciteerd in Auer et al., 2015, p. 4). Op grond van dit principe zijn de processen van taalverandering die we vandaag waarnemen ook werkzaam geweest in het verleden (Auer et al., 2015, p. 4). Nevalainen (1999, p. 502) argumenteert dat dit principe nuttig is, maar dat we sociale variabelen niet zonder meer kunnen toepassen op een historische context. Ze benadrukt dan ook dat een reconstructie van de samenlevingen in het verleden essentieel is. De noodzaak om de sociale context te reconstrueren wordt ook aangehaald door Auer et al. (2015, p. 5). Het verleden effectief in kaart brengen kan als een methodologische uitdaging beschouwd worden (ibid.). Dit is niet de enige uitdaging. De historische sociolinguïstiek is namelijk afhankelijk van het taalmateriaal dat – vaak willekeurig – bewaard gebleven is. Vóór het tijdperk van opnames zijn dit bovendien geschreven bronnen. Historisch sociolinguïsten kunnen dus enkel indirect in contact komen met het gesproken taalgebruik van weleer. Dat is anders bij de moderne sociolinguïstiek, die zich vooral op gesproken communicatie baseert (Nevalainen, 1999, p. 499; Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, p. 26). Labov (1994, p. 11) stelt dat de historische taalkunde in het algemeen in dat opzicht te maken heeft met 'bad data'.

Hoewel er inderdaad restricties zijn wanneer men werkt met historische data, zijn er ook een aantal voordelen aan verbonden. Historische data laten in eerste instantie toe om een onderzoek te voeren in werkelijke tijd in plaats van in schijnbare tijd. Een onderzoek in schijnbare tijd is weliswaar ook mogelijk. Dan zou men taalverandering onderzoeken door naar verschillende generaties taalgebruikers in een bepaalde periode te kijken. Aangezien er echter *real time* data beschikbaar zijn, wordt werken met *apparent time* data optioneel (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, pp. 26-27; pp. 83-85). Vervolgens zijn historische data authentiek in de zin dat de onderzoeker ze niet kan beïnvloeden. In de moderne sociolinguïstiek kan de zogenaamde *observer's paradox* daarentegen het taalgebruik van de participanten beïnvloeden (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, pp. 27-28).

Een onderdeel van de historische sociolinguïstiek is de zogenaamde *language history from below* (Elspaß, 2005; Elspaß, 2007; Elspaß, 2012b).

Deze benadering mag niet verward worden met het sociolinguïstische concept *change from below*, waarbij men zich niet bewust is van een taalverandering. Het is bovendien een verandering die eerder aanvangt in de lagere sociale klassen (zie o.a. Labov, 1965, pp. 110-113; Romaine, 2005, p. 1698). De taalgeschiedenis *from below* kan als aanvulling gezien worden voor taalgeschiedenissen *from above* zoals die tot laat in de 20ste eeuw overgeleverd werden. Die taalgeschiedenissen waren grotendeels gebaseerd op standaardtalen of op standaardtalige registers. Andere variëteiten op het continuüm tussen formeel geschreven en informeel gesproken taalgebruik hadden hierin geen plaats (Elspaß, 2007, pp. 3-4). Concreet zijn traditionele weergaves van de taalgeschiedenis gebaseerd op gedrukte teksten (Elspaß, 2012b, p. 156). Door geen of weinig aandacht te schenken aan "texts 'below' the surface of printed language" is een grote groep taalgebruikers lange tijd onderbelicht gebleven in de taalgeschiedschrijving (Elspaß, 2007, p. 4). De *language history from below* houdt een perspectiefwissel in. Twee aspecten staan daarbij centraal. Enerzijds verschuift de focus van een selecte groep naar een grotere groep taalgebruikers. Zo wordt ook aandacht besteed aan het taalgebruik van de lagere klassen en de middenklassen (Elspaß, 2007, pp. 4-5). Dit is belangrijk, want "[…] the written record available is also strongly biased toward formal writings of highly educated men from the upper ranks of society" (Auer et al., 2015, p. 5).

Vervolgens houdt *from below* in om een taalgeschiedenis te schrijven op basis van bronnen die het gesproken taalgebruik zo dicht mogelijk benaderen (Elspaß, 2007, p. 5). Om te weten welke bronnen dit precies zijn, moet de relatie tussen geschreven en gesproken taalgebruik herbekeken worden (o.a. Auer et al., 2015, p. 7; Elspaß, 2012b, p. 157). Koch en Oesterreicher (1985) maken een onderscheid tussen het medium waarmee taal tot uitdrukking gebracht wordt en de conceptie van die uitingen (zie ook Elspaß, 2012b, pp. 157-158). Het medium kan fonisch (overdracht via de stem) of grafisch (overdracht via het geschreven woord) zijn. Tussen beide bestaat een strikte tweedeling. De conceptie van een tekst kan men echter voorstellen op een continuüm (Elspaß, 2012b, p. 157; Koch & Oesterreicher, 1985). Koch en Oesterreicher (1985) stellen een dergelijk continuüm van gesproken en geschreven taal voor. De pool 'gesproken' kenmerken ze als *Sprache der Nähe*, de pool 'geschreven' als *Sprache der Distanz*. Elspaß (2012b, p. 157) duidt de begrippen als *language of immediacy* en *language of distance*. *Immediacy* impliceert dan oraliteit, informeel en spontaan

taalgebruik. Aan de andere kant wijst *distance* op geletterdheid, formeel en gepland taalgebruik. Op basis van het continuüm van Koch en Oesterreicher kunnen o.m. private brieven en dagboeken in de richting van de *language of immediacy* geplaatst worden (Elspaß, 2012b, p. 158). Dit zijn voorbeelden van egodocumenten, een verzamelterm voor persoonlijke geschriften zoals dagboeken, memoires en private brieven (Dekker, 2002a, p. 7) (cf. Hoofdstuk 4, Sectie 3.2). Egodocumenten kunnen voor de twee beschreven doelen van de *language history from below* aangewend worden. Ten eerste werden deze teksten niet enkel door de elite geproduceerd. Ook het 'gewone volk' was in staat om brieven te schrijven of dagboeken bij te houden vanaf de vroegmoderne tijd (Elspaß, 2007, p. 5; Elspaß, 2012b, pp. 159-160). We krijgen dus toegang tot het geschreven taalgebruik van de eerdergenoemde lagere en middenklassen, een groep die lang onzichtbaar bleef in de taalgeschiedschrijving (Elspaß, 2007, p. 4). Daarnaast worden egodocumenten beschouwd als de teksten die een inkijk kunnen geven in het gesproken taalgebruik (Auer et al., 2015, p. 7; Elspaß, 2007, p. 5; Elspaß, 2012b, p. 158; Rutten & Van der Wal, 2014, p. 20; p. 22). Zowel egodocumenten van de lagere sociale klassen als van de elite komen voor dit doel in aanmerking (Elspaß, 2007, p. 5).

3.2 Corpora

Het opbouwen van elektronische corpora behoort tot het kwantitatieve luik van de historische sociolinguïstiek. Met de uitbouw van de corpuslinguïstiek werden in het verleden meerdere historische corpora samengesteld (Auer et al., 2015, pp. 5-6). Hieronder geven we een overzicht van bekende corpora voor de Germaanse talen, met een vooruitblik op het eigen corpus voor het Nederlands. In deze corpora werden verschillende dimensies samengebracht, waaronder regio, tijd en genre. Over genre stellen Nevalainen en Raumolin-Brunberg (2017, p. 2; nadruk in origineel) het volgende:

> In the last three decades the notion of **genre** has dominated historical studies of language variation. Their focus has been on the linguistic description and textual embedding of language changes, and they have demonstrated, for instance, that such speechlike genres as drama and personal letters are more likely to foster

> linguistic innovations than typical written genres, such as legal and other official documents.

Voor het Engels werden de afgelopen decennia verschillende elektronische corpora opgebouwd. Een multigenre corpus is het *Helsinki Corpus of English Texts*. Dit corpus werd samengesteld aan de Universiteit van Helsinki en bevat bij benadering teksten uit de periode 750-1700. Het Oudengels, Middelengels en vroegmodern Engels werden in dit corpus samengebracht (Kytö, 1996). Daarnaast bestaat *ARCHER*, eveneens een multigenre corpus. *ARCHER* staat voor *A Representative Corpus of Historical English Registers*. De registers in het corpus kunnen opgedeeld worden in *speech-based* en *written*. Het corpus reikt van het jaar 1650 tot de 20ste eeuw en bevat zowel Britse als Amerikaanse teksten (Biber, Finegan & Atkinson, 1994, pp. 1-4). Een multigenre corpus voor het Duits is het *GerManC* corpus. Dit corpus bevat teksten van 1650 tot 1800 en telt acht verschillende genres. Verder zijn de teksten afkomstig uit vijf regio's in het Duitse taalgebied (Durrell, Bennett, Scheible & Whitt, 2012).

Nevalainen en Raumolin-Brunberg (2017, p. 27) stellen dat er in historisch-sociolinguïstisch onderzoek een trend waar te nemen is van multigenre corpora naar single-genre corpora. Een corpus dat enkel uit brieven bestaat is het *Corpus of Early English Correspondence* (CEEC). Dit corpus bestaat uit ca. 6.000 private brieven uit de periode 1410-1681, geschreven door bijna 800 scribenten. Het werd opgebouwd in de jaren '90 van de 20ste eeuw met het oog op historisch-sociolinguïstisch onderzoek (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, p. 9). Recent werd dit corpus uitgebreid met de 18de eeuw. Het *Corpus of Early English Correspondence Extension* (CEECE), zoals het genoemd werd, bevat brieven vanaf 1681 tot en met 1800 en bouwt dus voort op het oorspronkelijke CEEC. In het CEECE werden nog eens bijna 5.000 brieven opgenomen, geschreven door iets meer dan 300 scribenten (Kaislaniemi, 2018, pp. 45-48). In de marge van het CEEC merkten Nevalainen en Raumolin-Brunberg (2012, p. 32) op dat "[…] personal correspondence provides the 'next best thing' to authentic spoken language […]". Veel van de corpora die opgebouwd zijn voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek bestaan dan ook uit private brieven (Rutten & Van der Wal, 2014, p. 4; Van der Wal & Rutten, 2013, p. 2). Voor het Duits bestaat Elspaß' corpus van emigrantenbrieven (Elspaß, 2005). Het corpus bestaat uit meer dan 600 brieven uit de 19de eeuw, geschreven door mannen

en vrouwen, hoewel deze laatste in de minderheid zijn. Het merendeel van de scribenten – afkomstig uit het hele Duitse taalgebied – was uitgeweken naar de Verenigde Staten. Via brieven hielden zij o.m. contact met hun verwanten (Elspaß, 2012a, p. 45; p. 47). Voor het Nederlands werd aan de Universiteit Leiden het *Brieven als Buit* (BaB)/*Letters as Loot* (LaL) *corpus* samengesteld (https://brievenalsbuit.ivdnt.org). Het corpus bevat ruim 900 buitgemaakte private brieven uit de late 17de eeuw en de late 18de eeuw, opgesteld door ruim 700 verschillende scribenten. De scribenten zijn afkomstig uit verschillende regio's in de Noordelijke Nederlanden. Onder hen bevinden zich zowel mannen als vrouwen, en bovendien worden verschillende sociale klassen vertegenwoordigd in dit corpus (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 1-17). Naast de bovengenoemde brievencorpora, kunnen ook administratieve teksten de basis vormen voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek. Voor het Nederlands werden deze teksten eerder aangewend in het zogenaamde 'Brugge-project' (Willemyns & Vandenbussche, 2000) en in het VKN-corpus. Het VKN-corpus, verwijzend naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, bestaat uit 225 19de-eeuwse administratieve en gerechtelijke teksten uit de Zuidelijke Nederlanden (Vosters, 2011, pp. 187-217).

Krogull (2018, pp. 30-32) beschrijft dat er na de focus op multigenre corpora en vervolgens single-genre corpora, recent opnieuw meer aandacht voor multigenre corpora lijkt te zijn. Zoals eerder beschreven in deze sectie, was genre vanaf de beginjaren een belangrijk aspect in historisch-sociolinguïstisch onderzoek. De recente ontwikkeling in de richting van multigenre corpora vertaalt zich o.m. in het *Going Dutch Corpus* (Krogull, 2018, pp. 37-69). Voor dit corpus werd ook een genredimensie ingebouwd om te onderzoeken in welke mate taalveranderingen verschillende genres beïnvloeden (Krogull, 2018, p. 49). Het *Going Dutch Corpus* omvat zowel handgeschreven egodocumenten als gedrukte kranten. De egodocumenten in het corpus worden gerepresenteerd door private brieven, dagboeken en reisverslagen. Er werd materiaal verzameld uit verschillende regio's in de Noordelijke Nederlanden, met aandacht voor centrum en periferie. Tot slot heeft het corpus nog een diachrone dimensie met teksten uit de periode 1770-1790 en de periode 1820-1840.

Het *Historical Corpus of Dutch* (HCD) dat voor het huidige onderzoek samengesteld werd is eveneens een diachroon multigenre corpus. Het HCD

bestaat uit handgeschreven administratieve teksten en egodocumenten, en uit gedrukte pamfletten. Het corpus bestrijkt een periode van vier eeuwen, van de 16de eeuw tot en met de 19de eeuw. Materiaal werd gekozen rond het midden van elke eeuw. Daarnaast heeft het HCD nog een regionale dimensie, met twee centrale (Holland, Brabant) en twee perifere (Zeeland, Vlaanderen) gebieden. Het HCD wordt in detail beschreven in Hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 3 – Pluricentriciteit

1 Inleiding

Pluricentriciteit wijst eenvoudig gesteld op het bestaan van meerdere centra: "[t]he term *pluricentric*(*ity*) indicates that a language has more than one centre, i. e. several centres, each providing a national variety with its own norms" (Clyne, 1989, p. 358; cursief in origineel). Dergelijke centra hebben dus hun eigen variëteit, waarbij het belangrijk is om op te merken dat het gaat om variëteiten van de standaardtaal (o.a. Ammon, 2005, p. 1536; Clyne, 1989, p. 359). Verschillen tussen nationale variëteiten kunnen we aantreffen op het vlak van syntaxis, fonologie, lexicon, semantiek en pragmatiek (Clyne, 1989, p. 360). Nationale variëteiten verschillen van dialecten (Clyne, 1992c, p. 2), waardoor pluricentriciteit dus op het niveau van standaardtalen werkzaam is. Standaardtalen zijn echter fenomenen die zich in de (recente) geschiedenis ontwikkeld hebben. Voor het heden is het mogelijk om over standaardtaalvariatie te spreken, maar voor de geschiedenis is die aanduiding niet altijd adequaat. In de periode dat er nog geen sprake was van standaardtalen spreken we dus over supralokale of supraregionale schrijfpraktijken (zie Rutten & Van der Wal, 2011, pp. 252-253 en referenties aldaar). Pluricentriciteit werkt dan op het niveau van geschreven supralokaal of supraregionaal taalgebruik. Op grond van geschreven bronnen kunnen we wel degelijk stellen dat dit taalgebruik door de geschiedenis heen bestaan moet hebben (Rutten, 2016, p. 28; p. 31).

We begonnen dit hoofdstuk met een citaat van Clyne (1989), die het concept pluricentriciteit treffend definieert. Hij is evenwel niet de eerste om het concept te beschrijven. Stewart (1968) spreekt over een polycentrische standaardisatie; Kloss (1978) bespreekt polycentrische en pluricentrische talen (cf. infra). In de definitie van Clyne zijn het Engels, Duits, Frans en Spaans voorbeelden van pluricentrische talen (Clyne, 1989, p. 358).

Pluricentriciteit werkt op twee niveaus. Enerzijds is er pluricentriciteit als onderzoeksgebied, anderzijds is er pluricentriciteit als concept om meerdere nationale variëteiten van een taal te beschrijven. Dit hoofdstuk is opgebouwd rond de overkoepelende term om de onderzoekstraditie aan te duiden. De

onderzoekstraditie en karakterisering van pluricentriciteit komen aan bod in Paragraaf 2. We beperken ons in deze paragraaf tot onderzoek op het gebied van de Germaanse talen, aangezien het Nederlands als Germaanse taal de basis vormt voor dit proefschrift. In Paragraaf 3 gaan we in op pluricentriciteit als concept naast pluriarealiteit. Het concept pluriarealiteit kent zijn oorsprong in het Duitse taalgebied. Daar ontstond aan het einde van de 20ste eeuw onenigheid over de manier waarop (nationale) variëteiten van het Duits beschreven werden. Aan de ene kant van het spectrum zijn er onderzoekers (o.a. Dollinger, Muhr) die pluricentriciteit vurig verdedigen als concept. Aan de andere kant wordt pluriarealiteit als nieuw concept naar voren geschoven. De voorstanders van pluriarealiteit vinden een indeling in nationale variëteiten reductionistisch. Zij argumenteren dat de meeste 'nationale varianten' niet gebonden zijn aan landsgrenzen, en opteren ervoor om variatie over het hele Duitse taalgebied te beschrijven.

Aan het einde van dit hoofdstuk bekijken we de situatie voor het Nederlands. Ook het Nederlands wordt in de onderzoekstraditie immers beschouwd als een pluricentrische taal. De taalkundige centra bevinden zich in de Randstad in Nederland en in Brabant in België (Geerts, 1992, p. 79; Willemyns, 2003a, p. 94). Het Nederlands-Nederlands en het Belgisch-Nederlands zijn dan twee nationale variëteiten van het Nederlands. Dit uit zich o.m. op het niveau van de uitspraak en het lexicon, maar leidde ook tot uiteenlopende informele variëteiten in de 20ste eeuw (Grondelaers & Van Hout, 2011). De traditionele visie op de geschiedenis van het Nederlands wijst in de richting van recente pluricentriciteit, te situeren rond het begin van de 20ste eeuw. Recenter empirisch onderzoek (o.a. Rutten & Vosters, 2010b; Rutten & Vosters, 2011; Rutten & Vosters, 2013; Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012) suggereert echter dat we pluricentriciteit minstens 100 jaar vroeger in de tijd zouden kunnen situeren. Daarom benaderen we pluricentriciteit in dit proefschrift vanuit een historisch perspectief. Op grond van een historisch-taalkundig onderzoek kunnen we immers bepalen of we het concept pluricentriciteit nodig hebben om de geschiedenis van het Nederlands te beschrijven. In Paragraaf 4 bespreken we het Nederlands als pluricentrische taal. We voeren in deze paragraaf ook argumenten aan voor een historisch perspectief, en beschrijven hoe pluricentriciteit in ons onderzoek geoperationaliseerd werd.

2 Onderzoekstraditie

Pluricentriciteit kent een lange onderzoekstraditie in het Duitse taalgebied. Het zijn dan ook hoofdzakelijk Duitse en Oostenrijkse taalkundigen die over het concept gepubliceerd hebben en nog steeds publiceren. De sociolinguïst Stewart was geen Duitser, maar wordt beschouwd als de persoon die de terminologie invoerde in de taalkunde. Hij heeft het niet over pluricentriciteit, maar maakt een onderscheid tussen een monocentrische standaardisatie en een polycentrische standaardisatie (Ammon, 1995, pp. 45-46; Muhr, 2012, pp. 23-24). Voor Stewart is de standaardisatie van een taal polycentrisch "where different sets of norms exist simultaneously" (Stewart, 1968, p. 534; zie ook Muhr, 2012, pp. 23-24). Kloss (1978, pp. 66-67) hanteert vervolgens de termen 'polycentrisch' en 'pluricentrisch'. Polycentrische talen hebben in zijn opvatting minstens drie centra, terwijl pluricentrische talen meer dan één centrum hebben (Kloss, 1978, p. 66; zie ook Ammon, 1995, pp. 46-47; Muhr, 2012, p. 24; Muhr, 2016, p. 16). Met deze termen werd de basis gelegd voor de latere theorie over pluricentriciteit (Ammon, 1995, p. 47). Clyne (1984; 1989; 1992b; 1995) wordt traditioneel beschouwd als de grondlegger van de theorie over pluricentrische talen (Ammon, 1995, p. 48; Muhr, 2012, pp. 24-25; Muhr, 2016, p. 19). Volgens Ammon (1995, pp. 47-48) verbindt Clyne in zijn theorie de begrippen 'nationale variëteit' en 'centrum van een taal'.

Zoals we hierboven beschreven hebben, legde Kloss mee de basis voor de theorie over pluricentriciteit, maar hij introduceerde ook de begrippen *Abstandsprache* en *Ausbausprache* (Muhr, 2012, p. 24; Muhr, 2016, p. 16). Aangezien deze begrippen nauw samenhangen met pluricentriciteit worden ze hieronder kort toegelicht. *Ausbausprachen* definieert Kloss (1978, p. 25) als talen die als aparte taal beschouwd worden op sociologische gronden en dus niet op grond van taalkundige kenmerken. Indien er inderdaad een grote linguïstische 'afstand' is tussen twee talen, in de zin dat beide talen van elkaar verschillen, spreken we van *Abstandsprachen* (Kloss, 1978, p. 25). Ammon (1989, pp. 31-32) duidt de termen van Kloss als *linguistic distance* (*Abstand*) en *cultivation* (*Ausbau*). Als voorbeeld van *Ausbausprachen* worden dan het Tsjechisch en Slowaaks genoemd (Ammon, 1989, pp. 32-33). Bij *Abstand* is de afstand tussen de twee variëteiten zo groot dat die afstand alleen volstaat om over twee verschillende talen te spreken (Ammon, 2005, pp. 1537-1538). Bij *Ausbau* daarentegen, is de afstand vergelijkbaar met de afstand tussen

dialecten van dezelfde taal. Het verschil is dat *Ausbausprachen* wel een standaardisatie doormaken, aldus Ammon (2005, p. 1538). Het grote verschil tussen pluricentrische talen en *Abstand*- en *Ausbausprachen* is dat we in het eerste geval nog steeds te maken hebben met nationale variëteiten van *dezelfde* taal, althans in de perceptie van taalgebruikers. Dat is niet (meer) het geval bij *Abstand*- en *Ausbausprachen*.

Muhr (2016, p. 19) noemt de publicatie van Clyne in 1992 "[a] milestone in the development of the theory of pluricentric languages". In deze publicatie werd pluricentriciteit voor verschillende talen onder de loep genomen (Muhr, 2012, pp. 24-25; Muhr, 2016, p. 19). In zijn publicatie van 1992 linkt Clyne pluricentriciteit aan taal en identiteit enerzijds, en taal en macht anderzijds. Met name de machtsfactor bepaalt hoe symmetrisch de relatie tussen nationale variëteiten van een pluricentrische taal is (Clyne, 1992a, p. 455; p. 463). Pluricentrische talen worden in Clynes visie bijna altijd gekenmerkt door asymmetrie. De normen van de ene nationale variëteit hebben dan meer aanzien dan de normen van de andere nationale variëteit(en). Welke variëteit meer aanzien heeft kan o.m. bepaald worden door het aantal inwoners van de natie-staat of economische en politieke macht (Clyne, 1992a, p. 455). Anderzijds kunnen die factoren symmetrische pluricentriciteit in de hand werken (bv. het historische voordeel van Portugal tegenover een veel groter aantal inwoners in Brazilië) (Clyne, 1992a, p. 463). Asymmetrie impliceert hoe dan ook dat er dominante en niet-dominante variëteiten bestaan (Muhr, 2012, p. 26). Voorbeelden van dominante variëteiten zijn het Amerikaans-Engels, Nederlands-Nederlands en Duits-Duits. Daartegenover staan niet-dominante variëteiten als (respectievelijk) Australisch- en Canadees-Engels, Belgisch-Nederlands en Oostenrijks- en Zwitsers-Duits (Muhr, 2013a, pp. 14-19).

Clynes publicatie (1992b) bewees dat pluricentriciteit voor veel talen een nuttig concept kon zijn. Enkele decennia later kunnen we ook vaststellen dat een situatie van pluricentriciteit kan evolueren. Bepaalde talen die destijds gekenmerkt werden door pluricentriciteit, zijn dat nu niet meer. Zo noemt Clyne (1992b) nog het Servo-Kroatisch, dat intussen uiteengevallen is in Servisch, Kroatisch, Bosnisch en Montenegrijns. Niet in de lijst van Clyne, maar ook het Tsjecho-Slowaaks bestaat niet meer als dusdanig (Ammon, 2005, p. 1541). Anderzijds neemt het aantal pluricentrische talen toe (Muhr,

2012, p. 29). Voorbeelden zijn het Albanees en het Russisch.[6] Het Albanees is een officiële taal in Albanië en de Republiek Kosovo, die in 2008 uitgeroepen werd tot onafhankelijke staat. Het Russisch werd een pluricentrische taal na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie (Muhr, 2012, pp. 30-31). Om te bepalen of een taal pluricentrisch is, haalt Muhr (2016, pp. 20-21)[7] zes criteria aan, die we hier bondig overnemen. Met 'taal' wordt steeds de standaardtaal bedoeld (bv. Standaardduits) en met 'variëteit' een variëteit van de standaardtaal (bv. Oostenrijks-Duits).[8]

1. *Occurrence*: de taal komt voor in minstens twee naties die als centra met elkaar interageren. De nationale variëteiten zijn daarbij normstellende centra.

2. *Official status or strong ethno-linguistic awareness*: de taal moet een officiële status hebben in minstens twee naties. De status van minderheidstaal is onvoldoende omdat de taal anders niet kan fungeren als normstellend centrum. Indien de nationale variëteit van een pluricentrische taal niet de gepaste formele status heeft kan een sterk taalbewustzijn de officiële status vervangen.

3. *Linguistic distance* (*Abstand*): de nationale variëteiten moeten voldoende onderscheidende taalkundige kenmerken bezitten. Die onderscheidende kenmerken kunnen dan dienen als symbool om identiteit uit te drukken.

4. *Acceptance of pluricentricity*: de taalgemeenschap moet de pluricentriciteit van de taal aanvaarden en de eigen variëteit beschouwen als een deel van de sociale/nationale identiteit.

5. *Relevance for identity*: de nationale norm moet relevant zijn voor de sociale identiteit, en moet daarnaast duidelijk zijn voor de taalgemeenschap.

---

[6] Muhr (2012) kenmerkt beide talen als pluricentrisch, maar wijst ook op fases die pluricentrische talen doorlopen. Zo vermeldt hij dat het Russisch nog in de fase verkeert waarin bepaalde variëteiten nog wachten op erkenning, en het Albanees *en* het Russisch in de fase waarin de status van pluricentriciteit ontkend wordt door de dominante variëteit (Muhr, 2012, pp. 32-34).

[7] In Muhr (2012, pp. 29-30) werden aanvankelijk vijf criteria aangehaald. Het zesde criterium (*codification of norms*) werd later toegevoegd.

[8] Zie o.a. Ammon, 2005, p. 1537 voor het terminologische onderscheid tussen standaardtaal en standaardvariëteit.

6. *Codification of norms*: de taalkundige normen van de nationale variëteit moeten in zekere mate vastgelegd worden in referentiewerken.

Indien aan al deze criteria voldaan is, kan men spreken over *full pluricentricity*. De eerste twee criteria zijn echter al voldoende om te spreken over *minimal pluricentricity* (Muhr, 2016, p. 20; Muhr, 2018, p. 35).

Modellen voor het Engels

Voor het Engels bestaan eveneens modellen om meerdere variëteiten van het Engels voor te stellen. Dit gebeurt meestal niet onder de noemer 'pluricentriciteit', maar wel onder de noemer *World Englishes* (Muhr, 2016, p. 18). Kachru wordt beschouwd als een van de grondleggers van het onderzoeksparadigma rond *World Englishes*. Hij werkte een model met cirkels uit om de variëteiten van het Engels in de wereld voor te stellen (o.a. Kachru, 1985; Kachru & Nelson, 1996). Het model bestaat uit drie concentrische cirkels. De *inner circle* bevat de gebieden met het Engels als moedertaal. Hierin zitten dus de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland. In de *outer circle* bevinden zich gebieden waar het Engels zich gevestigd heeft na een periode van kolonisatie. Het Engels bestaat in deze gebieden naast een of meerdere andere talen, maar vervult wel belangrijke functies op het gebied van onderwijs, bestuur en zelfs literatuur. Voorbeelden zijn het Engels in Nigeria, Zambia en Singapore. Tot slot behelst de *expanding circle* landen met een grote populatie, waarin Engels geleerd wordt voor specifieke doeleinden. De variëteiten van het Engels in deze gebieden worden geduid als *performance varieties*. Het Engels in China en Indonesië dient hier als voorbeeld (Kachru, 1985, pp. 12-15; Kachru & Nelson, 1996, pp. 77-78).

Wat betreft de postkoloniale variëteiten van het Engels, is het werk van Schneider (o.a. 2003, 2007, 2013) erg bekend. In het kader van deze zogenaamde *New Englishes* introduceerde hij het *Dynamic Model*, dat uit vijf verschillende stadia bestaat. Hij argumenteert dat, ondanks de verschillen tussen de variëteiten, steeds dezelfde stadia doorlopen worden (Schneider, 2003, p. 241; p. 243). De stadia in het *Dynamic Model* zijn (Schneider, 2003, p. 243):

- *foundation*
- *exonormative stabilization*
- *nativization*
- *endonormative stabilization*
- *differentiation*

De eerste fase (*foundation*) wordt bereikt wanneer sprekers van het Engels zich in een niet-Engelstalig land vestigen, waardoor het Engels stilaan meer en meer gebruikt wordt in dat land. In de volgende fase (*exonormative stabilization*) wordt het Engels van de kolonisten/immigranten, die vaak vasthouden aan de Britse norm, verrijkt met lokale woordenschat. Aan de andere kant begint het Engels zich meer en meer te verspreiden over de lokale bevolking. De derde fase houdt *nativization* in. Dat betekent dat de twee gemeenschappen met elkaar versmelten, wat zich ook in de taal uit. Het aantal leenwoorden in het Engels neemt toe, net als het gebruik ervan. Aan de andere kant wordt het Engels door de inheemse bevolking aangepast aan de grammatica en structuur van de moedertaal. De focus verschuift van een externe norm naar een meer lokale oriëntatie. De fase van *endonormative stabilization* volgt hierop. In deze fase wordt een nieuwe, lokale norm aangewend als referentiepunt, ook in formele contexten. Deze fase volgt meestal na politieke onafhankelijkheid. Er is sprake van een nieuwe variëteit die zich ontwikkelt (het Engels in combinatie met de inheemse taal), en geleidelijk aan gecodificeerd wordt. In de vijfde en laatste fase (*differentiation*) ontwikkelen zich uit de nieuwe taalvariëteit zelf regionale en sociale dialecten, die verschillende groepen binnen de gemeenschap van elkaar onderscheiden (Schneider, 2003, pp. 243-254).

Schneider (2013) past dit model toe op de situatie van pluricentriciteit voor het Engels. Hij stelt dat variëteiten die voor een groot deel overeenkomen met een centrumvariëteit, maar er niet mee samenvallen, niet-dominant zijn. Ze laten zich leiden door een externe norm (Schneider, 2013, p. 48). Naar het voorbeeld van de *New Englishes* kan een (nieuwe) variëteit wel de status van centrum verwerven door de tijd heen. Die status wordt bereikt in het vierde stadium (*endonormative stabilization*) van het model. Zoals hierboven beschreven, wordt de lokale variëteit in fase vier de nieuwe standaardnorm (Schneider, 2013, p. 48). Hoewel ontwikkeld voor variëteiten met een koloniaal verleden, zou het *Dynamic Model* van Schneider volgens Muhr

toegepast kunnen worden op alle niet-dominante variëteiten van een taal (Muhr, 2013a, p. 22).

3 Pluricentriciteit versus pluriarealiteit

Pluricentriciteit wordt door voorstanders beschreven als *het* concept om nationale variëteiten van talen te beschrijven (o.a. Dollinger, 2019a; Dollinger, 2019b; Muhr, 2018). Het concept pluricentriciteit kreeg de afgelopen decennia echter ook kritiek. Bij pluricentriciteit is de nationale variëteit namelijk gebonden aan de natie-staat, zonder verspreiding over de grenzen heen (Elspaß & Niehaus, 2014, p. 50). Voor het Duitse taalgebied werden echter wel al indicaties gevonden voor variatie die buiten de landsgrenzen reikt. Die variatie kan o.m. op het gebied van het lexicon aangetroffen worden. Scheuringer (1996, p. 149) vermeldt dat *Erlagschein* ('loonstrookje') inderdaad enkel in Oostenrijk voorkomt, en bovendien overal in Oostenrijk. *Fleischhauer* ('slager') komt daarentegen enkel in bepaalde delen van Oostenrijk voor. *Kundmachung* ('aankondiging') wordt gebruikt in Oostenrijk, Liechtenstein en Zwitserland, maar niet in andere staten. Bovendien kan een woord in de ene staat tot de standaardtaal behoren, en in de andere niet. Zo is *Jänner* ('januari') standaardtaal in Oostenrijk, maar niet in Duitsland, Zwitserland en Liechtenstein. Wat Scheuringer met deze voorbeelden duidelijk wil maken, is dat er zelden een een-op-eenrelatie is tussen een nationale variant en een natie-staat (Scheuringer, 1996, p. 149). Om die reden opteren enkele Duitse taalkundigen voor het concept pluriarealiteit in plaats van pluricentriciteit (Elspaß & Niehaus, 2014, pp. 50-51). Pluriarealiteit houdt een areale distributie van standaardvarianten in, die niet gebonden zijn aan staatsgrenzen, maar eerder de traditionele dialectgebieden volgen (Elspaß & Dürscheid, 2017, p. 91; p. 93). Dit alternatief voor pluricentriciteit wordt in het vervolg van deze paragraaf nader toegelicht. Het huidige onderzoek naar het Nederlands komt voort uit de discussie over het Duits. We behandelen dit thema dan ook redelijk uitvoerig, niet in het minst omdat het de opbouw van ons corpus medebepaald heeft.

Aan het begin van dit hoofdstuk kwam de onderzoekstraditie voor het Duits al ter sprake. Het Duits wordt sinds het midden van de 20ste eeuw benaderd als een pluricentrische taal, met o.m. de publicatie van het *Österreichisches Wörterbuch* in 1951 (Dollinger, 2019b, pp. 38-39). In de jaren '50 en '60

vormde zich namelijk een *Österreich-Idee* (Wolf, 1994, p. 68). Het debat over pluricentriciteit voor het Duits begint weliswaar pas echt na de publicatie *Language and society in the German speaking countries* van Clyne in 1984 (Muhr, 2013b, p. 55). Daarin stelt Clyne dat het Duits een pluricentrische taal is, en Oostenrijks-Duits dus een nationale variëteit van het Duits (Clyne, 1984; beschreven in Muhr, 2013a, p. 19). Met zijn publicaties in 1984 en vervolgens 1995 maakte Clyne meteen ook een einde aan de monocentrische visie op het Duits[9]. Pluricentriciteit vervangt dan monocentriciteit (Muhr, 2018, p. 22). Clyne wordt daarom door Scheuringer (1997, p. 340) exponent van het concept pluricentriciteit voor het Duits genoemd.

Het Duits wordt door Clyne (1995, p. 20) expliciet beschreven als een pluricentrische taal, namelijk "[…] an instance of what Kloss (1978: 66-7) terms a 'pluricentric' language, i.e. a language with several interacting centres, each providing a national variety with at least some of its own (codified) norms". De Duitse, Oostenrijkse en Zwitserse nationale variëteiten van het Duits worden hier toegeschreven aan de onafhankelijke natie-staten (Clyne, 1995, p. 23). Ammon (1995) ziet in de definitie van pluricentriciteit een versmelting van de begrippen 'centrum' en 'nationale variëteit'. Daarom stelt hij in de onderzoekstraditie ook de aanduiding 'plurinationale talen' voor, die hem geschikter lijkt (Ammon, 1995, pp. 48-49). In zijn opvatting kan pluricentrisch als term dus vervangen worden door plurinationaal, indien de centra congrueren met natie-staten. Ammon argumenteert dat de term plurinationaal ook beter past bij de begrippen 'nationale variant' en 'nationale variëteit' (Ammon, 1995, p. 97). Een natie of deel van een natie die een eigen nationale variëteit bezit duidt hij aan met de term *nationales Sprachzentrum*. Voor het Duits onderscheidt hij bovendien *Vollzentren* en *Halbzentren*. Zo zijn Duitsland, Oostenrijk en het Duitstalige gebied in Zwitserland *Vollzentren* omdat de standaardvariëteiten daar binnen de centra zelf gecodificeerd werden. *Halbzentren* vinden we in Liechtenstein, Luxemburg, Zuid-Tirol en Oost-België. Deze variëteiten vertonen wel specifieke kenmerken, zonder echte codificatie (Ammon, 1995, pp. 95-96). Hoewel Ammon (1995; zie ook Ammon, 1998) gelijk heeft over het feit dat centra in de onderzoekstraditie meestal samenvallen met natie-staten, en

[9] De vroegere monocentriciteit betekende dat het Duits-Duits de norm was voor de Duitse taal. Variëteiten buiten Duitsland werden als afwijkingen van de standaard beschreven (Von Polenz, 1999, p. 116).

'plurinationaal' dan misschien een betere term zou zijn, blijven wij hier de meest gebruikte term 'pluricentriciteit' hanteren.

In de theorie over pluricentriciteit wordt wel steeds duidelijk gemaakt dat met nationale varianten/variëteiten steeds gedoeld wordt op varianten/variëteiten van de standaardtaal. Standaardvarianten of -variëteiten worden namelijk toegeschreven aan natie-staten, afgebakend door nationale grenzen. Voor niet-standaardvariëteiten is de situatie anders omdat dialectgrenzen niet noodzakelijk de staatsgrenzen volgen (Ammon, 1998, pp. 315-316). Vanuit de opvatting dat het Duits een pluricentrische taal is, ontstaat dan later het *Variantenwörterbuch des Deutschen* met als doel om de lexicale variatie in het Duitse taalgebied te duiden (Ammon et al., 2004).

In het Duitse taallandschap vertoont het concept pluricentriciteit echter de eerste barsten in de jaren '90 van de 20ste eeuw. Het begrip pluriarealiteit doet dan zijn intrede met Wolf (1994, p. 74). Hij argumenteert dat er binnen het Duitse taalgebied in het algemeen – en dus ook binnen Oostenrijk – verschillende *Sprachlandschaften* bestaan (Wolf, 1994, p. 75). Even later spreekt Scheuringer (1996) ook over het Duits als pluriareale taal. Net als Wolf is hij van mening dat pluricentriciteit als term niet voldoet om het Duitse taalgebied te beschrijven (Scheuringer, 1996, p. 151). Hij stelt dat pluricentriciteit door staatsgrenzen afgebakende variëteiten impliceert, die onderling eenheid vertonen. Voorbeelden uit o.m. het lexicon (cf. supra) spreken dit tegen. Er is sprake van verschillende patronen over de Duitssprekende gebieden heen, waardoor hij het Duits kenmerkt als pluriareale taal (Scheuringer, 1996, pp. 151-152). Belangrijk om op te merken is dat zowel Wolf (1994) als Scheuringer (1996; 1997) wijzen op variatie die bestaat op het gebied van de standaardtaal.

In lijn met de kritiek aan het einde van de 20ste eeuw zien we de laatste jaren steeds vaker studies die een pluriareaal perspectief als uitgangspunt nemen. Zo zijn er de recente studies van o.m. Elspaß en Niehaus (2014), Elspaß en Dürscheid (2017) en Elspaß, Dürscheid en Ziegler (2017). Ze verkiezen niet enkel pluriarealiteit als concept, maar nemen ook duidelijk een standpunt in *tegen* pluricentriciteit. Elspaß en Niehaus (2014, p. 50) argumenteren dat pluricentriciteit een politiek concept is, waarbij het taalgebied bepaald wordt door de natie-staat. Verder stellen ze dat "less than two per cent of

variation in standard German lexis and pronunciation and even less variation in grammar does hardly make a 'variety'" (Elspaß & Niehaus, 2014, p. 50). Het bestaan van verschillende nationale variëteiten voor het Duits wordt dus ter discussie gesteld. Bovendien blijkt uit empirisch onderzoek dat nationale varianten vaker relatieve varianten zijn. Ze gelden met andere woorden niet noodzakelijk voor het hele land en/of komen ook in andere Duitssprekende landen voor (zie Figuur 2 ter illustratie). De auteurs verkiezen dan ook een pluriareale benadering voor het Duits (Elspaß & Niehaus, 2014, pp. 50-51).

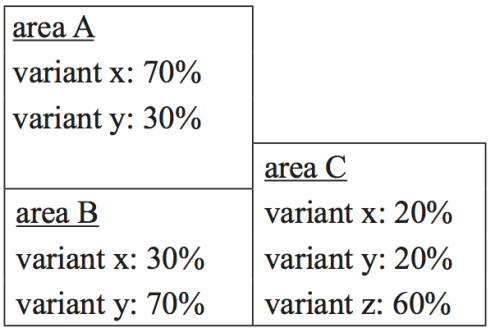

Figuur 2: mogelijke distributie van varianten vanuit een pluriareaal perspectief (overgenomen uit Elspaß & Niehaus, 2014, p. 51)[10]

Dezelfde argumenten om pluriarealiteit boven pluricentriciteit te kiezen voor het Duits weerklinken ook in latere publicaties (zie o.a. Dürscheid & Elspaß, 2015; Elspaß, Dürscheid & Ziegler, 2017). De meeste van deze pluriareale studies zijn onderdeel van het project rond de *Variantengrammatik des Standarddeutschen* (zie o.a. Dürscheid & Elspaß, 2015 voor een overzicht van het project). Hoewel de opzet grotendeels overeenstemt met het *Variantenwörterbuch* (Ammon et al., 2004), spreken de pluriarealisten niet over nationale variëteiten (Dürscheid & Elspaß, 2015, p. 564). Een belangrijk punt is dat de onderzoekers bewust de term 'areaal' in plaats van 'regionaal' hanteren. Die laatste term kan namelijk ook op niet-standaardvarianten wijzen, terwijl het project wel degelijk de distributie van standaardvarianten wil documenteren (Elspaß & Dürscheid, 2017, p. 87). De term 'areaal' laat in hun opvatting ook toe dat de standaardvarianten eerder de dialectgebieden volgen dan de politieke grenzen. Dat is anders met bijvoorbeeld 'nationaal' als term (Elspaß & Dürscheid, 2017, p. 91). Als

[10] Deze figuur werd oorspronkelijk voorgesteld door Scherr & Niehaus, 2013, p. 78.

voorbeeld van dergelijke areale distributie vermelden Elspaß en Dürscheid (2017, pp. 96-99) o.m. de volgorde van de werkwoordelijke eindgroep in bijzinnen. Ze beschouwen drie mogelijke sequenties:

- de persoonsvorm staat in eerste positie ('Voranstellung' = VS)
  bv. ..., *nachdem er das Geschäft* ***hat schließen müssen***[11]
  (*..., nadat hij de winkel had sluiten moeten)
- de persoonsvorm neemt een tussenpositie in ('Zwischenstellung' = ZS)
  bv. ..., *ob Schmid sich in der Abteilung nun* ***integrieren werde können***
  (*..., of Schmid zich in de afdeling nu integreren zal kunnen)
- de persoonsvorm staat in laatste positie ('Nachstellung' = NS)
  bv. ..., *weil er seine Katzen nicht* ***kastrieren lassen hat***
  (*..., omdat hij zijn katten niet castreren laten had)

De drie sequenties werden onderzocht in het *Variantengrammatik*-corpus. Dit bestaat uit krantenartikels afkomstig uit kranten uit het hele Duitse taalgebied, met een omvang van bijna 600 miljoen woorden (Dürscheid & Elspaß, 2015, p. 567). De distributie wordt weergegeven in Figuur 3.

[11] Alle voorbeelden werden integraal overgenomen uit Elspaß & Dürscheid, 2017, p. 96.

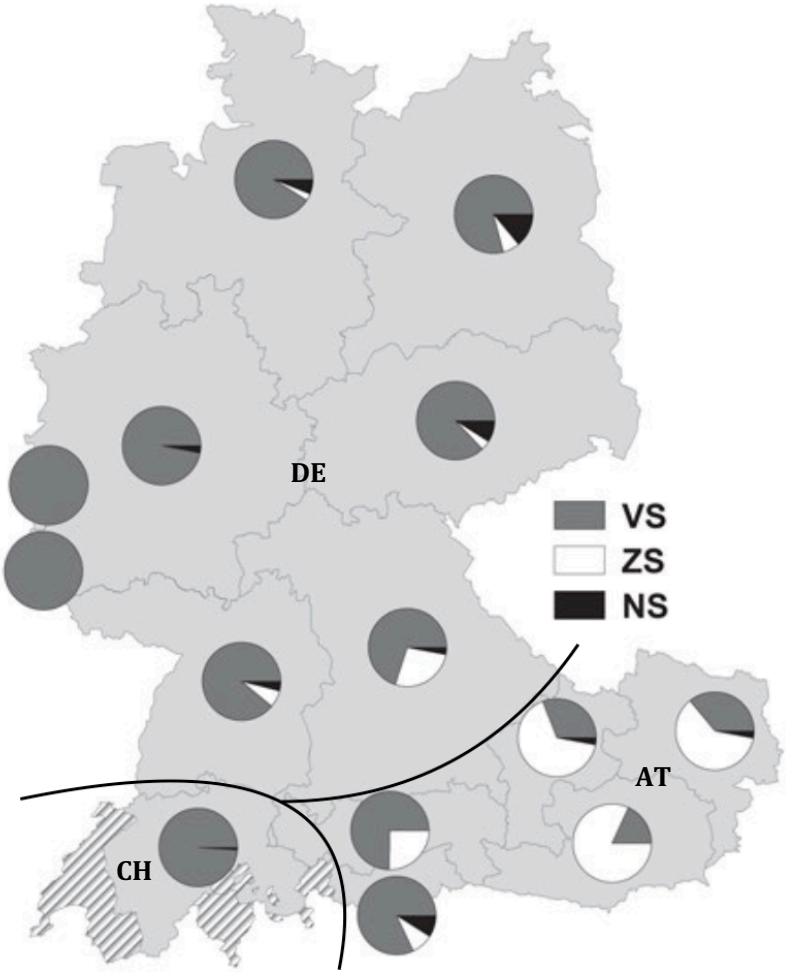

Figuur 3: volgorde werkwoordelijke eindgroep in bijzinnen (overgenomen uit Elspaß & Dürscheid, 2017, p. 98; VS = Voranstellung, ZS = Zwischenstellung, NS = Nachstellung; mijn toevoeging van landsgrenzen en afkortingen landen – IV)

Figuur 3 toont een distributie die duidelijk regionaal bepaald is. Opmerkelijk is het relatief hoge aandeel van de volgorde met *Zwischenstellung* in Oostenrijk, aangezien deze volgorde door de toonaangevende *Duden*-grammatica als niet-standaard beschouwd wordt. In bepaalde delen van Oostenrijk is dit de meerderheidsvariant, en ook in Beieren komt *Zwischenstellung* in ongeveer een kwart van de gevallen voor. De volgorde met *Nachstellung* komt dan weer eerder in het oosten van Duitsland voor (Elspaß & Dürscheid, 2017, pp. 96-99).

Uit de voorgaande bespreking kunnen we besluiten dat pluricentriciteit uitgaat van nationale variëteiten en nationale varianten, die gebonden zijn aan natie-staten. De nationale grenzen zijn dus belangrijk. De pluriarealisten willen daarentegen standaardvariatie over de nationale grenzen heen documenteren. Bij de distributie van varianten spelen dialectgrenzen een belangrijke rol (zie ook Norrby, Lindström, Nilsson & Wide, 2020, p. 207).

Argumenten voor pluricentriciteit

De manier waarop de pluriarealisten de nationale variëteiten van het Duits beschrijven, zorgt voor onvrede bij voorstanders van pluricentriciteit. Tot vandaag bestaat er dan ook een sterke oppositie tussen beide kampen, waardoor er zelfs sprake is van een *pluricentricity debate* voor het Duits (Dollinger, 2019b, p. 3). Pluriarealiteit blijft in dat debat niet gevrijwaard van kritiek. De discussie tussen pluricentriciteit en pluriarealiteit kan soms bijzonder emotioneel zijn. Er wordt dan niet alleen met taalkundige argumenten geschermd, maar ook met persoonlijke, historische en/of politieke argumenten.

Twee taalkundige argumenten spreken sterk in het voordeel van pluricentriciteit en worden hieronder toegelicht.

Een belangrijk argument van pluriarealiteit tegen pluricentriciteit is dat er te weinig verschillen zijn tussen het Standaardduits in Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland om te kunnen spreken van verschillende nationale variëteiten (Elspaß & Niehaus, 2014, p. 50). Dollinger reageert op dit argument door te stellen dat de pluriarealisten subjectief zijn in hun bepaling dat er te weinig variatie is tussen de standaardvariëteiten van het Duits (o.a. Dollinger, 2019b, p. 74). Hij argumenteert dat er mogelijk nog minder variatie zou zijn tussen Canadees- en Amerikaans-Engels dan tussen Oostenrijks-Duits en Duits-Duits, indien men daar de pluriareale methode zou toepassen (Dollinger, 2019b, p. 73). Het verschil is dat Canadees-Engels wel als een aparte standaardvariëteit beschouwd wordt, ondanks de overeenkomsten met Amerikaans-Engels: “[…] yet linguistic similarities do not threaten the autonomy of either the Canadian or American standards; they are, by way of pluricentric theory, conceptualized as different standards that share some features with other standards” (Dollinger, 2019a, p. 100). Hierin volgen we Dollinger. De “less than two per cent of variation” (Elspaß & Niehaus, 2014, p. 50) mag in onze visie ook geen absolute maatstaf zijn. We

verwijzen hiervoor naar de theorie over *iconization*. *Iconization* is een semiotisch proces en betekent kortweg dat taalkundige kenmerken verbonden worden met bepaalde sociale groepen (Irvine & Gal, 2000, p. 37). Toegepast op onze context gaat het om kenmerken die toegeschreven worden aan sprekers van een bepaalde variëteit. Concreet is één kenmerk dan al genoeg om een identiteit te karakteriseren. Woolard (2008, p. 441) verwoordt het als volgt: "[m]ost simply, when two normatively recognized language varieties are in contact, the categorical absence of a feature in one and its presence in the other makes it salient to speakers and thus a relatively obvious candidate for iconization". In de context van pluricentriciteit stelt Muhr (2018, pp. 38-39) dat slechts enkele onderscheidende kenmerken nodig zijn om een nationale variëteit te construeren.

Veel hangt dus af van de attitudes van de sprekers. Dollinger zelf vestigt ook de aandacht op taalattitudes. In de context van pluricentriciteit stelde hij onlangs dat "definitions of language and variety cannot be carried out on purely linguistic grounds, without considering the full range of speaker perceptions and linguistic attitudes" (Dollinger, 2019a, pp. 98-99). In de discussie voor het Duits argumenteert Dollinger (2019a) dan dat het Duits-Duits en Oostenrijks-Duits als verschillende standaardvariëteiten gepercipieerd worden door Oostenrijkers. Hij verwijst hiervoor naar het onderzoek van De Cillia en Ransmayr (2019) (Dollinger, 2019a).

Het tweede argument is dat pluriarealiteit als concept te weinig theoretisch onderbouwd zou zijn (Dollinger, 2019a, pp. 104-105; Dollinger, 2019b, pp. 62-64). Op basis van de theorie voor pluricentriciteit kunnen voorspellingen geformuleerd worden, die vervolgens getest kunnen worden. Een voorbeeld is het patroon dat we waarnemen bij features in een grensgebied. Pluricentriciteit voorspelt dat de grens op termijn ook leidt tot verschillende realisaties van de features, i.e. divergentie (Dollinger, 2019b, p. 64). Dit soort divergentie sluit aan bij het model van Auer (2005) voor het Nederlands en het Duits (zie Figuur 4), aldus Dollinger (2019b, p. 55). Auer (2005, p. 21) illustreert hoe de Nederlandse en Duitse dialecten eerst divergeerden en vervolgens aan elke kant van de grens convergeerden. Dit heeft uiteindelijke geleid tot een Standaardnederlands en een Standaardduits (Auer, 2005, p.

21).[12] Anders gesteld wordt een arbitraire politieke grens gaandeweg een taalkundige grens (Dollinger, 2019a, p. 100; zie ook Ammon, 1998).

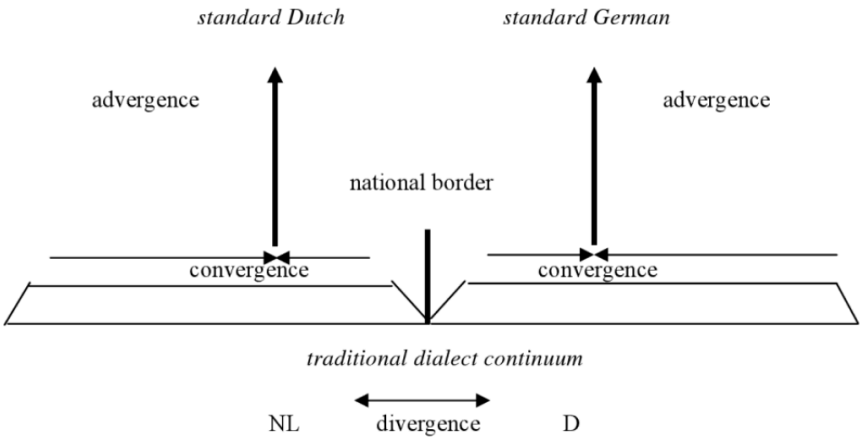

Figuur 4: divergentie van de Nederlandse en Duitse dialecten volgens Auer (overgenomen uit Auer, 2005, p. 21)

Dollinger stelt dat een dergelijke theoretische basis ontbreekt voor pluriarealiteit, en opteert daarom voor de term 'geografische variatie' in plaats van pluriarealiteit. (Dollinger, 2019b, pp. 63-64).

Voorlopig wordt pluriarealiteit als concept enkel toegepast op de Duits-Oostenrijkse grens. Andere aangrenzende taalgebieden worden beschreven aan de hand van pluricentriciteit (Dollinger, 2019a, p. 108). Volgens Dollinger (2019a, p. 109; 2019b, p. 107) is er geen reden om de Duits-Oostenrijkse grens op een andere manier te beschrijven. Zelf zullen we in dit proefschrift ook pluricentriciteit als uitgangspunt nemen. Dat betekent echter niet dat we pluriarealiteit als concept afwijzen. In ons corpus bouwden we namelijk de mogelijkheid in om ook pluriarealiteit voor het Nederlands te beoordelen (cf. Sectie 4.3).

[12] Auer (2005) stelt dit model echter zelf niet voor om pluricentriciteit te onderschrijven. In een latere publicatie stelt hij het concept pluricentriciteit voor het Duits net ter discussie (zie Auer, 2014).

4 Het Nederlands als pluricentrische taal

Het moderne Nederlands wordt in de literatuur beschreven als een pluricentrische taal. Het Nederlands-Nederlands en Belgisch-Nederlands zijn twee nationale variëteiten van het Standaardnederlands. Een derde nationale variëteit van het Nederlands vinden we in Suriname, maar die laten we hier om pragmatische redenen buiten beschouwing. De centra voor het Nederlandse taalgebied, van waaruit normen (bv. op het gebied van uitspraak) uitgaan, bevinden zich in de Randstad (Noorden) en in Brabant (Zuiden). Tot de Randstad behoren de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. In Brabant zijn de belangrijkste steden Brussel, Antwerpen en Leuven (Geerts, 1992, p. 79; Willemyns, 2003a, p. 94). In de traditionele geschiedschrijving kent het Nederlands tot pakweg het begin van de 20ste eeuw echter slechts één centrum. Aan de huidige situatie van pluricentriciteit lijkt dus een lange geschiedenis van monocentriciteit vooraf te gaan. In deze paragraaf schetsen we eerst de huidige verhouding tussen de twee Nederlandse standaardvariëteiten (Sectie 4.1). Vervolgens bespreken we de traditionele visie op pluricentriciteit voor het Nederlands, alsook tegenargumenten uit recent empirisch onderzoek (Sectie 4.2). Tot slot (Sectie 4.3) wordt dieper ingegaan op de historische dimensie van pluricentriciteit en beschrijven we hoe de concepten monocentriciteit, pluricentriciteit en pluriarealiteit geoperationaliseerd werden in ons onderzoek.

4.1 Hedendaagse symmetrie

In Paragraaf 2 werd gesteld dat pluricentriciteit meestal asymmetrisch is (Clyne, 1992a, p. 455). Geerts (1992, p. 86) vermeldt ook de asymmetrische relatie tussen de variëteiten van het Nederlands. Er bestaat vandaag ook geen twijfel over dat het Nederlands-Nederlands de dominante variëteit is, alleen al op basis van het demografische overwicht (De Caluwe, 2013a, p. 46; De Caluwe, 2013b, p. 13). Wanneer we echter kijken naar niet-dominante variëteiten van pluricentrische talen, zijn er toch verschillen in status. Het Nederlands in België doet het daarbij in internationaal perspectief niet slecht, met een hoge status in België en samenwerking met Nederland op het vlak van codificatie (Muhr 2012, p. 42). Muhr (2013a, p. 17) duidt de relatie tussen de variëteiten van het Nederlands vandaag dan ook als symmetrisch.

Die symmetrie wordt inderdaad weerspiegeld in de samenstelling van woordenboeken. Waar woorden en uitdrukkingen, kenmerkend voor het Belgisch-Nederlands, vroeger steevast dat label kregen, ontstond vanaf het einde van de 20ste eeuw de tendens om dit ook voor het Nederlands-Nederlands te doen (De Caluwe, 2012, pp. 144-145). Op die manier staan beide variëteiten op gelijke voet. Naast de labels in woordenboeken (zowel voor het Belgisch-Nederlands als het Nederlands-Nederlands), is er nog in andere domeinen sprake van symmetrie (De Caluwe, 2013a; 2013b). Zo hebben Nederland en Vlaanderen elk hun eigen kranten, magazines, en radio- en televisiezenders. Daarnaast bestaat er vaak een Nederlandse en Vlaamse versie van tekenfilms. We hebben dan te maken met parallelle markten die symmetrie vertonen. Verder bestaat er voor bepaalde taalgerelateerde diensten één markt voor het hele Nederlandse taalgebied. We denken hierbij o.m. aan de spellingregeling. Bij initiatieven voor het hele Nederlandse taalgebied wordt door de Nederlandse Taalunie gestreefd naar een symmetrische participatie van Nederlanders en Vlamingen. Er is volgens De Caluwe wel sprake van geografische asymmetrie aangezien vele organisaties (o.a. het Instituut voor de Nederlandse Taal en de Taalunie zelf), de redacties van woordenboeken e.d. in Nederland gevestigd zijn (De Caluwe, 2013a; 2013b).

4.2 Traditionele visie en tegenargumenten

De pluricentriciteit voor het Nederlands wordt beschouwd als een relatief recent fenomeen, te situeren rond het begin van de 20ste eeuw. Dit heeft alles te maken met de traditionele geschiedschrijving van de Lage Landen. De hoofdlijnen van de taalgeschiedenis beschreven we al uitvoeriger in Hoofdstuk 2 (Sectie 2.1). We hernemen hieronder enkele belangrijke (taal)historische ontwikkelingen om te illustreren hoe de huidige situatie van pluricentriciteit voor het Nederlands ontstaan is.

In de traditionele taalgeschiedschrijving staat consecutieve monocentriciteit in plaats van pluricentriciteit centraal. Dat betekent dat men uitging van één economisch, cultureel en taalkundig centrum, dat verschoof naargelang de politieke constellatie. Voor het grootste deel van de 16de eeuw bevond dat centrum zich in Brabant in de Zuidelijke Nederlanden. Na de val van Antwerpen in 1585 verschoof het economische, culturele, en ook taalkundige centrum van de Lage Landen van Brabant in het Zuiden naar

Holland in het Noorden. De Nederlanden waren op dat moment staatkundig van elkaar gescheiden (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 105-106; Van der Wal, 1995, pp. 29-30; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 185-186; Willemyns, 2003a, p. 95). Dit had ook gevolgen voor de ontwikkeling van een standaardtaal. In de tweede helft van de 16de eeuw waren er aanzetten geweest voor een geschreven standaardtaal in het Noorden en het Zuiden van het taalgebied (Janssens & Marynissen, 2011, p. 127; Van der Wal, 1995, p. 29). Na de scheiding had het Zuiden echter geen aandeel meer in de standaardisatie van het Nederlands (Van der Sijs, 2004, p. 53; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 185-186). Vanaf de 17de eeuw tot ongeveer de 20ste eeuw was er dan opnieuw slechts één centrum, en dit lag in het Noorden. In de 19de eeuw ontstond er binnen de Vlaamse beweging een strijd tussen integrationisten (aansluiting bij de Noordelijke standaardtaal) en particularisten (eigen Vlaamse standaardtaal) (Janssens & Marynissen, 2011, p. 148; Willemyns, 2003a, p. 102; Willemyns, 2003b, p. 253). Na de overwinning van de integrationisten werd in Vlaanderen aansluiting gezocht bij de Noordelijke standaardtaal. De standaardtaal in Vlaanderen onderging vervolgens wel autonome standaardiseringsprocessen in de 20ste eeuw (Janssens & Marynissen, 2011, pp. 151-152). Vanaf de 20ste eeuw was er dus sprake van een tweede centrum en ontstond de situatie van pluricentriciteit voor het Nederlands.

De opvatting dat het Nederlands een monocentrische standaardisatie kent, vinden we al terug bij Stewart (1968, p. 534, noot 7). Ook in recentere literatuur weerklinkt het idee van een ‘monocentrische geschiedenis’ (De Caluwe, 2012, p. 148). Pluricentriciteit is dus een relatief recent fenomeen voor het Nederlands, althans indien we uitgaan van een afgebroken of gestagneerde standaardisatie in de Zuidelijke Nederlanden. Die visie presenteren ook Grondelaers en Van Hout (2011, p. 200):

> While the history of Netherlandic Dutch is characterized by a spontaneous domestic standardization, Belgian Dutch ‘imported’ Netherlandic Dutch as its standard because language planners of the 19th century believed that the best way to beat the dominance of French […] would be to adopt the prestige variety of Dutch already available in the North.

Ze argumenteren verder dat er voor de schrijftaal een gemeenschappelijke norm bereikt werd, maar dat de 20ste-eeuwse ontwikkelingen van de gesproken standaardtaal anders verlopen in Vlaanderen en Nederland (Grondelaers & Van Hout, 2011, p. 201; p. 233). In Nederland is er sprake van *downward norm relaxation* (Grondelaers & Van Hout, 2011, p. 199). Een voorbeeld daarvan is de opkomst en verspreiding van het zogenaamde Poldernederlands. Die variëteit wordt gekenmerkt door de lagere uitspraak van diftongen (bv. [ɛi] wordt [a:i]) (Grondelaers & Van Hout, 2011, pp. 213-214). Voor Vlaanderen noteren Grondelaers en Van Hout (2011, p. 199) geen *top-down* proces, maar een *bottom-up (re)standardization* in de 20ste eeuw. Die rol is weggelegd voor de zogeheten 'tussentaal', een informele variëteit die men tussen de standaard en de dialecten kan situeren. De tussentaal in Vlaanderen is sterk Brabants gekleurd, hoewel het geen uniforme variëteit is. Tussentaal wordt echter steeds vaker gebruikt in contexten waarin men Standaardnederlands verwacht, en wint aan populariteit bij hoogopgeleiden en jongeren. Dit alles wijst in de richting van een *endoglossic bottom-up* standaardisatie van het Belgisch-Nederlands (Grondelaers & Van Hout, 2011, pp. 221-222; pp. 226-227). Het Belgisch-Nederlands heeft volgens Muhr (2013a, p. 25) het vierde stadium (*Endonormative stabilization*) van het *Dynamic Model* bereikt, met de ontwikkeling van een nieuwe *koiné* variëteit die bijdraagt tot de nationale identiteit.

Tegenargumenten afgebroken standaardisatie

Empirisch onderzoek naar de Zuidelijke Nederlanden in de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw wijst echter niet in de richting van een afgebroken of gestagneerde standaardisatie (o.a. Rutten & Vosters, 2010b; Rutten & Vosters, 2011; Rutten & Vosters, 2013; Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012). In de tweede helft van de 18de eeuw nam de productie van spellinggidsen, grammatica's en schoolboekjes namelijk toe in de Zuidelijke Nederlanden. Deze vertoonden onderling een aanzienlijke uniformiteit, en gaven blijk van een eigen Zuidelijke traditie en identiteit (Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012, pp. 139-140). Hieronder gaan we wat dieper in op deze bevindingen.

Rutten en Vosters (2010b) vergeleken de voorschriften voor zes spellingkenmerken in normatieve publicaties uit de tweede helft van de 18de

eeuw. Ze stelden vast dat de voorschriften zeer coherent waren tot de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In hun opvatting wijst de coherentie in normatieve werken op codificatie (Rutten & Vosters, 2010b, p. 33). De basis voor een normatieve traditie in het Zuiden werd gelegd door Jan Domien Verpoorten, P.B. en Jan Des Roches. Deze drie Antwerpse schoolmeesters publiceerden hun prescriptieve werken in de jaren '50 en '60 van de 18de eeuw. Hun werk vond navolging in de volgende decennia en zelfs nog in de vroege 19de eeuw. Naar het einde van de 18de eeuw toe, en ook in het begin van de 19de eeuw, werd de normatieve traditie in het Zuiden aanzienlijk uitgebreid (Rutten & Vosters, 2011, pp. 238-240). Vosters, Belsack, Puttaert en Vandenbussche (2014, pp. 76-78) herhalen de invloed die Verpoorten, P.B. en Des Roches uitoefenden op latere normatieve publicaties in het Zuiden. Aangezien deze drie publiceerden in Antwerpen, was er dus sprake van een zekere Brabantse invloed. Ze benadrukken echter dat niet alle Zuidelijke normatieve werken gebaseerd waren op deze traditie.

Vosters, Rutten en Vandenbussche (2012) hernemen de overeenkomstige spellingvoorschriften in het Zuiden vóór 1815. Ze stellen dat er aan het begin van de 19de eeuw twee verwante, maar aparte tradities bestonden: een typisch Zuidelijke en een typisch Noordelijke spelling. De verschillen in spelling waren echter minimaal. In de context van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kregen ze evenwel een sociale betekenis. De keuze voor een Zuidelijke of Noordelijke spellingvariant kon politiek of ideologisch zijn, waardoor spellingkenmerken sjibbolets van Zuidelijk of Noordelijk taalgebruik werden (Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012, pp. 262-265). In Figuur 5 worden enkele van deze spellingkenmerken weergegeven. Een voorbeeld is de ongestipte *y* voor de diftong [ɛi] (bv. 'wyn') in het Zuiden, tegenover de gestipte *ij* in het Noorden (bv. 'wijn') (cf. kenmerk 1). Het tweede element van de diftongen [ɛi] en [œy] is in het Zuiden eerder een *-y* (bv. 'kleyn'), terwijl in het Noorden eerder een *-i* geschreven wordt (bv. 'klein') (cf. kenmerk 2). Het lengteteken *-e* na een klinker in het Zuiden staat dan weer tegenover verdubbeling van de klinker in het Noorden (bv. *zuer* en *zuur*) (cf. kenmerk 3). De Noordelijke spellingvariant komt telkens overeen met de officiële spelling Siegenbeek (Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012, pp. 263-264).

Feature	Typically southern	Typically northern
1. dotting of [ɛi]	*y*	*ij*
2. diphthongs	*-y*	*-i*
3. vowel lengthening	V+*e*	V+V
4. article N Sg M	*-(e)n*	*-ø*
5. accent marks	yes	no
6. Ind Pres 2+3 Sg	*-d*	*-dt*

Figuur 5: minimale spellingverschillen tussen Zuid en Noord (overgenomen uit Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012, p. 265)

Vosters, Rutten en Vandenbussche (2012, pp. 259-261) wijzen al op de link tussen spelling en identiteit. Vosters, Rutten, Van der Wal en Vandenbussche (2012) gaan dieper in op de groeiende Zuidelijke identiteit in normatieve publicaties tijdens de tweede helft van de 18de eeuw. De toenmalige grammatici in het Zuiden waren zich bewust van de Noordelijke traditie, en sommigen onder hen wezen deze expliciet af. Zo laat P.B. zich ontvallen dat het gebruik van <aa> “buyten onze tael [is]” (P.B., 1757, p. 11; geciteerd in Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012, p. 140). In het Zuidelijke metalinguïstische discours werd op die manier een schematische oppositie gecreëerd tussen typisch Noordelijke en typisch Zuidelijke spellingvarianten. De keuze voor een bepaalde spellingvariant weerspiegelde dan een Noordelijke of Zuidelijke identiteit (Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012, pp. 139-140). De eigen Noordelijke en Zuidelijke identiteit in normatieve werken kan dan al voorzichtig gekenmerkt worden als nationaal (Rutten, 2016, p. 40).

De bovengenoemde bevindingen gaan in tegen de traditionele opvatting van o.m. Grondelaers en Van Hout (2011). Zij stellen namelijk dat “[…] around 1800 Dutch was no more than a concatenation of dialects in the southern provinces, inappropriate for supra-regional use” (Grondelaers & Van Hout, 2011, p. 203). De eenheid in de normatieve werken, samen met de Zuidelijke traditie en identiteit wijzen net in de richting van een traditie die aan de gang is in het Zuiden, en niet op een afgebroken standaardisatie. Daarnaast fungeert Antwerpen grotendeels als basis voor de normatieve traditie, wat geïnterpreteerd kan worden als een centrum in ontwikkeling. Steunend op

de ontwikkelingen die we waarnemen in het Zuiden, zouden we pluricentriciteit al vroeger in de tijd kunnen situeren dan traditioneel wordt aangenomen. Om dit te kunnen aantonen, is een historische dimensie van pluricentriciteit voor het Nederlands noodzakelijk.

4.3 Historische dimensie pluricentriciteit

De historische dimensie is tot nu toe niet of nauwelijks onderdeel geweest van de discussie. Elspaß en Niehaus (2014, p. 51) zijn zich wel bewust van het belang van historische data in het debat over pluricentriciteit en pluriarealiteit voor het Duits, en betrekken dan ook historische corpora in hun studie van pluriarealiteit. Pluriarealiteit is als concept echter niet gebonden aan centra en naties. Dat is anders voor pluricentriciteit. Hieronder argumenteren we waarom een toepassing van het concept op de historische context zich opdringt.

Allereerst zijn standaardtalen historische producten, die tot stand gekomen zijn in de (recente) geschiedenis. Kijken we naar de geschiedenis van Europa, dan was er tot de 16de of 17de eeuw nog geen sprake van standaardtalen. Het is pas later dat zich uit de verschillende dialecten standaardtalen ontwikkeld hebben, die samenhingen met natie-staten (Vogl, 2012, p. 8). Vogl (2012) presenteert een typologie van Europese standaardtalen. Ze maakt een onderscheid tussen vroege, gemiddelde en late standaardtalen. Het Nederlands kan daarbij gekenmerkt worden als vroege standaardtaal. Vroege standaardtalen kennen hun oorsprong in de periode voor het tijdperk van nationalisme. Daarnaast wordt het standaardisatieproces gespreid over een langere periode. Op die manier is er meer ruimte voor o.m. corpusplanning (Vogl, 2012, pp. 22-26). Met corpusplanning wordt gedoeld op normatieve werken zoals spellinggidsen en grammatica's. In deze werken worden voorschriften over taal aangetroffen (o.a. Willemyns, 2003b, p. 123).

De periode waarin standaardtalen ingezet werden voor nationalistische doeleinden situeren we rond het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw (Vogl, 2012, p. 21). Het is rond diezelfde periode dat zich voor het Nederlands een nationale taalpolitiek ontwikkelde. Zo begon het metalinguïstische discours zich vanaf het midden van de 18de eeuw steeds meer te richten op een breder publiek. Dit gebeurde vanuit de overtuiging dat iedereen in de natie de grammatica van de natie zou moeten beheersen

(Rutten, 2016, pp. 41-42). Rutten (2016, p. 45) linkt deze ontwikkelingen in het metalinguïstische discours aan de *one language-one nation* ideologie die tegelijkertijd opkwam in Europa. Hij kenmerkt deze ontwikkelingen als *linguistic nationalism* (Rutten, 2016, p. 45). Vanaf het midden van de 18de eeuw raakten taal en natie inderdaad steeds meer met elkaar verweven (Burke, 2004, p. 163). Burke (2004, p. 165) stelt dat "[i]n linguistic practice as well as in theory, the later eighteenth century appears to have been a turning-point". In de context van natie-staten vermeldt Joseph (2004, p. 98) eveneens dat een nationale identiteit vroeg om de uitbouw van een nationale taal. De Nederlandse taalpolitiek kreeg dan echt vorm aan het begin van de 19de eeuw met een reeks taalwetten en de publicatie van de spelling van Siegenbeek (1804) en de grammatica van Weiland (1805) (Rutten, 2016, p. 46).

Het tijdperk van nationalisme, zoals hierboven genoemd, reikt ongeveer vanaf het einde van de 18de eeuw tot het einde van de 19de eeuw (o.a. Joseph, 2004, p. 95). Naties en natie-staten zijn bijgevolg historische producten, kenmerkend voor een afgebakende periode in de geschiedenis. Hetzelfde geldt voor centra. Centra kunnen in de loop van de geschiedenis verschuiven, en nieuwe centra kunnen ontstaan (Clyne, 1992c, p. 3; Schneider, 2013, p. 48). Daaruit volgt dat centra (en dus periferieën) zelf ook historische verschijnselen zijn. De vraag werpt zich op hoe we dan moeten kijken naar standaardtalen en centra vóór en tijdens de periode van nationalisme. Kan een concept als pluricentriciteit ook aangewend worden om de geschiedenis van een taal te beschrijven, zonder dat er al sprake was van nationale variëteiten? Of moeten we dan eerder spreken over voorlopers van pluricentriciteit?

Toepassing op het Nederlands

Om te onderzoeken of de geschiedenis van het Nederlands gekenmerkt wordt door monocentriciteit, pluricentriciteit of pluriarealiteit, stelden we het *Historical Corpus of Dutch* (HCD) samen. Het HCD is een multigenre, diachroon corpus voor het Nederlands, waarin verschillende regio's betrokken worden. De opbouw en omvang van het HCD worden nader toegelicht in Hoofdstuk 4. We bespreken hier kort de diachrone en regionale dimensie. De diachrone dimensie laat toe om pluricentriciteit historisch te onderzoeken. Ons corpus reikt van de 16de tot en met de 19de eeuw. Verder is het corpus opgebouwd rond vier regio's: Holland, Zeeland, Brabant en

Vlaanderen. We selecteerden daarmee twee centra (Holland en Brabant) en twee periferieën (Zeeland en Vlaanderen), waarbij de periferieën onderling aangrenzende gebieden zijn. Deze opbouw maakt het mogelijk om de distributie in het Noorden en het Zuiden van het taalgebied te vergelijken, maar ook om spanningen tussen centrum en periferie binnen het Noorden en het Zuiden zelf te onderzoeken.

Indien er bij de verspreiding van nieuwe varianten één duidelijk centrum aan te wijzen is, van waaruit de varianten zich verspreiden naar andere regio's, hebben we te maken met **monocentriciteit**. Toegepast op de Nederlandse taalgeschiedenis zouden nieuwe varianten zich dan verspreiden van Brabant naar de andere regio's in de 16de eeuw, en van Holland naar de andere regio's in de 17de eeuw.

Indien de politieke grens tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied een invloed heeft op de distributie van de varianten, waarbij de distributie in het Noorden verschilt van deze in het Zuiden, spreken we over **pluricentriciteit**. Het gaat dan om pluricentriciteit in de *nationale betekenis*. In deze betekenis wordt pluricentriciteit ook het vaakst gehanteerd in de onderzoekstraditie. Daarnaast kunnen we nagaan of er vóór het tijdperk van natie-staten al meerdere taalkundige centra waren (cf. Holland en Brabant). Wanneer we in de 16de of 17de eeuw meer dan één centrum waarnemen zullen we in dit proefschrift spreken over pluricentriciteit in de *strikte betekenis*.

De aangrenzende perifere gebieden Zeeland en Vlaanderen laten tot slot toe om te beoordelen of de geschiedenis van het Nederlands eerder gekenmerkt wordt door **pluriarealiteit**. In dat geval zouden varianten in Zeeland ook Vlaanderen doorkruisen, en andersom. In plaats van door nationale grenzen afgebakende varianten, is er dan sprake van varianten die deel uitmaken van een dialectcontinuüm. Bij spellingvariabelen hebben we uiteraard niet te maken met varianten op een dialectcontinuüm, waardoor een pluriareaal perspectief bij de spellingvariabelen die we onderzoeken weinig waarschijnlijk is.

Hoofdstuk 4 – Corpus en methode

1 Inleiding

Om pluricentriciteit in het Nederlandse taalgebied historisch te onderzoeken is er nood aan een corpus dat verschillende eeuwen en genres bestrijkt, en waarin specifieke regio's betrokken worden. Voorgaand onderzoek leverde al verschillende historisch-taalkundige corpora op voor het Nederlands. We denken hierbij o.m. aan het VKN-corpus, dat bestaat uit administratieve en gerechtelijke teksten uit hoofdzakelijk 1823 en 1829. De naam van dit corpus (VKN) verwijst dan ook naar de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De teksten zijn afkomstig uit verschillende regio's in de Zuidelijke Nederlanden (Vosters, 2011, pp. 187-217). Het *Brieven als Buit* (BaB)/*Letters as Loot* (LaL) *corpus*, dat aan de Universiteit Leiden tot stand kwam, bevat buitgemaakte privébrieven uit de periode 1664-1674 en uit de periode 1776-1784. Deze rijke collectie brieven liet toe om sociale en regionale variatie binnen de Noordelijke Nederlanden te onderzoeken (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 1-17). Nog recenter is het *Going Dutch Corpus*. Dit multigenre corpus omvat egodocumenten en kranten uit de periode 1770-1790 en uit de periode 1820-1840. Het corpus heeft eveneens een regionale dimensie, met materiaal uit verschillende regio's in de Noordelijke Nederlanden (Krogull, 2018, pp. 37-69).

De doeleinden voor het onderhavige onderzoek zijn relatief omvattend. Allereerst vraagt een studie van pluricentriciteit om specifieke regio's. Zo moeten we putten uit Noordelijk én Zuidelijk materiaal, afkomstig uit centrale en perifere gebieden. Bovendien willen we met pluricentriciteit een historisch perspectief innemen, waardoor we een langere periode in de geschiedenis moeten beschouwen. Tot slot willen we genreverschillen onderzoeken, waardoor een multigenre corpus ook gewenst is. Een corpus dat aan deze voorwaarden voldoet bestond tot nog toe niet voor het Nederlands. Voor andere Germaanse talen werden in het verleden wel al diachrone, multigenre corpora ontworpen. Als voorbeeld noemen we hier het *Helsinki Corpus of English Texts* (o.a. Kytö, 1996) en *ARCHER* (o.a. Biber, Finegan & Atkinson, 1994) voor het Engels. Het Duits heeft dan weer het *GerManC* corpus (o.a. Durrell et al., 2012). In deze reeks volgt nu het

Historical Corpus of Dutch (HCD), een diachroon multigenre corpus dat ontworpen en samengesteld werd aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Leiden (zie voor details Paragraaf 4).

Het HCD strekt zich uit van de 16de tot en met de 19de eeuw, met een dwarsdoorsnede rond het midden van elke eeuw (i.e. 1550, 1650, 1750 en 1850). Deze jaartallen vormen het uitgangspunt, maar voor de gekozen teksten werd een marge voorzien van twintig jaar voor en twintig jaar na elk jaartal.[13] Het gaat dus om de volgende periodes: 1530-1570, 1630-1670, 1730-1770 en 1830-1870. Naast de indeling in periodes, bevat het corpus ook de vereiste regionale dimensie: voor elke periode werden bronnen uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden verzameld, met aandacht voor centrale en perifere gebieden. De centra situeren zich in Holland (Noorden) en Brabant (Zuiden), terwijl Zeeland (Noorden) en Vlaanderen (Zuiden) de perifere gebieden vertegenwoordigen. Een derde en laatste dimensie van het corpus bestaat in het genre. We onderscheiden administratieve teksten, egodocumenten en pamfletten. Dat betekent dat het corpus zowel handgeschreven teksten (administratieve teksten en egodocumenten) als gedrukte teksten (pamfletten) bevat. Met administratieve teksten betrekken we bovendien formele teksten in het onderzoek, terwijl egodocumenten net beschouwd worden als minder formele teksten. Zoals we zullen zien bestaan pamfletten uit verschillende subgenres, waardoor ze kunnen verschuiven op het continuüm van formeel naar minder formeel. Paragraaf 2 vangt aan met een bespreking van de drie dimensies in het HCD, namelijk de genredimensie, de diachrone dimensie en de regionale dimensie. We besteden in deze paragraaf ook aandacht aan de opbouw en omvang van het corpus. In Paragraaf 3 gaan we in op elk van de drie genres afzonderlijk. De afbakening van de genres staat daarbij centraal. Paragraaf 4 en 5 belichten respectievelijk het proces van selectie en digitalisering van de teksten in het corpus. In Paragraaf 6 specificeren we tot slot de methode die we bij de corpusanalyses gehanteerd hebben.

[13] Zeer uitzonderlijk werd nog enkele jaren (maximaal vijf) afgeweken van deze marge, omdat de corpusopbouw anders in het gedrang zou komen. We hebben deze uitzondering enkel voor de egodocumenten moeten invoeren.

2 Historical Corpus of Dutch: opbouw en omvang

2.1 Selectiecriteria

Het HCD werd opgebouwd rond drie dimensies: genre, periode en regio.

Allereerst is het HCD een *multigenre* corpus, bestaande uit drie genres:

- Administratieve teksten
- Egodocumenten
- Pamfletten

Deze genres moeten voorkomen in vier tijdsvensters (*diachroon*):

- 1530-1570
- 1630-1670
- 1730-1770
- 1830-1870

Tot slot bevat het corpus een *regionale* dimensie, met teksten uit vier regio's:

- Brabant
- Holland
- Vlaanderen
- Zeeland

Voor de corpusopbouw streefden we voor elk genre naar 10.000 woorden per regio per periode. Die 10.000 woorden werden bij voorkeur gespreid over meerdere documenten. Concreet richtten we ons voor de administratieve teksten op twee teksten van elk 5.000 woorden, en voor de egodocumenten en pamfletten op vijf teksten van elk 2.000 woorden. Dat impliceert dat we in de meeste gevallen te maken hebben met fragmenten, en dus geen volledige teksten. In de mate van het mogelijke lieten we het begin van de transcriptie wel overeenkomen met het begin van de tekst. Voor de bepaling van het aantal teksten (2 x 5.000 voor ADM, 5 x 2.000 voor EGO en PAM) namen we het genre zelf als uitgangspunt. Van de drie genres zijn de administratieve teksten het meest homogeen. Het was mogelijk om in dit deelcorpus heel vergelijkbare documenten op te nemen (cf. Sectie 3.1). In de twee andere deelcorpora is enige heterogeniteit niet uitgesloten. Egodocumenten zijn eerder heterogeen op grond van individuele verschillen

tussen scribenten (o.a. Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2012, pp. 32-33). Er is dus meer variatie tussen de schrijvers van de egodocumenten. Pamfletten zijn ook heterogeen omdat verschillende soorten teksten tot het genre 'pamflet' gerekend kunnen worden (cf. Sectie 3.3). Dat betekent dat we binnen het genre verschillende subgenres kunnen onderscheiden. Daarom kozen we voor egodocumenten en pamfletten een andere spreiding dan voor de administratieve teksten. De uiteindelijke verdeling van het aantal teksten per genre, eeuw en regio wordt weergegeven in de tabellen 1-3.

ADM	16E	17E	18E	19E
Brabant	2	2	2	2
Holland	15	10	5	3
Vlaanderen	1	2	3	3
Zeeland	2	2	2	2

Tabel 1: aantal administratieve teksten per eeuw en regio

EGO	16E	17E	18E	19E
Brabant	1	3	3	3
Holland	5	5	5	5
Vlaanderen	1	3	6	4
Zeeland	1	5	5	5

Tabel 2: aantal egodocumenten per eeuw en regio

PAM	16E	17E	18E	19E
Brabant	8	7	5	5
Holland	2	7	7	5
Vlaanderen	8	4	6	5
Zeeland	0	9	8	5

Tabel 3: aantal pamfletten per eeuw en regio

Uit Tabel 1 leiden we af dat we voor Brabant en Zeeland konden voldoen aan het criterium van twee teksten. Voor Vlaanderen noteren we een enkele keer één tekst in de 16de eeuw, en drie teksten in de 18de en 19de eeuw. Voor Holland vinden we echter aanzienlijk meer teksten, vooral in de 16de en 17de eeuw. Het betreft hier excerpten uit tekstedities die we grondig vergeleken met de originele handschriften. Deze werden als afzonderlijke tekstbestanden opgeslagen, waardoor ze in het corpus als aparte teksten voorgesteld worden. Ook voor Holland in de 18de eeuw maakten we gebruik van drie dergelijke excerpten, aangevuld met twee teksten die specifiek voor

dit project getranscribeerd werden. Voor de overige teksten in dit deelcorpus geldt dat we meer dan twee teksten opnamen indien de twee geselecteerde teksten geen 10.000 woorden opleverden.

Voor de egodocumenten en pamfletten namen we vijf teksten van ongeveer 2.000 woorden als uitgangspunt. In Tabel 2 en Tabel 3 zien we de verdeling van het aantal teksten per genre. Bij de egodocumenten kon het criterium van vijf teksten goed gehandhaafd worden voor Holland en Zeeland. In het pamflettencorpus zien we voor elke regio steeds vijf pamfletten in de 19de eeuw. Voor beide deelcorpora geldt dat we afweken van de vijf teksten in functie van het aantal woorden. Indien er geen vijf geschikte teksten gevonden werden, namen we meer woorden op van de teksten die we wel konden verzamelen. Anderzijds werd het aantal verhoogd indien de vijf teksten samen geen 10.000 woorden opleverden.

2.2 Genredimensie

In dit proefschrift opteren we systematisch voor de term 'genre' en niet voor de alternatieve term 'tekstgenre', aangezien de selectie van de teksten op basis van niet-talige criteria gebeurd is. Talige en niet-talige criteria stemmen overeen met de interne en externe criteria die Lee (2001, p. 38)[14] aanhaalt om de term 'genre' te definiëren:

> A *genre* […] is defined as a category assigned on the basis of **external** criteria such as intended audience, purpose, and activity type, that is, it refers to a conventional, culturally recognised grouping of texts based on properties other than lexical or grammatical (co-)occurrence features, which are, instead, the **internal** (linguistic) criteria forming the basis of *text type* categories (Lee, 2001, p. 38; vet en cursief in origineel)

In Hoofdstuk 2 (Sectie 3.1) haalden we aan dat de traditionele taalgeschiedschrijving vaak het verhaal van standaardisatie presenteert (zie ook Rutten, Vosters & Vandenbussche, 2014, pp. 1-2). Dit hangt nauw samen met de bronnen die daartoe bestudeerd werden: overwegend gedrukte teksten, literaire en formele teksten, vaak afkomstig van de sociale

[14] Lee (2001) baseert zich voor dit onderscheid op Biber (1988).

bovenlaag. De *language history from below* bood tegenwicht door de focus te verschuiven naar minder formele, handgeschreven bronnen van taalgebruikers buiten de elite (Elspaß, 2012b, p. 156; pp. 160-161; Van der Wal, 2006, p. 7). Rutten, Vosters en Vandenbussche (2014, p. 2) pleiten voor een geïntegreerd perspectief, waarbij zowel gestandaardiseerd als minder gestandaardiseerd taalgebruik bestudeerd wordt. Dit perspectief werd gehanteerd bij de opbouw van het multigenre *Going Dutch Corpus* door Krogull (2018, pp. 49-50). Hij stelt dat "[…] this multi-genre corpus design allows for a direct comparison of two conceptually more 'oral' genres of ego-documents (i.e. private letters, diaries and travelogues) in relation to a conceptually more 'literate' and standardised printed genre (i.e. newspapers)" (Krogull, 2018, p. 50). Op dezelfde manier kiezen we met het HCD voor een geïntegreerd perspectief met drie genres: handgeschreven administratieve teksten, handgeschreven egodocumenten en gedrukte pamfletten. Deze genres worden in Paragraaf 3 uitvoeriger besproken. Tabel 4 geeft de woordenaantallen per genre weer.

GENRE	
Administratief	154.879
Egodocumenten	150.674
Pamfletten	157.695

Tabel 4: woordenaantallen per genre

Met 10.000 woorden per regio voor elk van de vier periodes, zouden we per genre aan 160.000 woorden komen. De aantallen in Tabel 4 wijken hiervan af. Voor de administratieve component verzamelden we enkel voor Vlaanderen in de 16de eeuw iets minder dan 5.000 woorden. Het lagere aantal voor dit genre wordt hierdoor verklaard. Het aantal woorden dat we voor de egodocumenten aflezen wijkt tot 10.000 woorden af van de beoogde 160.000 woorden. Voor Zeeland in de 16de eeuw konden we slechts een tekst verzamelen, die iets meer dan 3.000 woorden opleverde. Daarnaast konden we het woordenaantal voor Brabant in de 19de eeuw slechts optrekken tot ongeveer 7.000 woorden. Het aantal voor de pamfletten sluit het meeste aan bij het beoogde woordenaantal. Er werden echter geen pamfletten gevonden voor Zeeland in de 16de eeuw, en slechts twee pamfletten voor Holland in diezelfde eeuw. Het aantal in de tabel is desondanks hoog omdat het criterium van 10.000 woorden voor dit deelcorpus soms overschreden werd.

2.3 Diachrone dimensie

Het idee voor het HCD was een corpus post-middeleeuws Nederlands van de 16de tot en met de 19de eeuw. We namen telkens het midden van de eeuw als referentiepunt: 1550, 1650, 1750 en 1850. Om voldoende teksten te kunnen verzamelen werd een marge van twintig jaar voor en twintig jaar na ieder jaartal ingebouwd. Dat resulteert in vier periodes: 1530-1570, 1630-1670, 1730-1770, 1830-1870. Het HCD strekt zich dus uit over vier eeuwen, een langere periode die ook vereist is indien men pluricentriciteit historisch wil onderzoeken. Bovendien corresponderen de jaartallen 1550, 1650, 1750 en 1850 met belangrijke fases in de geschiedenis van het Nederlands, die deels berusten op de traditionele visie en deels recentere inzichten weerspiegelen. Zo representeert het midden van de 16de eeuw de periode voor de staatkundige scheiding tussen Noord en Zuid, toen Brabant nog beschouwd werd als het centrum van de Lage Landen. Het jaartal 1650 symboliseert het einde van de eerste fase van het standaardisatieproces, en 1750 het mogelijke begin van de aparte Noordelijke en Zuidelijke normatieve traditie. Het midden van de 19de eeuw correspondeert tot slot met de discussie tussen integrationisten en particularisten in België (cf. Hoofdstuk 2, Paragraaf 2; Hoofdstuk 3, Sectie 4.2). Tabel 5 vermeldt het aantal woorden per eeuw.

EEUW	16E	17E	18E	19E
	92.824	128.048	123.111	119.265

Tabel 5: woordenaantallen per eeuw

Indien we de woordenaantallen per eeuw berekenen, zouden we met drie genres en vier regio's idealiter uitkomen op 120.000 woorden per eeuw. Voor de 16de eeuw stellen we een opmerkelijk lager aantal vast. De grootste lacunes in ons corpus zijn dan ook te situeren in de 16de eeuw, zoals in Sectie 2.2 al duidelijk werd. Voor de 17de en 18de eeuw wijken de aantallen dan weer naar boven af. Deze aantallen verkregen we door soms meer dan 10.000 woorden per regio per genre op te nemen. Voor de 19de eeuw lezen we tot slot bijna 120.000 woorden af.

2.4 Regionale dimensie

De teksten in het corpus zijn afkomstig uit twee centrale en twee perifere gebieden in de Nederlanden. De centra worden in dit corpus

vertegenwoordigd door Holland (Noorden) en Brabant (Zuiden). Zeeland (Noorden) en Vlaanderen (Zuiden) representeren vervolgens de perifere gebieden. Figuur 6 geeft deze gebieden weer op de kaart. Het corpus bevat teksten uit grote steden als Amsterdam en Antwerpen, evenals materiaal uit kleinere gemeenten en dorpen. De regio's zijn zo gekozen dat het centrum in het Noorden en in het Zuiden grenst aan de respectievelijke periferie, en de perifere gebieden onderling tevens aanpalende gebieden zijn. Zoals reeds vermeld vereist de studie van pluricentriciteit specifieke regio's om patronen van diffusie te kunnen waarnemen. We kunnen onderzoeken in welke mate nieuwe varianten uitgaan van de twee centra Holland en Brabant. Daarnaast worden we in staat gesteld om Noord-Zuiddynamieken te bestuderen, alsook centrum-periferiedynamieken binnen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied. Voor de centrum-periferiedynamieken gaan we ervan uit dat nieuwe vormen over het algemeen sneller hun weg vinden van het centrum naar een aangrenzend gebied. De varianten verspreiden zich dan van het centrum naar de periferie zonder de staatsgrenzen te overschrijden. Een verspreiding van periferie naar periferie is evenzeer mogelijk. In dat geval zijn varianten niet gebonden aan staatsgrenzen, maar maken ze deel uit van een dialectcontinuüm (cf. Hoofdstuk 3). Daarom is het belangrijk dat de periferieën in het HCD aangrenzend zijn. Dergelijke distributie wordt ook een areale distributie genoemd. De combinatie Zeeland-Vlaanderen maakt het dan ook mogelijk om het concept pluriarealiteit te beoordelen voor het Nederlands.

Figuur 6: centrum en periferie in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (VL = Vlaanderen, BR = Brabant, ZE = Zeeland, HO = Holland)

De indeling in centra en periferieën kan problematisch zijn. De begrippen 'centrum' en 'periferie' zijn namelijk niet stabiel door de eeuwen heen. Zo was Brabant in de 16de eeuw duidelijk een politiek, economisch en cultureel centrum, maar dit veranderde vanaf de 17de eeuw (cf. Hoofdstuk 2, Sectie 2.1). De periferie in het Noorden wordt dan weer vertegenwoordigd door Zeeland, terwijl Zeeland demografisch en economisch gezien een belangrijke regio was in de 16de en 17de eeuw (cf. Krogull, 2018, p. 65). Geografisch gezien is Zeeland natuurlijk wel een perifeer gebied ten opzichte van Holland, en Vlaanderen ten opzichte van Brabant. Er zijn echter nog argumenten aan te voeren om Holland en Brabant als centra te blijven beschouwen tegenover respectievelijk Zeeland en Vlaanderen. In de 17de

eeuw was Brabant dan wel niet meer het centrum van de Lage Landen, maar Antwerpen in Brabant bleef wel het belangrijkste handelscentrum in het Zuiden (Willemyns, 2003b, p. 138; zie ook Janssens, 2014, pp. 247-248). Bovendien bleef Antwerpen in de 17de eeuw nog even een cultureel centrum dankzij de bloei van de barokschilderkunst (Rubens, Van Dyck) (Willemyns, 2003b, p. 138). In het Noorden behield Holland tijdens de Gouden Eeuw dan weer het machtsoverwicht (Frijhoff & Spies, 2000, p. 158). Met ons corpusonderzoek willen we nagaan in welke mate de centra daadwerkelijk (taalkundige) centra waren. De corpusopbouw rechtvaardigt dus het gebruik van de begrippen 'centrum' en 'periferie' in dit onderzoek.

REGIO	
Brabant	117.694
Holland	117.578
Vlaanderen	121.039
Zeeland	106.937

Tabel 6: woordenaantallen per regio

Tabel 6 toont de woordenaantallen voor de regionale dimensie. Per regio onderzoeken we vier periodes en drie genres, die elk 10.000 woorden voortbrengen. Dit zou resulteren in 120.000 woorden per regio. Afwijkingen van dit aantal verklaren we ook hier door een tekort aan teksten (naar onder) of door een lichte verhoging van de 10.000 woorden (naar boven).

2.5 Algemeen

Wanneer we de drie dimensies in ons corpus combineren, krijgen we het volgende overzicht:

	16E	17E	18E	19E	Totaal
Administratief	**34.356**	**39.811**	**40.470**	**40.242**	**154.879**
Brabant	9.936	9.902	9.943	10.945	40.726
Holland	9.710	9.928	10.007	9.817	39.462
Vlaanderen	4.889	9.938	10.170	9.857	34.854
Zeeland	9.821	10.043	10.350	9.623	39.837
Egodocumenten	**32.699**	**39.455**	**40.279**	**38.241**	**150.674**
Brabant	9.177	9.446	10.711	7.129	36.463
Holland	10.134	10.031	9.932	10.024	40.121
Vlaanderen	10.232	9.935	9.763	11.140	41.070
Zeeland	3.156	10.043	9.873	9.948	33.020
Pamfletten	**25.769**	**48.782**	**42.362**	**40.782**	**157.695**
Brabant	10.145	9.911	9.878	10.571	40.505
Holland	4.946	12.199	10.638	10.212	37.995
Vlaanderen	10.678	14.710	9.871	9.856	45.115
Zeeland	0	11.962	11.975	10.143	34.080
Eindtotaal	**92.824**	**128.048**	**123.111**	**119.265**	**463.248**

Tabel 7: woordenaantallen per genre, eeuw en regio

Uit Tabel 7 kunnen we afleiden dat het over het algemeen gelukt is om 10.000 woorden per combinatie van genre, eeuw en regio te verzamelen. Tegelijk worden ook de lacunes nogmaals duidelijk. Het deelcorpus administratieve teksten is het meest compleet. Enkel voor Vlaanderen in de 16de eeuw lezen we 4.889 woorden af. Bij de egodocumenten zien we twee lacunes: voor Zeeland in de 16de eeuw en in mindere mate voor Brabant in de 19de eeuw. In het pamflettencorpus ontbreken pamfletten in de 16de eeuw, met name voor Holland en Zeeland. We kunnen hieruit besluiten dat de meeste lacunes in de vroegste periode van ons corpus te situeren zijn, wat niet zo verwonderlijk is. Vooral in het pamflettencorpus werden soms meer dan 10.000 woorden per regio en per eeuw verzameld, waardoor dit genredeelcorpus bijna 160.000 woorden telt. De twee andere deelcorpora tellen elk meer dan 150.000 woorden. Dit resulteert in een totale corpusomvang van 463.248 woorden, verdeeld over 209 teksten. Het aantal teksten per genre staat vermeld in Tabel 8. Een overzicht van alle teksten in het corpus kan men raadplegen in Bijlage 1 van dit proefschrift.

GENRE	# TEKSTEN
Administratief	58
Egodocumenten	60
Pamfletten	91
Totaal	209

Tabel 8: verdeling aantal teksten per genre

3 Afbakening genres

De combinatie van verschillende periodes, regio's en genres vraagt om een bedachtzame selectie van de teksten in het corpus. Zo moet een genre voorkomen van de 16de tot in de 19de eeuw en bovendien vergelijkbaar zijn over de verschillende eeuwen heen. Waar we bij de egodocumenten soms beperkt zijn in de hoeveelheid beschikbaar materiaal, kan een uiteenlopende reeks bronnen onder de noemer 'administratieve teksten' geplaatst worden. Om een evenwichtig corpus te bekomen is het dus noodzakelijk om elk deelcorpus zo consistent mogelijk te houden. In deze paragraaf volgt een afbakening van de drie genres.

3.1 Administratieve teksten

Een veelheid aan tekstvormen kan tot de categorie 'administratieve teksten' gerekend worden. Hierdoor was een heldere afbakening cruciaal. Na verkennend onderzoek werd beslist om de administratieve teksten te centreren rond enerzijds gilden en nijverheid, en anderzijds rond het algemeen bestuur. Onder documenten over het gildewezen vallen o.m. aflezingboeken (zie Figuur 7) en privilegeboeken. Dit zijn omvangrijke boeken waarin de wetgeving voor de gilden en nijverheid binnen de stad genoteerd werd. Voorbeelden uit het corpus zijn *Keur betreffende den verkoop van vleesch* (Van Dillen, Stadsarchief Amsterdam, 1545) en *Verbod van het gerecht om de warp met het wiel te spinnen* (Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken, 1537). Documenten afkomstig van het bestuur zijn bijvoorbeeld registers van de schepenbank, resolutieboeken en notulen van de gemeenteraad. Deze documenten verschillen niet zozeer van de eerste categorie, aangezien het ook beslissingen van hogerhand betreft. De schepenbank besliste o.m. over de verdeling van goederen bij een overlijden en over de aflossing van schulden. Daarnaast bewaarde de schepenbank ook resolutieboeken (zie Figuur 8). Resolutieboeken bevatten verschillende

resoluties, die erg vergelijkbaar zijn met de latere notulen van de gemeenteraad (zie Figuur 9).

In tegenstelling tot de egodocumenten (cf. Sectie 3.2) hebben we bij de ambtelijke teksten naar alle waarschijnlijkheid steeds te maken met geoefende scribenten. Deze auteurs hanteerden beroepshalve de pen, wat doorgaans een impact heeft op de kwaliteit van het handschrift. De ruime keuze aan teksten liet ons bovendien toe om de 'nette' notulen op te nemen in plaats van minuten van notulen, die soms onoverzichtelijk neergepend waren.

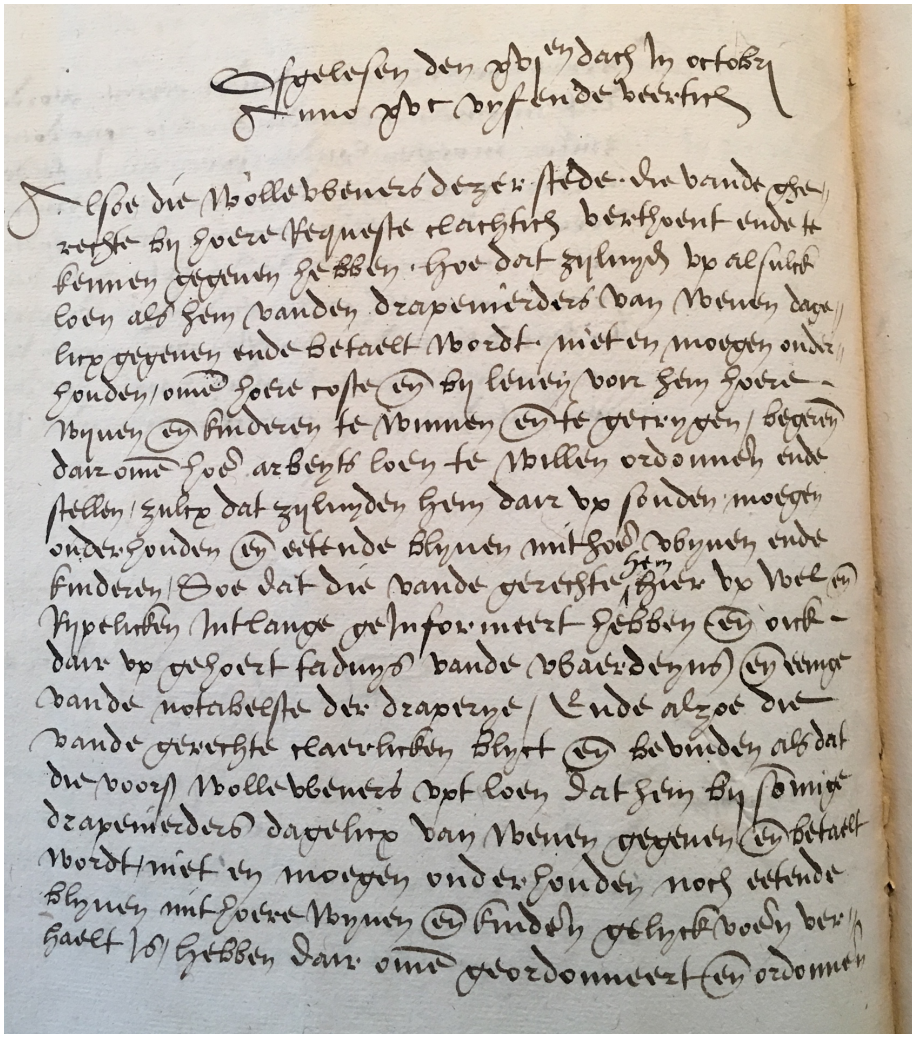

Figuur 7: excerpt uit een aflezingboek (Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief der Secretarie van de stad Leiden [SA I] – nr. 388, 1545)

Transcriptie[15,16]:

Alsoe die wolleweuers dezer stede die vande gherechte
by hoere Requeste clachtich verthoent ende te
kennen gegeuen hebben hoe dat zyluyden vp alsulck
loen als hem vanden drapenierders van weuen dagelicx
gegeuen ende betaelt wordt niet en moegen onderhouden,
om[m]e hoere coste en[de] by leuen voir hem hoere
wyuen en[de] kinderen te winnen en[de] te gecrygen, begeren[de]
dair om[m]e hoe[re] arbeyts loen te willen ordonne[re]n ende
stellen, zulcx dat zyluyden hem dair vp souden moegen
onderhouden en[de] eetende blyuen mit hoe[re] wyuen ende
kinderen, Soe dat die vande gerechte hem hier vp wel en[de]
Rypelicken Jnt lange geJnformeert hebben en[de] oick
dair vp gehoert taduys vande waerdeyns en[de] eenige
vande notabelste der draperye, Ende alzoe die
vande gerechte claerlicken blyct en[de] bevinden als dat
die voors wolleweuers vpt loen dat hem by so[m]mige
drapenierders dagelicx van weuen gegeuen en[de] betaelt
wordt, niet en moegen onderhouden noch eetende
blyuen mit hoere wyuen en[de] kinde[re]n gelyck voe[re]n verhaelt
Js, hebben dair om[m]e geordonneert en[de] ordonne[re]n

[15] De transcripties worden hier in functie van de leesbaarheid weergegeven zonder tags. Een onzekere lezing werd gecursiveerd in onze voorbeelden. Voor de analyses werden de transcripties wel voorzien van tags (cf. Paragraaf 5, Sectie 5.3).
[16] De transcriptie bij Figuur 7 werd overgenomen uit *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid 1333-1795* (Posthumus, 1910-1922), en door de auteur van dit proefschrift aangepast aan de transcriptierichtlijnen die voor dit project gehanteerd worden. Hierbij volgden we de bestaande transcriptie; extra tekst in de marge, titels e.d. werden niet toegevoegd aan de transcriptie.

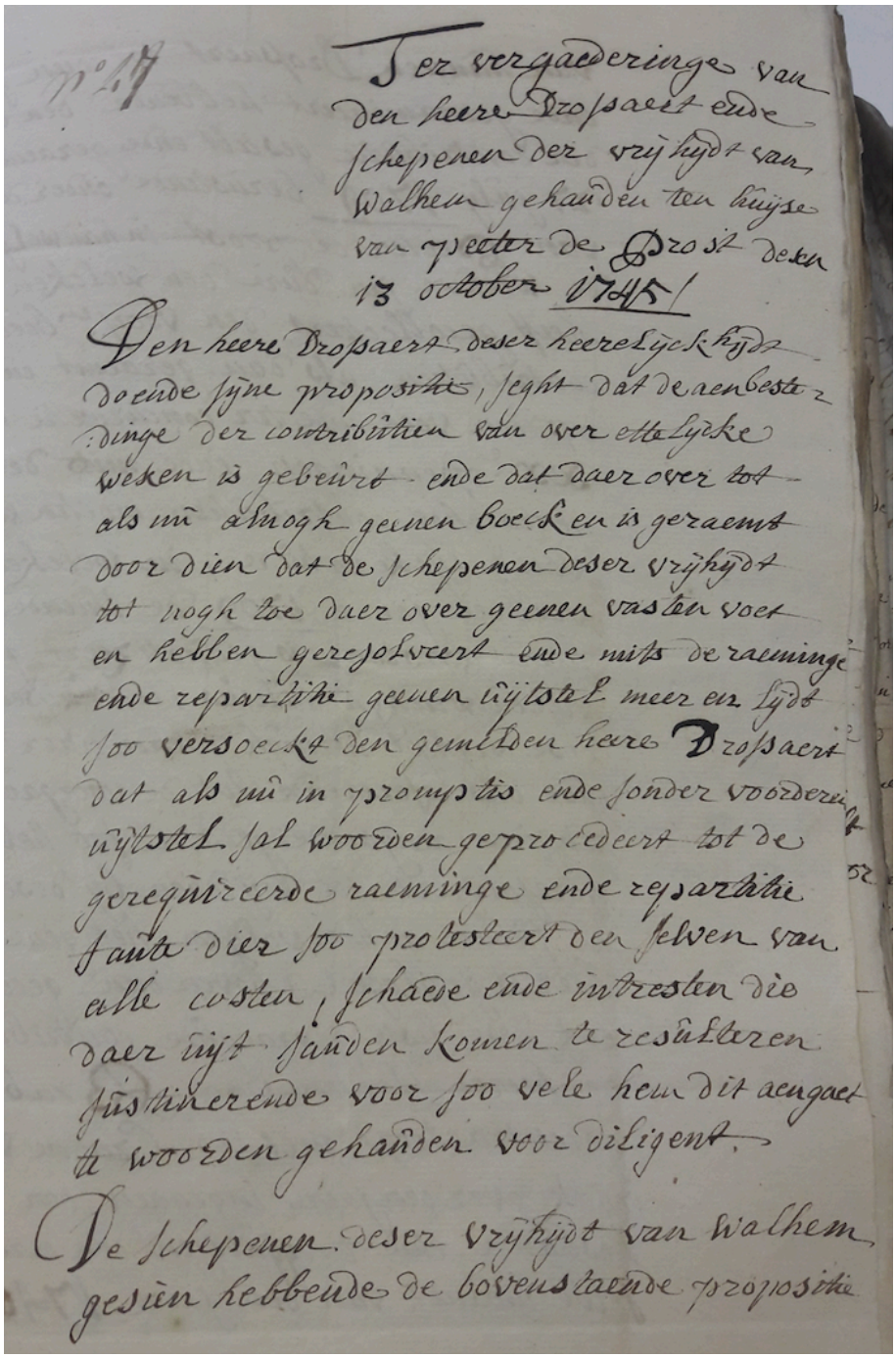

n° 17

Ter vergaederinge van
den heere Drossaert ende
schepenen der vrijhydt van
Walhem gehauden ten huyse
van peeter de Prost desen
13 october 1745

Den heere Drossaert deser heerelyckhydt
doende syne propositie, seght dat de aenbeste-
dinge der contributien van over ettelycke
weken is gebeurt ende dat daer over tot
als nu alnogh geenen boeck en is geraemt
door dien dat de schepenen deser vrijhydt
tot nogh toe daer over geenen vasten voet
en hebben geresolveert ende mits de raeminge
ende repartitie geenen uytstel meer en lydt
soo versoeckt den gemelden heere Drossaert
dat als nu in promptis ende sonder voorderen
uytstel sal woorden geprocedeert tot de
gerequireerde raeminge ende repartitie
faute dier soo protesteert den selven van
alle costen, schaede ende intresten die
daer uyt sauden komen te resulteren
sustinerende voor soo vele hem dit aengaet
te woorden gehauden voor diligent.

De schepenen deser vrijhydt van Walhem
gesien hebbende de bovenstaende propositie

Figuur 8: begin van een resolutie van de schepenbank (Stadsarchief Mechelen, Schepenbank van de Vrijheid Walem – nr. 100, 1745)

Transcriptie:

Ter vergaederinge van
den heere Drossaert ende
schepenen der vrijhijdt van
Walhem gehauden ten huijse
van peeter de Prost desen
13 october 1745

Den heere Drossaert, deser heerelijckhijdt
doende sijne *propositie*, seght dat de aenbestedinge
der contributien van over ettelijcke
weken is gebeurt ende dat daer over tot
als nu alnogh geenen boeck en is geraemt
door dien dat de schepenen deser vrijhijdt
tot nogh toe daer over geenen vasten voet
en hebben geresolveert ende mits de raeminge
ende repartitie geenen uijtstel meer en lijdt
soo versoeckt den gemelden heere Drossaert
dat als nu in promptis ende sonder voorderen
uijtstel sal woorden geprocedeert tot de
gerequireerde raeminge ende repartitie
faute dier soo protesteert den selven van
alle costen, schaede ende intresten die
daer uijt sauden komen te resulteren
sustinerende voor soo vele hem dit aengaet
te woorden gehauden voor diligent.

De schepenen deser vrijhijdt van Walhem
gesien hebbende de bovenstaende propositie

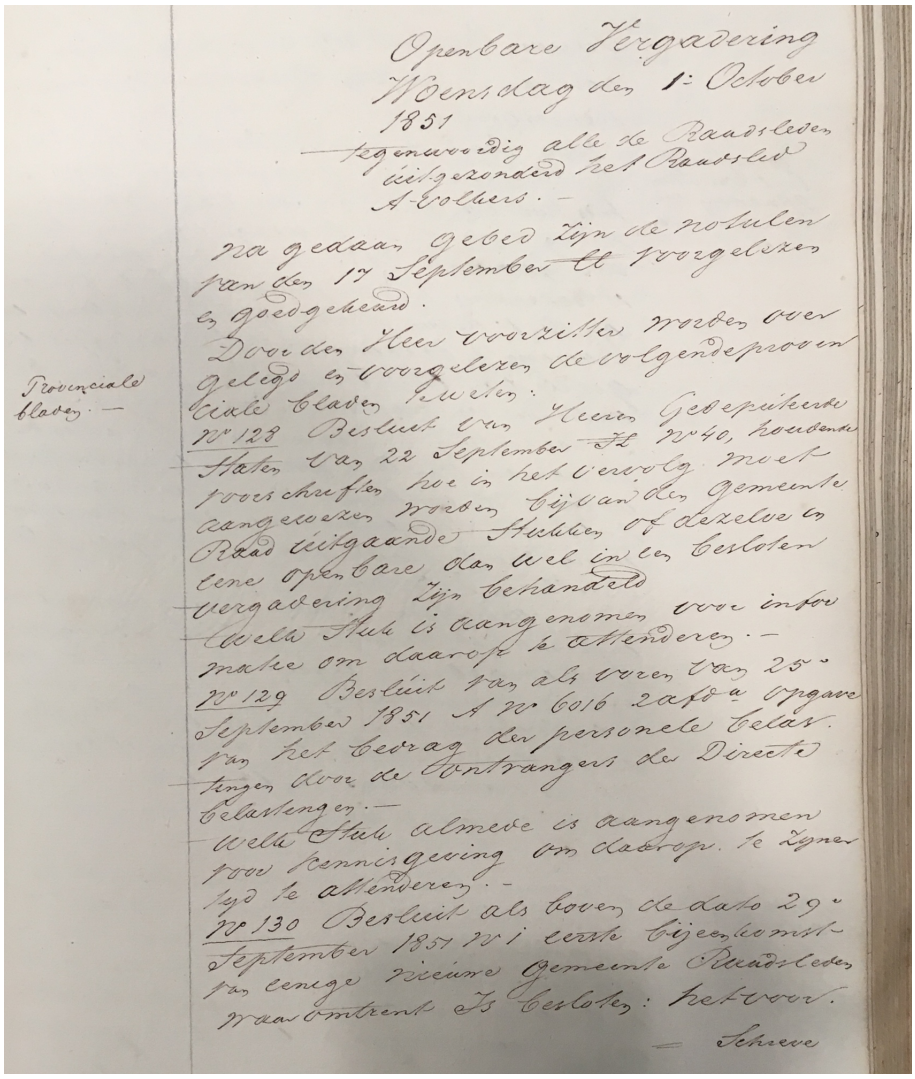

Openbare Vergadering
Woensdag den 1e October
1851
tegenwoordig alle de Raadsleden
uitgezonderd het Raadslid
A. Volkers. –

na gedaan gebed zijn de notulen
van den 17 September ll voorgelezen
en goedgekeurd.
Door den Heer voorzitter worden over
gelegd en voorgelezen de volgende provin
ciale bladen te weten:

Provinciale bladen. –

No 128 Besluit van Heeren Gedeputeerde
Staten van 22 September Jl No 40, houdende
voorschriften hoe in het vervolg moet
aangewezen worden bij van den Gemeente
Raad uitgaande stukken of dezelve in
eene openbare dan wel in een besloten
vergadering zijn behandeld
welk stuk is aangenomen voor infor
matie om daarop te attenderen. –
No 129 Besluit van als voren van 25e
September 1851 A No 6016 2 afd.a opgave
van het bedrag der personele belas
tingen door de ontvangers der Directe
belastingen. –
welk stuk almede is aangenomen
voor kennisgeving om daarop te zijner
tijd te attenderen. –
No 130 Besluit als boven de dato 29e
September 1851 No 1 eerste bijeenkomst
van eenige nieuwe Gemeente Raadsleden
waaromtrent Is besloten: het voor.

– Schreve

Figuur 9: Notulen van een vergadering van de gemeenteraad van Veere (Zeeuws Archief, Archief van de Gemeente Veere – nr. NGR9, 1851)

Transcriptie:

Openbare Vergadering
Woensdag den 1o October
1851
tegenwoordig alle de Raadsleden
uitgezonderd het Raadslid
A. Volkers. -

na gedaan gebed zijn de notulen
van den 17 September ll voorgelezen
en goedgekeurd.
Provinciale bladen. -
Door den Heer voorzitter worden overgelegd
en voorgelezen de volgende provinciale
bladen te weten:
no 128 Besluit van Heeren Gedeputeerde
staten van 22 september JL no 40, houdende
voorschriften hoe in het vervolg moet
aangewezen worden bij van den gemeente
Raad uitgaande stukken of dezelve in
eene openbare dan wel in een besloten
vergadering zijn behandeld
welk stuk is aangenomen voor informatie
om daarop te attenderen. -
no 129 Besluit van als voren van 25e
september 1851 A no 6016 *zafda* opgave
van het bedrag der personele belastingen
door de ontvangers der Directe
belastingen. -
welk stuk almede is aangenomen
voor kennisgeving om daarop te zyner
tyd te attenderen. -
no 130 Besluit als boven de dato 29e
september 1851 no i eerste bijeenkomst
van eenige nieuwe gemeente Raadsleden
waaromtrent Is besloten: het voorschreve

3.2 Egodocumenten

De term 'egodocumenten' ontlenen we aan de historicus Jacques Presser. Hij bedacht de term rond het jaar 1950 als verzamelnaam voor o.m. dagboeken, memoires, private brieven en autobiografieën (Dekker, 2002a, p. 7; Dekker, 2002b, pp. 13-14). Presser zelf omschreef egodocumenten als teksten waarin de auteur als ik-figuur voortdurend aanwezig is (Presser, 1958; geciteerd in Dekker, 2002b, p. 14). Dekker (2002b, p. 14) spreekt kortweg over "[…] a text in which an author writes about his or her own acts, thoughts and feelings".

Egodocumenten hebben gedurende de laatste decennia steeds meer terrein gewonnen in de historische sociolinguïstiek. Ze vervullen dan ook een bijzondere rol binnen het onderzoeksgebied. Niet in het minst omdat ze beschouwd worden als teksten die het alledaags gesproken taalgebruik zo dicht mogelijk benaderen (Elspaß, 2007, p. 5; Elspaß, 2012b, p. 156). Daarnaast kunnen ze de traditionele taalgeschiedenis, hoofdzakelijk gebaseerd op literaire en formele teksten, aanvullen (Elspaß, 2012b, p. 156; Van der Wal, 2006, p. 7). Van der Wal en Rutten (2013, p. 12) merken terecht op dat hoewel egodocumenten kenmerken van de gesproken taal bevatten, het wel geschreven communicatie blijft. Het mag dus wel duidelijk zijn dat het taalgebruik in egodocumenten geen rechtstreekse reflectie van de gesproken taal is. Egodocumenten vertonen wel kenmerken van de gesproken taal, maar bevatten eveneens kenmerken typisch voor het geschreven taalgebruik (zie ook Rutten & Van der Wal, 2011). Het onderzoek naar die typisch geschreven kenmerken is eveneens waardevol.

De spanning tussen het geschreven en gesproken taalgebruik wordt o.m. aangehaald door Koch en Oesterreicher (1985). Zij stellen een conceptueel continuüm van gesproken en geschreven taal voor. De pool 'gesproken' komt overeen met *Sprache der Nähe*, de pool 'geschreven' met *Sprache der Distanz*. Deze begrippen worden door Elspaß (2012b, p. 157) als *language of immediacy* en *language of distance* gekenmerkt. Afhankelijk van een aantal parameters kan een gesproken of geschreven uiting op het continuüm geplaatst worden. Het gaat dan om parameters als formaliteit, familiariteit tussen de gesprekspartners en spontaniteit. Zo gaat *immediacy* gepaard met informeel en spontaan taalgebruik, terwijl *distance* formeel en gepland taalgebruik impliceert (Elspaß, 2012b, p. 157; Koch en Oesterreicher, 1985). Private brieven worden vanwege de interactie tussen de gesprekspartners

(dialoog) in de richting van de *language of immediacy* geplaatst, nog voor dagboeken en reisverslagen (monoloog) (Elspaß, 2012b, p. 162; Van der Wal & Rutten, 2013, p. 2). In het HCD werd evenwel geen privécorrespondentie opgenomen. Aan het begin van de corpusopbouw werd al duidelijk dat het met name voor de 16de eeuw een uitdaging zou worden om voldoende brieven voor alle regio's te verzamelen. Simons (2013, p. 24) merkt op dat egodocumenten, en dan vooral brieven, niet altijd "op grote schaal" beschikbaar geweest zijn.[17] De keuze viel dus op dagboeken (Figuur 10) en reisverslagen (Figuur 11). Wanneer het gaat over egodocumenten worden beide types over het algemeen na elkaar genoemd. Krogull (2018, pp. 55-57) bespreekt het onderscheid tussen beide, maar stelt vast dat de lijn tussen dagboek en reisverslag soms dun is. Hij maakt om die reden geen onderscheid tussen dagboeken en reisverslagen in het *Going Dutch Corpus*. Reisverslagen zijn in wezen "yet another type of diaries, written in travel settings" (Krogull, 2018, p. 56). In het HCD worden ze eveneens als één genre beschouwd. Met de keuze voor dagboeken en reisverslagen zouden we in principe egodocumenten voor elk van de onderzochte eeuwen kunnen vinden.

Elspaß (2012b, p. 159) argumenteert dat er vanaf de vroegmoderne tijd ook dagboeken geproduceerd werden door leden van de lagere sociale klassen. We probeerden dan ook in de mate van het mogelijke verschillende sociale klassen samen te brengen in het egodocumentencorpus. Overeenkomstig met het *Brieven als Buit corpus* (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 9-10) maakten we een sociale stratificatie op grond van het beroep van de scribenten. Bij vrouwelijke scribenten keken we naar het beroep van de echtgenoot, indien er geen beroep bekend was. We baseerden ons op Frijhoff en Spies (2000) om de verschillende beroepen in sociale groepen in te delen. Hoewel deze indeling zich toespitst op de Noordelijke Nederlanden in de 17de eeuw, achten wij ze geschikt om een algemeen beeld van de sociale groepen in ons egodocumentencorpus te schetsen. Frijhoff en Spies (2000, pp. 189-190) onderscheiden zes groepen:

[17] De waarde van het *Brieven als Buit corpus* (Nobels, 2013; Rutten & Van der Wal, 2014; Simons, 2013) wordt hierdoor des te meer benadrukt.

SOCIALE GROEPEN[18]
1. Adel en patriciaat
2. Rijke kooplieden, academici, hoge ambtenaren
3. Leraren, dorpspredikanten, notarissen, klerken
4. Lagere ambtenaren, schoolmeesters, kleine schippers
5. Zeelieden, soldaten, knechts, handarbeiders
6. Bezitslozen, zwervers, bedelaars, invaliden

Tabel 9: indeling in sociale groepen (gebaseerd op Frijhoff & Spies, 2000, pp. 189-190)

Ze duiden groep 2 en 3 aan met 'brede burgerij' (Frijhoff & Spies, p. 190). Voor onze stratificatie namen we deze aanduiding over, en beschouwden we 2 en 3 ook als één sociale groep. Ons deelcorpus egodocumenten bevat 60 teksten, geschreven door 59 verschillende auteurs.[19] Van 6 scribenten bleef het beroep onbekend. De overige scribenten konden als volgt ingedeeld worden:

GROEP	**n =**
1	6
2+3	43
4	2
5	2
6	0

Tabel 10: sociale stratificatie in het egodocumentencorpus

Uit Tabel 10 leiden we af dat de verdeling over sociale groepen in ons corpus allesbehalve gelijk is. Het leeuwendeel van de scribenten staat relatief hoog gerangschikt op de sociale ladder. Slechts 4 scribenten bekleden een lagere positie.[20] Het bleek voor dit onderzoek niet mogelijk om verschillende sociale klassen te integreren in het corpus. De sociale klasse van de scribenten is echter geen variabele in het onderzoek en zal in het vervolg van dit proefschrift geen rol meer spelen. Voor nu volstaat het om te concluderen dat we de geschriften van een redelijk homogene groep scribenten kunnen analyseren. Net als de sociale klasse maakt ook gender geen deel uit van het

[18] De voorbeelden van beroepen die in deze tabel gegeven worden zijn niet exhaustief.
[19] Balthasar Moretus II is verantwoordelijk voor twee teksten in het subcorpus.
[20] Van 6 auteurs is de functie niet gekend. Dit aantal kan dus eventueel iets hoger liggen.

onderzoek. Met 51 mannen en 8 vrouwen in het corpus is het niet aangewezen om verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke scribenten te onderzoeken.

Bij de selectie van de teksten hanteerden we enkele criteria. In eerste instantie opteerden we voor teksten die niet geschreven werden met een groot publiek voor ogen. Bij voorkeur schreven de auteurs van egodocumenten voor zichzelf of voor de naaste familie. Het persoonlijke karakter van de teksten was evenzeer een voorwaarde. Naast de genoemde dagboeken en reisverslagen, vallen hieronder dan ook zogeheten familiekronieken. Deze familiekronieken bevatten (summiere) aantekeningen bij gebeurtenissen binnen de familie, zoals huwelijken, geboortes en overlijdens. Soms maken ze deel uit van een omvangrijker handboek of manuaal met inkomsten en uitgaven. Aan het begin of einde van zo'n handboek treffen we dan enkele pagina's met persoonlijke opmerkingen aan. Daarnaast kregen ook gewone kronieken een plaats binnen het deelcorpus egodocumenten. Omdat er voor het Zuiden onvoldoende teksten aan de oppervlakte kwamen door enkel naar dagboeken en reisverslagen te zoeken, werd beslist om de zoekopdracht uit te breiden met 'kroniek'. Het type kroniek dat we opnamen in dit deelcorpus is vergelijkbaar met de eerdergenoemde familiekronieken. Alleen worden in de gewone kronieken meestal geen familiale gebeurtenissen beschreven, maar wel lokale gebeurtenissen die de auteur als ooggetuige waarnam. Een goed voorbeeld is de 19de-eeuwse Mechelse kroniek Jonghmans, waarin de plaatselijke kapelaan Jan Jonghmans o.m. beschrijft wat er allemaal leefde op politiek vlak. Deze auteur bericht eveneens over zijn familie (Stadsarchief Mechelen, Kronieken en jaarboeken – Serie xxviii nr. 2, 1824-1838). Dergelijke kronieken hebben dan veel weg van een dagboek. Kronieken met een louter geschiedkundig karakter, die meer neigen naar de *language of distance* (Elspaß, 2012b, p. 157; Koch & Oesterreicher, 1985), werden niet opgenomen in dit deelcorpus. Tot slot was het gegeven van ooggetuige bij de selectie van kronieken heel belangrijk. Indien de auteur de – soms historische – gebeurtenissen niet zelf had beleefd, kwam de tekst niet in aanmerking.

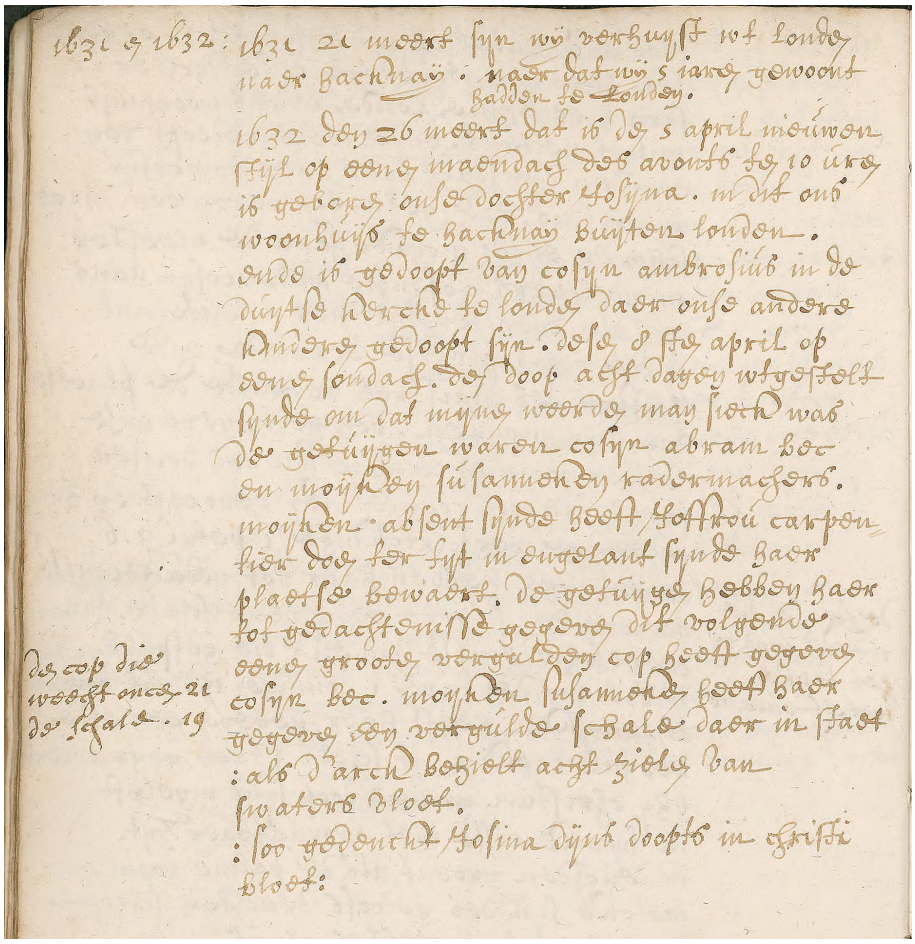

Figuur 10: bladzijde uit het dagboek van Maria de Fraeije (Zeeuws Archief, Verzameling Aanwinsten Zeeuws Archief – nr. 181, 1631-1632)

Transcriptie:

1631 en 1632: 1631 21 meert zyn wij verhuyst wt Londen
naer hacknaij. naer dat wij 5 iaren gewoont
hadden te Londen.
1632 den 26 meert dat is den 5 april nieuwen
stijl op eenen maendach des avonts ten 10 uren
is geboren onse dochter Josijna. in dit ons
woonhuijs te hacknaij buijten londen.
ende is gedoopt van cosyn ambrosius in de
duytse kercke te londen daer onse andere
kinderen gedoopt zijn. desen 8 sten april op
eenen sondach. des doop acht dagen wtgestelt
synde om dat mijnen weerden man sieck was
de getuijgen waren cosyn abram bec
en moijken susanneken radermachers.
moijken absent synde heeft Joffrou carpentier
doen ter tyt in engelant synde haer
plaetse bewaert. de getuijgen hebben haer
tot gedachtenisse gegeven dit volgende
eenen grooten vergulden cop heeft gegeven
cosyn bec. moyken susanneken heeft haer
gegeven een vergulde schale. daer in staet
: als d'arck behielt acht zielen van
swaters vloet.
: soo gedenckt Josina dijns doopts in christi
bloet:
den cop die weecht oncen. 21 de schale. 19

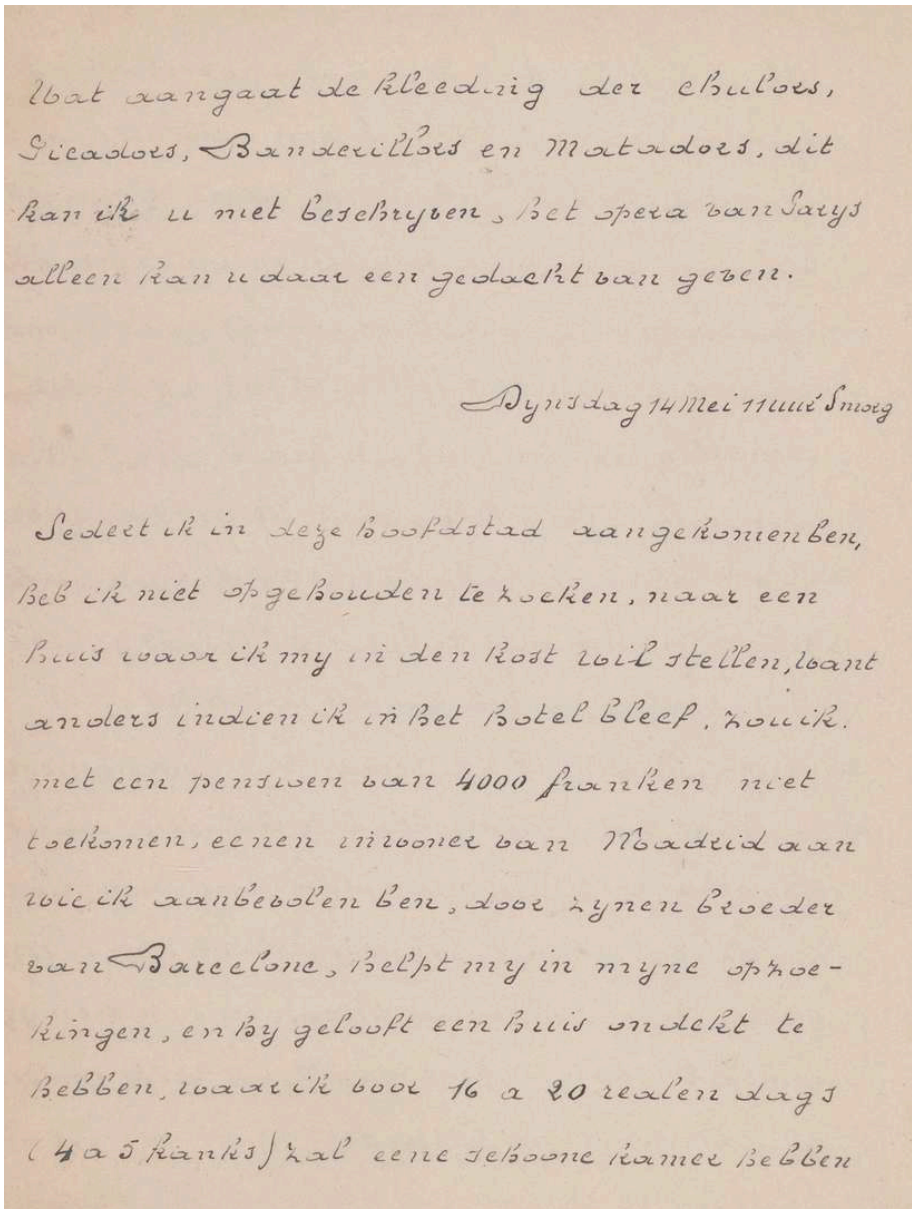

Wat aangaat de kleeding der chulors,
Picadors, Banderillors en Matadors, dit
kan ik u niet beschryven, het opera van Garys
alleen kan u daar een gedacht van geven.

Dynsdag 14 Mei 11 uur 's morg

Sedert ik in deze hoofdstad aangekomen ben,
heb ik niet opgehouden te zoeken, naar een
huis waar ik my in den kost wil stellen, want
anders indien ik in het hotel bleef, zou ik
met een penswen van 4000 franken niet
toekomen, eenen inwoner van Madrid aan
wie ik aanbevolen ben, door zynen broeder
van Barcelone, helpt my in myne opzoe-
kingen, en hy gelooft een huis ondekt te
hebben, waar ik voor 16 a 20 realen dags
(4 a 5 franks) zal eene schoone kamer hebben

Figuur 11: bladzijde uit het 19de-eeuwse reisverslag van François-Auguste Gevaert (Universiteitsbibliotheek Gent, Manuscripten, 1850)

Transcriptie:

Wat aangaat de kleeding der chulors,
Picadors, Banderillors en Matadors, dit
kan ik u niet beschryven, het opera van Parys
alleen kan u daar een gedacht van geven.

Dynsdag 14 Mei 11 uur 'S morg

Sedert ik in deze hoofdstad aangekomen ben,
heb ik niet opgehouden te zoeken, naar een
huis waar ik my in den kost wil stellen, want
anders indien ik in het hotel bleef, zou ik
met een pensioen van 4000 franken niet
toekomen, eenen inwoner van Madrid aan
wie ik aanbevolen ben, door zynen broeder
van Barcelone, helpt my in myne opzoekingen,
en hy gelooft een huis ondekt te
hebben, waar ik voor 16 a 20 realen dags
(4 a 5 franks) zal eene schoone kamer hebben

3.3 Pamfletten

Het deelcorpus pamfletten bevat als enige component in het HCD gedrukte teksten. Hoewel de term 'pamflet' nog niet echt gebruikt werd om de oudste drukwerken over politieke en religieuze aangelegenheden aan te duiden (Harline, 1987, p. 2), kunnen we dit type drukwerk aantreffen in elk van de onderzochte tijdsvensters. De pamfletten in ons corpus komen voor een groot deel voort uit de collectie van Knuttel, aangevuld met pamfletten uit diverse Vlaamse archieven (cf. Paragraaf 4). Knuttel, van opleiding theoloog, kreeg als tijdelijk ambtenaar de opdracht om de pamfletten in de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag (KB) te catalogiseren. Dat leverde een zeer uitgebreide catalogus op met titels tot 1853. Wel dient hierbij te worden opgemerkt dat niet alle pamfletten in de KB beschreven zijn in Knuttel. Met name de pamfletten die na zijn werk in de bibliotheek terechtgekomen zijn, ontbreken (Van der Hoeven, 1978, pp. xix-xx). Onze catalogisering bevat o.m. tijdingen, ordonnanties en supplicaties, evenals samenspraken en plakkaten. Het type pamflet wordt dan al duidelijk in de titel (zie Figuur 12 voor een voorbeeld van een supplicatie). Dit geldt vooral voor de 16de-, 17de- en 18de-

eeuwse pamfletten. Zowel in de eerste drie eeuwen als in de 19de eeuw, zijn er ook pamfletten zonder karakterisering als tijding, samenspraak e.d. in de titel. Voorbeelden zijn *De invloed van de godsdienst op het openbaar en staatkundig leven* (KB, KW Pflt 29058, 1849) of *Eenige weldenkende vlaemsche Burgers aen hunne zoogezegde onafhankelyke of conservatieve broeders* (FelixArchief, Gelegenheidsdocumenten – nr. 203#312, 1860).

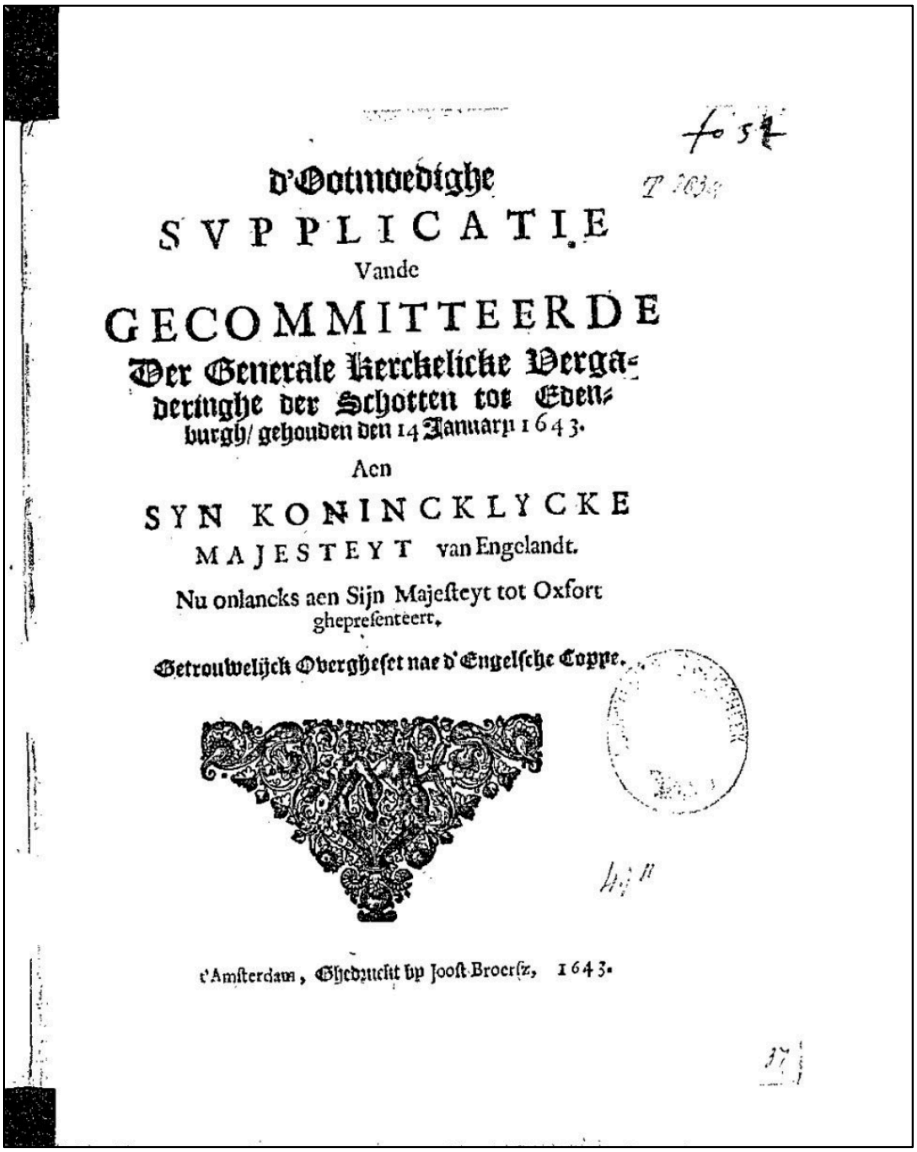

d'Ootmoedighe
SVPPLICATIE
Vande
GECOMMITTEERDE
Der Generale Kerckelicke Vergaderinghe der Schotten tot Edenburgh/ gehouden den 14 Januarij 1643.
Aen
SYN KONINCKLYCKE
MAJESTEYT van Engelandt.
Nu onlancks aen Sijn Majesteyt tot Oxfort ghepresenteert.
Getrouwelijck Overgheset nae d'Engelsche Coppie.

t'Amsterdam, Ghedruckt by Joost Broersz, 1643.

Figuur 12: 17de-eeuws pamflet uit de Knuttel-collectie (KB, KW Pflt 4911, 1643)

Transcriptie:

d'Ootmoedighe
SVPPLICATIE
Vande
GECOMMITTEERDE
Der Generale Kerckelicke Vergaderinghe
der Schotten tot Edenburgh,
gehouden den 14 January 1643.
Aen
SYN KONINCKLYCKE
MAJESTEYT van Engelandt.
Nu onlancks aen Sijn Majesteyt tot Oxfort
ghepresenteert.
Getrouwelijck Overgheset nae d'Engelsche Coppe.

t'Amsterdam, Ghedruckt by Joost Broersz, 1643.

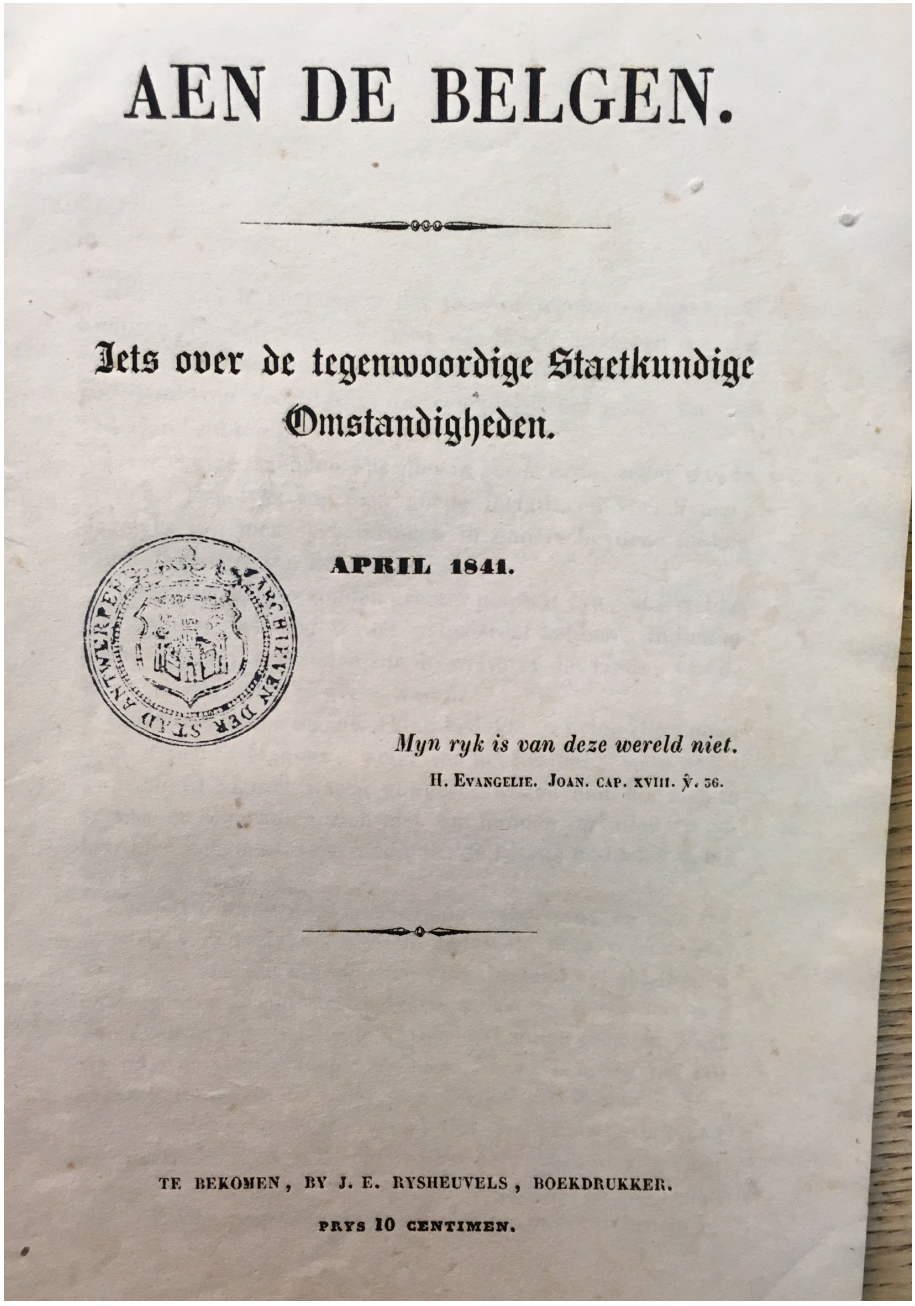

AEN DE BELGEN.

Iets over de tegenwoordige Staetkundige Omstandigheden.

APRIL 1841.

Myn ryk is van deze wereld niet.

H. Evangelie. Joan. cap. xviii. ŷ. 36.

TE BEKOMEN, BY J. E. RYSHEUVELS, BOEKDRUKKER.

PRYS 10 CENTIMEN.

Figuur 13: 19de-eeuws pamflet (FelixArchief, Gelegenheidsdocumenten – nr. 203#4156, 1841)

Transcriptie:

AEN DE BELGEN.

Iets over de tegenwoordige Staetkundige
Omstandigheden.

April 1841.

Myn ryk is van deze wereld niet.
H. EVANGELIE. JOAN. CAP. XVIII. V. 36.

TE BEKOMEN, BY J.E. RYSHEUVELS, BOEKDRUKKER.
PRYS 10 CENTIMEN.

Pamfletten eenduidig definiëren blijkt een moeilijk punt (Harms, 2011, p. 14; Van der Hoeven, 1978, p. ix). Het *Algemeen letterkundig lexicon* vermeldt dat het begrip 'pamflet' als dusdanig pas gangbaar werd aan het einde van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw. In de eeuwen die hieraan voorafgingen komen andere aanduidingen voor. 'Vlugschrift', 'manifest', 'plakkaat', 'ordonnantie', 'octrooi' en 'blauwboekje' zijn slechts enkele voorbeelden ("Pamflet", 2012). Van der Hoeven (1978, pp. xxi-xxii) oppert dat er een verschil is tussen overheidspublicaties (bv. plakkaten en ordonnanties) en de mening van particuliere personen. Hij geeft aan dat dit onderscheid niet steeds gemaakt is in pamflettencatalogi en dat ook Knuttel enkele plakkaten opnam, hoewel hij dat in eerste instantie niet wilde doen. Harms (2011, p. 14) stelt eveneens dat de pamflettenverzamelingen in de 19de en 20ste eeuw niet samengesteld werden op basis van scherpe selectiecriteria. Het valt dus niet uit te sluiten dat ook ons deelcorpus pamfletten in zekere mate heterogeen is. Vrieler (2007, p. 18) definieert 17de-eeuwse pamfletten op de volgende manier:

> [E]en pamflet is een gedrukt, niet-periodiek populair medium dat zichzelf met verschillende benamingen kan afficheren, gebonden is aan de actualiteit, dikwijls anoniem verschijnt, allerlei vormen van fictie en non-fictie kan bevatten en inhoudelijk de lezer probeert te overtuigen van een bepaald standpunt.

Hij gaat dus niet uit van de benamingen, maar wel van de functies van de geschriften (Vrieler, 2007, pp. 17-18). Met deze definitie kunnen we de discussie over wat een pamflet is en wat niet enigszins omzeilen. Het staat vast dat de pamfletten verschillende vormen kunnen aannemen, maar ze hebben steeds een vergelijkbare functie. Voor de pamfletten in ons corpus hanteren we aldus de definitie van Vrieler (2007). De heterogeniteit van het pamflettencorpus impliceert ook dat bepaalde pamfletten formeler zijn dan andere. Zo troffen we in plakkaten en ordonnanties formeel taalgebruik aan, terwijl in samenspraken ook informeler taalgebruik kon voorkomen. Dat komt met name omdat in een samenspraak personages opgevoerd worden, die in dialoog gaan met elkaar. In deze fictieve dialogen zitten vaak niet-standaardtalige vormen vervat die geassocieerd worden met de spreektaal (cf. Rutten, 2008a voor de constructie van regiolecten en sociolecten in literaire werken).

3.4 Hypotheses genres

Nu de drie genres afgebakend zijn kunnen we met het oog op de latere corpusanalyses al enkele algemene voorspellingen over de genres formuleren. We hebben eerst en vooral te maken met meer formele teksten (administratieve teksten) en minder formele teksten (egodocumenten). De formelere teksten werden bovendien neergepend door geoefende scribenten, die de taal voor professionele doeleinden inzetten. De auteurs van de minder formele egodocumenten schreven daarentegen eerder incidenteel. Daarnaast bevat het HCD een gedrukt genre, namelijk de pamfletten. Deze teksten werden dus geredigeerd voor ze gedrukt werden. Op grond van de parameters formaliteit en spontaniteit kunnen we de egodocumenten dus vóór de administratieve teksten en de pamfletten plaatsen op het continuüm van gesproken en geschreven taal. Egodocumenten bevatten zoals gezegd kenmerken van de gesproken taal en de geschreven taal, maar ze staan wel dichter bij de *Sprache der Nähe* dan de andere twee genres. De administratieve teksten en de pamfletten bevatten meer kenmerken van de *Sprache der Distanz* (Elspaß, 2012b; Koch & Oesterreicher, 1985).

We argumenteren dat het taalgebruik in de gedrukte pamfletten het meest progressief zal zijn. Concreet betekent dit dat nieuwe varianten – die later de standaardvarianten zullen worden – sneller overgenomen zullen worden in

de pamfletten. Drukkers leverden immers een belangrijke bijdrage aan de standaardisatie van de taal. Met het oog op een zo groot mogelijke afzetmarkt streefden de drukkers naar een soort algemeen Nederlands. Taalvormen die te regionaal waren werden dan ook vervangen door andere taalvormen (Willemyns, 2003b, pp. 110-111). De egodocumenten zijn daarentegen handgeschreven teksten die eerder in de privésfeer tot stand kwamen. Het is dan ook aannemelijk dat deze scribenten voorgeschreven standaardvarianten minder snel zullen overnemen dan de drukkers. Uit eerder historisch-sociolinguïstisch onderzoek weten we bovendien dat egodocumenten meer variatie vertonen dan gedrukte teksten uit dezelfde periode (o.a. Krogull, 2018; Nobels, 2013; Rutten & Van der Wal, 2014; Simons, 2013). Tot slot zullen we onderzoeken of het taalgebruik in de administratieve teksten eerder progressief is, of eerder conservatief. Enerzijds waren de scribenten van administratieve teksten beroepshalve met taal bezig. Men kan dan verwachten dat ze gevoelig waren voor taalnormen, en deze normen ook navolgden. Het onderzoek van Vosters (2011) ondersteunt deze aanname. Hij onderzocht administratieve en gerechtelijke teksten ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Vosters kon aantonen dat de scribenten uit het Zuiden de opgelegde Noordelijke varianten vlot overnamen in hun geschriften. Dit gebeurde bovendien in een relatief korte periode (Vosters, 2011). Anderzijds zijn ambtelijke teksten ook statisch (Willemyns, 2003b, p. 115), waardoor het taalgebruik misschien eerder conservatief zal zijn. Bovendien gaan innovaties niet per se uit van typisch geschreven genres (Nevalainen & Raumolin-Brunberg, 2017, p. 2).

4 Selectie en verzameling

Voor de inventarisatie van de bronnen werd over het algemeen dezelfde werkwijze gehanteerd. Een grondig verkennend onderzoek ging vooraf aan de selectie en raadpleging van authentieke teksten. De eerste stap bestond in het opsporen van de bronnen via online inventarissen/catalogi van archieven en bibliotheken, of papieren inventarissen ter plaatse. Concreet moest een tekst passen binnen het genre, het tijdsvenster en de afgebakende regio, zoals beschreven in Sectie 2.1. Eens de bronnen gelokaliseerd waren, bezochten we de archieven en bibliotheken in kwestie om de teksten te fotograferen. Op basis van het fotomateriaal werden transcripties gemaakt, die vervolgens gecorrigeerd werden. De finale transcripties namen we

uiteindelijk op in het HCD. In het vervolg van deze paragraaf wordt de selectie en verzameling voor elk genre afzonderlijk toegelicht. In Paragraaf 5 besteden we meer aandacht aan de digitalisering van de teksten.

Administratieve teksten

In het verleden werden reeds ambtelijke teksten ontsloten voor taalkundig onderzoek, zoals het *Digitaal Compilatiecorpus Historisch Nederlands* van Coussé (2010). Het *Compilatiecorpus* bevat een component ambtelijke teksten uit de periode 1250-1799. Dit corpus overlapt dus voor een groot deel met onze vooropgestelde tijdsspanne. Om verschillende redenen werd echter beslist om niet uit te gaan van deze bestaande transcripties. In de eerste plaats vertrekt Coussé van papieren tekstedities voor de teksten vanaf de 15de eeuw (Coussé, 2010, p. 130). Ze geeft zelf aan dat er in de tekstedities weinig informatie gegeven wordt over hoe de transcripties precies tot stand gekomen zijn (ibid.). Dit is op zich geen probleem indien de transcripties grondig vergeleken worden met het handschrift. Die controle is voor de teksten in het *Compilatiecorpus* niet gebeurd.[21] Bovendien bevat het corpus nog behoorlijk veel lacunes voor Brabant vanaf de 15de eeuw en Holland vanaf de 17de eeuw (Coussé, 2010, pp. 131-133). De keuze om ons deelcorpus administratieve teksten volledig zelfstandig op te bouwen komt hieruit voort. Bestaande transcripties uit tekstedities konden deel uitmaken van het corpus, op voorwaarde dat een vergelijking met het originele handschrift mogelijk was.

De samenstelling van de administratieve component gebeurde als een geheel aan de Vrije Universiteit Brussel. Zoals eerder vermeld, selecteerde ik teksten over het gildewezen of afkomstig van het algemeen bestuur. Nadat de teksten gelokaliseerd waren, werden de archieven bezocht en de handschriften gefotografeerd. Dankzij de gevorderde digitalisering van het Stadsarchief Amsterdam en het project *Itinera Nova* (Stadsarchief Leuven), waren er van de documenten uit Amsterdam en Leuven al veel scans online beschikbaar. Ook de website archieven.nl biedt veel gedigitaliseerde archiefstukken aan. De ambtelijke teksten voor Holland zijn afkomstig uit het

[21] Van sommige tekstedities kunnen we de handschriften overigens niet meer traceren omdat ze vernietigd werden, bv. *Coutume de la salle et châtellenie d'Ypres* (L. Gilliodts-Van Severen, 1911) (correspondentie met Rik Opsommer, archivaris van het Stadsarchief Ieper).

Noord-Hollands Archief, het Stadsarchief Amsterdam en Erfgoed Leiden en Omstreken. Voor Zeeland trof ik de nodige documenten aan in het Gemeentearchief Goes, het Zeeuws Archief en het Utrechts Archief. Uit het Stadsarchief Mechelen, het Gemeentearchief Londerzeel, het Stadsarchief Leuven en het Rijksarchief Leuven haalde ik de zakelijke teksten voor Brabant. Ten slotte konden de handschriften voor Vlaanderen in het Stadsarchief Brugge, het Rijksarchief Gent en het Rijksarchief Kortrijk gevonden worden.

Egodocumenten

Het deelcorpus Noordelijke egodocumenten werd samengesteld aan de Universiteit Leiden onder leiding van Marijke van der Wal. Zo gebeurde de selectie van de teksten door laatstgenoemde. Student-assistente Emmy Stevens bezocht de archieven, fotografeerde de documenten en transcribeerde ze vervolgens aan de Leidse Universiteit. Het grootste deel van de correctiefase gebeurde ook in Leiden. Dit deelcorpus werd als een geheel aangeleverd voor het huidige onderzoek.

Een uitgebreide beschrijving van Noordelijke egodocumenten was reeds beschikbaar via de website egodocument.net, onder leiding van Arianne Baggerman en Rudolf Dekker. De inventarisaties van egodocumenten die men via de website kan raadplegen, bevatten handgeschreven egodocumenten van de 16de eeuw tot 1918, waardoor ze als uitgangspunt konden gelden voor het eigen onderzoek (Baggerman, Dekker, Grabowsky & Schulte Nordholt, z.j.; Lindeman, Scherf & Dekker, 1993; 1994). Een aanzienlijk deel van de Noordelijke egodocumenten werd op basis van deze ordening samengesteld. De hiaten die na een grondige exploratie van de inventarisaties nog overbleven, konden haast overal opgevuld worden met bijkomend (archief)onderzoek. De Noordelijke egodocumenten zijn afkomstig uit de volgende archieven en bibliotheken: het Gemeentearchief Delft, de Universiteitsbibliotheken van Nijmegen, Amsterdam en Leiden, de Koninklijke Bibliotheek, het Archief van de Nederlandse Provincie der Dominikanen, het Nationaal Archief, het Noord-Hollands Archief, het Zeeuws Archief, het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, de bibliotheek van de Hoge Raad van Adel, het Stadsarchief Rotterdam, Erfgoed Leiden en Omstreken, het Stadsarchief Amsterdam, het Centrum voor familiegeschiedenis, het Regionaal Archief Alkmaar, het Nederlands

Scheepvaartmuseum en het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme.

Voor de Zuidelijke egodocumenten was nog geen inventaris beschikbaar. Dit luik van het corpus werd samengesteld naar het voorbeeld van de Noordelijke egodocumenten. Hieraan ging verkennend onderzoek via online catalogi en inventarissen vooraf, waarop ik ter plaatse ging in de archieven en bibliotheken om foto's te maken van de handschriften. Voor Brabant werden de bronnen verzameld in de Koninklijke Bibliotheek van België, het Museum Plantin-Moretus, het Stadsarchief Mechelen en de Universiteitsbibliotheek Gent. De nodige egodocumenten voor Vlaanderen werden aangetroffen in de Universiteitsbibliotheek Gent, het Archief Gent, de Koninklijke Bibliotheek van België, de Rijksarchieven van Gent, Kortrijk en Brugge en de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas.

Hoewel de egodocumenten gedefinieerd voor deze studie zelfs in de vroegste periode voorkomen, kwam deze verzameling – in tegenstelling tot de administratieve teksten – stroever tot stand. Vooral voor de 16de eeuw bleek het aanbod geschikte egodocumenten, op Holland na, eerder schaars. Bovendien worden egodocumenten niet altijd even transparant gedocumenteerd, wat een inventarisatie als die van Lindeman et al. (1993; 1994) en Baggerman et al. (z.j.) des te waardevoller maakt. Naast de bewaarcultuur bemoeilijkte de taal waarin het dagboek of reisverslag opgesteld was de collectie, met name voor Brabant in de 19de eeuw. Heel vaak troffen we dagboeken in het Frans aan. Een mogelijke verklaring zou het prestige van het Frans in de hogere sociale klassen kunnen zijn. Het jonge België werd geregeerd door een Franstalige elite (cf. Hoofdstuk 2, Sectie 2.1) en het zijn net vaak de geschriften van de elite die hun weg naar de archieven vonden (Elspaß, 2012b, p. 159). Wanneer we kijken naar de auteurs van de dagboeken, reisverslagen en kronieken in ons corpus, stellen we inderdaad vast dat zij voornamelijk de hogere sociale klassen representeren (cf. Sectie 3.2). Voor Vlaanderen konden we echter wel verschillende handschriften verzamelen uit de 19de eeuw. Dat kan enerzijds wijzen op een gunstige bewaarcultuur in Vlaanderen, en spreekt anderzijds tegen eventuele invloed van het Frans.

Pamfletten

Ook voor het deelcorpus pamfletten werd met vereende krachten gewerkt. Onder leiding van Gijsbert Rutten kon aan de Universiteit Leiden al een aanzienlijk deel van de pamfletten ontsloten worden. Zo werd er al een selectie van geschikte pamfletten gemaakt in de eerdergenoemde catalogus van Knuttel. Student-assistenten Hielke Vriesendorp, Rosanne van den Berg en Gillan Wijngaards hielpen bij de inventarisatie en transcripties van deze pamfletten.

Voor meer dan de helft van het deelcorpus konden we putten uit de Knuttel-collectie, die met ongeveer 32.000 pamfletten behoorlijk omvangrijk is (Van der Hoeven, 1978, p. xix). De collectie kan men digitaal raadplegen via *Dutch Pamphlets Online*. De Knuttel-collectie – die niet gecreëerd werd met het oog op een diachrone studie – kon echter niet alle periodes en regio's voor dit doctoraal onderzoek overbruggen. Met name voor Vlaanderen (16de, 18de en 19de eeuw) en Brabant (19de eeuw) waren additionele bronnen noodzakelijk. Voor Zeeland (16de eeuw) ontbraken er ook nog teksten en in mindere mate vertoonde de Knuttel-collectie lacunes voor Holland (16de eeuw). De lacunes voor Vlaanderen konden opgevuld worden met pamfletten uit de collecties van de Universiteitsbibliotheek Gent en het Rijksarchief Gent. Bijkomende pamfletten voor Brabant trof ik aan in het FelixArchief (Stadsarchief Antwerpen), de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience en het Rijksarchief Gent. Op enkele scans van de Universiteitsbibliotheek Gent na bezocht ik de bovengenoemde archieven en bibliotheken om de originele documenten te fotograferen.

De plaats waar het pamflet gedrukt werd gold als maatstaf om de teksten geografisch te classificeren. Een uitdaging daarbij was de vermelding 'Ghegheuen in onser stadt van Bruessele' (met spellingvarianten), die we verschillende keren aan het einde van een pamflet aantroffen. Het lemma 'geven' kan echter wijzen op de dag waarop een wet afgekondigd werd. Zo vermeldt het *WNT* het voorbeeld 'Gegeven te 's-Gravenhage, 15 Januari 1886' ("Geven", 2007). Voor onze pamfletten betekent dit dat de wetten of verordeningen hoogstwaarschijnlijk voor het eerst in Brussel afgeroepen werden en vervolgens hun weg vonden naar verschillende drukkerijen. De pamfletten die in Vlaanderen gedrukt werden beschouwden we dan ook als Vlaamse pamfletten, ondanks de bovengenoemde vermelding.

5 Digitalisering

Om de teksten in het corpus digitaal te kunnen doorzoeken en analyseren, werden ze handmatig getranscribeerd en opgeslagen als tekstbestanden. Voor de transcriptierichtlijnen baseerde ik me op het transcriptieprotocol dat opgesteld en gehanteerd werd voor het *Going Dutch Corpus* aan de Universiteit Leiden (cf. Krogull, 2018). Het transcriptieprotocol van Krogull (2018) werd overigens gebaseerd op de transcriptierichtlijnen die Vosters (2011) opstelde voor het VKN-corpus. Naar het voorbeeld van het *Going Dutch Corpus* en het VKN-corpus definieerde ik specifieke richtlijnen voor de teksten in het HCD. Hoewel we te maken hebben met een deelcorpus gedrukte teksten (pamfletten) en twee deelcorpora geschreven teksten (administratieve teksten en egodocumenten), stemmen de transcriptierichtlijnen grotendeels overeen. Ik koos er dan ook voor om de transcriptierichtlijnen samen te voegen in één transcriptieprotocol voor alle teksten.[22] Centraal staat het streven naar een zo diplomatisch mogelijke transcriptie. Dat houdt o.m. in dat we de regeleindes respecteren, de oorspronkelijke spelling en spatiëring behouden en geen interpunctie toevoegen indien die er niet staat. Op die manier trachten we om het originele document zo getrouw mogelijk weer te geven.

5.1 Werkwijze

Het merendeel van de teksten opgenomen in het HCD was nog niet gedigitaliseerd en diende nog getranscribeerd te worden. In sommige gevallen konden we een beroep doen op reeds bestaande transcripties. Van de 209 teksten in het corpus, zijn er 46 gebaseerd op een bestaande transcriptie. Concreet gaat het om 38 transcripties van administratieve teksten en 8 van egodocumenten. Van de pamfletten bestond tot nader order nog geen transcriptie. De overige teksten werden getranscribeerd door student-assistenten in Leiden en Brussel, vrijwilligers en studenten in het kader van Wikiscripta Neerlandica II (Vrije Universiteit Brussel & Universiteit Leiden, gefinancierd door ANV), en de auteur van dit proefschrift. Met name student-assistenten Emmy Stevens, Hielke Vriesendorp en Rosanne van den Berg verrichtten een aanzienlijk deel van het transcribeerwerk. De correctie van de transcripties gebeurde steeds

[22] Het volledige transcriptieprotocol kan men raadplegen in Bijlage 2 van dit proefschrift.

door iemand anders dan de transcribent; door de auteur van dit proefschrift, Marijke van der Wal (Noordelijke egodocumenten), Charlotte Verheyden en Eline Lismont.

De bestaande transcripties (al dan niet uitgegeven) werden beschouwd als eerste transcripties die naderhand nog nagekeken dienden te worden. Zo toetsten we iedere bestaande transcriptie – hoe betrouwbaar ook – aan het oorspronkelijke manuscript om eventuele errata en inconsistenties te elimineren. De vergelijking met het originele handschrift was dan ook een voorwaarde om de transcriptie aan te wenden. Verder stemden we de transcriptie af op de transcriptierichtlijnen (zie Sectie 5.3) die voor dit onderzoek gehanteerd werden om de continuïteit van het corpus zeker te stellen.

Zoals vermeld konden we vooral voor de administratieve teksten een beroep doen op reeds beschikbare transcripties, in het bijzonder van 16de- en 17de-eeuwse bronnen. Voor Holland konden we transcripties uit die vroegste periodes overnemen uit *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid 1333-1795* (Posthumus, 1910-1922) en *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam 1510-1672* (Van Dillen, 1929-1974). Aan de werkgroep Paleografie in Zeeland (PaiZ) en de Historische Vereniging Arnemuiden ontlenen we transcripties van 16de- en 17de-eeuwse Zeeuwse teksten. Het project *Itinera Nova* gaf toestemming om transcripties van 16de-eeuwse schepenregisters uit Leuven aan te wenden voor dit corpus. Daarnaast mochten we voor Brabant gebruikmaken van de transcripties van schepenregisters die vrijwilliger Louis De Bondt maakte in samenwerking met het Rijksarchief Leuven. Tot slot konden we voor Vlaanderen deels putten uit de transcripties gepubliceerd in *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk. II. Turben afgenomen door de Kortrijkse schepenbank (1485–1581)* (Monballyu, 1989).

5.2 Metadata

Uit elke transcriptie verzamelden we een reeks metadata. Een eerste gegeven is de auteur. Bij de egodocumenten is het zo goed als steeds duidelijk wie de tekst geschreven heeft. Voor anonieme auteurs hanteerden we de aanduiding ‘Anoniem’, gevolgd door het jaartal waarin de tekst tot stand kwam (bv. Anoniem_1658). Op die manier konden anonieme auteurs ook als

aparte auteurs geanalyseerd worden. In de pamfletten wordt zelden melding gemaakt van een auteur en ook de scribenten van administratieve teksten blijven vaak onbekend. Voor deze twee genres laten we het gegeven van de auteur dus achterwege. Het jaartal van de teksten kunnen we voor elk genre achterhalen en bestaat ofwel uit vier cijfers ofwel uit twee reeksen van vier cijfers, die dan respectievelijk het begin- en eindjaartal van het document aanduiden. De laatste optie komt vooral voor bij de egodocumenten, omdat sommige dagboeken en vooral kronieken over verschillende jaren heen bijgehouden werden. Om de teksten ook in ruimte te situeren, probeerden we de oorsprong van ieder document te achterhalen. Anders dan bij de pamfletten en ambtelijke teksten – waar systematisch melding gemaakt wordt van de locatie – gingen we bij de egodocumenten in eerste instantie uit van de geboorteplaats van de auteur om deze vraag te beantwoorden. Indien de geboorteplaats van de scribent niet te achterhalen was, baseerden we ons op de vertrekplaats (reisverslagen) of de plaats waar een functie uitgeoefend werd (bv. burgemeester) om de teksten geografisch te definiëren. Soms konden we de plaatsnaam ook afleiden uit het handschrift zelf. Indien een tekst zich bijvoorbeeld volledig afspeelde in Mechelen, maar de geboorteplaats van de auteur onbekend was, noteerden we Mechelen als plaatsnaam. Plaatsnamen die nadien nog onzeker waren werden tussen vierkante haken geplaatst. In het hele corpus vormen onzekere plaatsnamen echter een absolute minderheid.

De metadata werden ook geïntegreerd in de naamgeving van elk tekstbestand. Elk bestand kreeg een unieke naamgeving, die voor alle genres volgens hetzelfde stramien opgebouwd is, bijvoorbeeld:

ADM-1550-BR-1-RAL_Schepenbank_Steenhuffel_1550_1551.txt

Uit deze naamgeving kunnen we het volgende afleiden (van links naar rechts):

- genre
- periode
- regio
- nummer van de tekst
- archief
- specificatie

- plaatsnaam
- jaartal(len) tekst

De egodocumenten en pamfletten kregen respectievelijk de aanduiding 'EGO' en 'PAM'. Verder verschilt ook de specificatie per genre. Bij de administratieve teksten werd gespecificeerd om welke soort tekst het gaat (in het voorbeeld een tekst afkomstig van de schepenbank). Bij de egodocumenten is de specificatie de auteur. Bij de pamfletten uit de catalogus van Knuttel werd het nummer van Knuttel overgenomen als specificatie; de overige pamfletten kregen geen specificatie.

5.3 Transcriptierichtlijnen

De teksten in het HCD werden getranscribeerd volgens de diplomatische methode. Dat houdt in dat we streven naar een zo authentiek mogelijke weergave van de tekst. Hoofdletters, leestekens en spatiëring worden daarbij niet genormaliseerd (Nederlands Historisch Genootschap, 1988, pp. 9-10). Hieronder volgt een overzicht van de elementen uit de originele teksten die we zo getrouw mogelijk overgenomen hebben.[23]

Eerst en vooral werden de regeleindes en structuur van de paragrafen gerespecteerd. Het algemene uitzicht van de tekst bleef op die manier behouden in de transcriptie. Op het niveau van de tekst zelf, verrijkten we de transcriptie met tags.

<leftmargin> en **<rightmargin>** voor aantekeningen in de marge;

<illeg/> voor volledig onleesbare woorden;

<illeg com="..."/> voor deels onleesbare woorden met een suggestie voor een (deel van een) mogelijke lezing tussen de aanhalingstekens;

<ambig> voor onzekere lezingen;

<del> voor doorgehaalde woorden die nog leesbaar waren;

[23] Dit overzicht is niet exhaustief. In Sectie 5.3 worden de meest voorkomende elementen beschreven. Het volledige transcriptieprotocol werd als bijlage (cf. Bijlage 2) bij dit proefschrift gevoegd.

<cancel/> voor doorgehaalde woorden die niet meer leesbaar waren;

<ins> voor ingevoegde woorden (boven, onder of naast de regel);

<reg orig="af-|breking">afbreking</reg> voor woordafbrekingen aan het einde van een regel;

<ed com="..."/> voor opmerkingen bij een woord of specifieke passage in de tekst;

<pb/> om het einde van een pagina aan te duiden.

Verder kregen eigennamen de tag **<name>**[24] en geografische namen de tag **<pl>**.

6 Methode

Om het concept pluricentriciteit in de Nederlandse taalgeschiedenis te beoordelen, voerden we kwantitatieve corpusanalyses uit in het HCD. In het totaal werden zes taalkundige features als afhankelijke variabelen afzonderlijk van elkaar geanalyseerd. Deze worden hieronder opgesomd. De eerste drie variabelen zijn orthografische variabelen, gevolgd door een morfonologische variabele (sjwa-apocope) en twee morfosyntactische variabelen (negatie en d-/w-relativa):

- de spelling van /a:/ in gesloten syllabe
- de spelling van /k/ in woordfinale positie
- de spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam in de 2de en 3de persoon enkelvoud en de 2de persoon meervoud van de indicatief presens
- sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon enkelvoud van de indicatief presens
- de verandering van tweeledige negatie naar moderne eenledige negatie

[24] Een onzekere lezing van een eigennaam werd aangeduid met een <ambig>-tag binnenin de <name>-tag.

- de verandering van d- naar w-relativa bij de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (‘daar’ > ‘waar’)

We beschouwen elke variabele vanuit de drie dimensies in het HCD, namelijk periode, regio en genre, en bekijken eveneens de interacties tussen deze onafhankelijke variabelen. De interactie tussen de onafhankelijke variabelen regio en genre enerzijds, en periode en regio anderzijds, wordt in alle analysehoofdstukken bestudeerd. In de hoofdstukken 5 en 6 visualiseren we daarnaast ook de interactie tussen de drie onafhankelijke variabelen (i.e. periode – regio – genre). Het totale aantal resultaten voor de spelling van /a:/ en de spelling van /k/ is namelijk voldoende hoog om een drieledige interactie mogelijk te maken. Voor de overige features vonden we minder resultaten, waardoor een opsplitsing over drie variabelen niet zo representatief zou zijn. In de hoofdstukken over deze variabelen (i.e. hoofdstukken 7, 8, 9 en 10) voegen we daarom de combinatie periode – genre toe.

De invloed van de bovengenoemde taalexterne factoren staat centraal in ons onderzoek. Toch rapporteren we in enkele hoofdstukken ook over de invloed van de belangrijkste taalinterne factoren, met name over variatie gebonden aan het lemma (spelling van /t/, sjwa-apocope) en de syntactische context (negatie).

6.1 Zoekmethode

De eerste stap bestond erin om de variabelen op te sporen in het corpus. Zowel het doorzoeken van het corpus als het analyseren van de resultaten gebeurde met uitgewerkte scripts in *R*. Dit is een programmeertaal die toelaat om tekstuele data te onderzoeken, analyseren en statistisch te verwerken (zie o.a. Gries, 2021; Levshina, 2015). Voor de visualisatie van de data maakten we gebruik van het *R*-pakket ggplot2 (Wickham, 2016).

Per variabele werden reguliere expressies opgesteld om het corpus te doorzoeken. Als voorbeeld van zo’n reguliere expressie nemen we hier de spelling van /a:/ in gesloten syllabe, de eerste orthografische variabele die we zullen bespreken.

\\b\\w{0,}aa[bcdfghklmnpqrstvwxz]\\b|\\b\\w{0,}aa[bcdfghklmnpqrstvwxz]{2,}\\w{0,}\\b[25]

Met deze zoekexpressie worden alle tokens in het corpus opgespoord waarbij /a:/ gespeld wordt als <aa>.

```
 [6] "bepaalt"          "aande"              "gemaakt"          "gemaakt"
[11] "bestaan"          "genoodzaakt"        "aanschouw"        "aanwas"
[16] "Fiscaal"          "verhaal"            "scrobbelaars"     "daar"
[21] "schrobbelaars"    "schrobbelaarsbaas"  "haar"             "baas"
[26] "tpaar"            "plaatse"            "haar"             "aangegeeven"
[31] "aantemanen"       "gaan"               "aan"              "haar"
```

Figuur 14: uittreksel zoekresultaten met <aa> voor de spelling van /a:/

Met de reguliere expressies konden we in het corpus zoeken naar mogelijke spellingvarianten van elke variabele. Bij de spelling van /a:/ is <aa> slechts een van de mogelijke varianten, en zochten we eveneens naar <ae> en <ai>. We beschrijven in de analysehoofdstukken de zoekmethode per variabele. Een overzicht van alle reguliere expressies kan men raadplegen in Bijlage 3 van dit proefschrift.

De verkregen tokens werden vervolgens manueel gefilterd en geannoteerd in Excel. Deze werkwijze laat toe om zogenaamde vals positieve resultaten uit de dataset te verwijderen. Zo werd bij de spelling van /a:/ een woord als 'detail' verwijderd (geen /a:/), terwijl 'dair' behouden bleef (modern lemma: 'daar'). Doorgehaalde woorden of passages, ambigue lezingen, passages in een andere taal, eigennamen en geografische namen konden vooraf al uitgesloten worden van de analyses. Deze werden tijdens de transcriptiefase namelijk voorzien van tags (cf. Sectie 5.3 van dit hoofdstuk).

Voor de drie orthografische variabelen gebeurde de eerste controle door student-assistente Julie Van Ongeval. De betreffende databestanden werden nadien een tweede keer nagekeken door de auteur van dit proefschrift. De Excelbestanden met de tokens van de overige variabelen werden geannoteerd en nagekeken door de auteur van het proefschrift. In deze fase codeerden we ook eventuele taalinterne variabelen. Zo kenden we bij de spelling van /k/, /t/ en de sjwa-apocope het moderne lemma toe aan de overgebleven tokens. Bij de variabele negatie werd de syntactische context gecodeerd. Wat de orthografische variabelen betreft konden we hiervoor

[25] \\b staat voor een woordgrens; \\w staat voor een letterteken.

opnieuw rekenen op Julie Van Ongeval. In de analysehoofdstukken bespreken we per variabele welke contexten uitgesloten werden. Voor alle variabelen geldt weliswaar dat onduidelijke voorkomens geen deel uitmaken van de analyses.

6.2 Data-analyse

Omdat het statistisch modelleren van de gegevens niet tot de hoofddoelstellingen van het ondernomen doctoraatsonderzoek behoorde, besliste ik om uitsluitend gebruik te maken van beschrijvende statistiek. Daarnaast sluit ik me aan bij de redenering van Krogull (2018). In zijn proefschrift stelt hij dat "the amount of time that needs to be invested in statistical data analysis would have considerably reduced the amount and variety of linguistic variables investigated in this dissertation" (Krogull, 2018, p. 74). In zijn onderzoek naar de effecten van het nationale taalbeleid op het werkelijke taalgebruik koos Krogull (2018, p. 74) voor een groot aantal variabelen in plaats van geavanceerdere statistische analyses. Op dezelfde manier argumenteer ik dat aan mijn studie van historische pluricentriciteit in het Nederlandse taalgebied recht gedaan kan worden met verschillende casestudy's, waarbij taalveranderingen diachroon, geografisch en per genre in beeld gebracht worden. De benadering is eerder innovatief in de toepassing van het moderne concept pluricentriciteit op een historische context. Ik koos er dan ook voor om de voorziene tijd zo optimaal mogelijk te verdelen over verschillende variabelen.

Een correlatietest was weliswaar mogelijk in het geval van twee numerieke variabelen. Om te bepalen hoe sterk een relatie tussen twee variabelen is, wordt een correlatiecoëfficiënt berekend. De correlatiecoëfficiënt neemt een waarde aan tussen -1 en 1, waarbij -1 staat voor een perfecte negatieve correlatie en 1 voor een perfecte positieve correlatie. De waarde 0 duidt op de totale afwezigheid van een lineaire correlatie tussen de variabelen (Baayen, 2008, p. 87; Levshina, 2015, pp. 115-116). Bij normaal verdeelde data kan de onderzoeker Pearson's r berekenen (Levshina, 2015, p. 116). Onze data zijn echter niet normaal verdeeld.[26] In dat geval wordt een niet-parametrische test gebruikt. Spearmans rangcorrelatiecoëfficiënt – ook bekend als Spearman's ρ – dient zich dan aan als mogelijkheid. Deze is

[26] Dit werd op voorhand voor elk feature getest.

gebaseerd op de rangorde van de data, eerder dan op de numerieke gegevens die achter deze rangorde schuilgaan (Baayen, 2008, p. 91; Levshina, 2015, p. 116; p. 132). Naast de correlatiecoëfficiënt wordt de p-waarde berekend om na te gaan of de correlatie statistisch significant is (zie o.a. Levshina, 2015, pp. 126-129). We rapporteren in de analysehoofdstukken telkens beide waardes.

6.3 Vooruitblik analysehoofdstukken

In de volgende zes hoofdstukken worden de resultaten van elke variabele afzonderlijk besproken. Elk hoofdstuk vangt aan met een afbakening van de variabele, waarbij ook de zoekmethode gespecificeerd wordt (Paragraaf 1). In die paragraaf belichten we telkens de historische achtergrond van de variabele. Bij de sjwa-apocope, negatie en relativa is de paragraaf over de afbakening iets uitgebreider dan bij de spellingvariabelen, al gaan we bij de spelling van /t/ wel in op de verschillende spellingprincipes. Morfonologische en morfosyntactische variabelen zijn over het algemeen complexer dan orthografische variabelen en behoeven dan ook iets meer uitleg. Vervolgens bekijken we hoe elke variabele zich verhoudt tot de taalnormen en het taalgebruik zelf (Paragraaf 2). De bespreking van de taalnormen werd hoofdzakelijk op secundaire literatuur gebaseerd. Een normatief corpus maakt namelijk geen deel uit van dit onderzoek, en bovendien is er voldoende literatuur voorhanden. Voor het taalgebruik zelf raadpleegden we eerdere historisch-sociolinguïstische studies. In Paragraaf 3 van elk analysehoofdstuk formuleren we enkele hypotheses. Deze hypotheses zijn gebaseerd op de corpusopbouw en op de geraadpleegde literatuur per variabele. Enerzijds kunnen we aan de hand van de genres in ons corpus algemene tendensen voorspellen (cf. Hoofdstuk 4, Sectie 3.4). Anderzijds is het mogelijk om op basis van eerder onderzoek specifieke hypotheses te formuleren. De resultaten zelf presenteren we steeds in Paragraaf 4. Elk analysehoofdstuk sluit af met een bespreking van de resultaten, die we in verband brengen met de theorie over pluricentriciteit (Paragraaf 5). De uitkomsten van de verschillende variabelen brengen we achteraf samen in de conclusie van dit proefschrift (Hoofdstuk 11).

Hoofdstuk 5 – Spelling van /a:/ in gesloten syllabe

1 Afbakening variabele

De variabele die in dit hoofdstuk centraal staat is de spelling van /a:/ in gesloten syllabe. Het gaat dan om de *a* die van oorsprong lang was en uit de Gemeengermaanse *ē*[27] voortkomt (Van Loon, 2014, p. 92). Deze wordt traditioneel genoteerd als *â*[28]. De van oorsprong lange *â* is in het Nederlands in de 12de eeuw samengevallen met de gerekte *ā* (Van Bree, 2016, pp. 289-290; Van Loon, 2014, p. 93; pp. 208-209). Voor de orthografische representatie van /a:/ beschouwen we dus zowel de vanouds lange *â* als de gerekte *ā* in gesloten syllabe. Om die lange klinker orthografisch weer te geven zien we vandaag een verdubbeling van de vocaal. In de middeleeuwen werd hiertoe een *-e* of *-i* als lengteteken aan de vocaal toegevoegd, bv. 'jaer' en 'jair'. Een enkel letterteken kwam echter ook voor, zoals in 'jar'.[29] Het verdubbelen van de klinker om een lange klinker weer te geven was al in de 15de eeuw in gebruik (Van der Sijs, 2004, pp. 228-229; Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 128-129). De spelling met <ae> wordt wel beschouwd als de traditionele spelling (Van der Sijs, 2004, p. 234). Ook bij Van Loey (1976, p. 32) lezen we dat <ae> al in de 13de eeuw voorkwam en gold als de "meest verspreide spelling". De spelling met <ai> kwam ook in de 13de eeuw voor, maar concurreerde vooral in de 15de eeuw met <ae> (Van Loey, 1976, p. 6; p. 32).

Operationalisering van de variabele

Voor deze spellingvariabele beschouwden we <aa>, <ae> en <ai> als varianten. Dit zijn de drie hoofdvarianten. Met reguliere expressies zochten we in het corpus naar alle tokens die een van deze varianten bevatten. Hierbij beperkten we de context binnen het woord: de variant gevolgd door een woordeinde of door twee of meer consonanten. Een /a:/ die door een enkel

---

[27] Van Bree (2016, p. 288) spreekt over de Gemeengermaanse æ.
[28] *â* staat voor de van oorsprong lange vocaal, terwijl *ā* op de gerekte vocaal wijst (o.a. Van Bree, 2016, p. 23; Van Loey, 1976, p. 32).
[29] De spelling met een enkel letterteken is hoofdzakelijk in de 13de/begin 14de eeuw te situeren (Van Loey, 1976, p. 32).

letterteken <a> gerepresenteerd wordt, vroegen we niet op omdat de zoekresultaten erg veel ruis bevatten (dit meldt o.a. Puttaert, 2019, p. 111). De zoekexpressie voor deze variant in ons corpus leverde inderdaad talloze vals positieve resultaten op, zoals 'van', 'als' en 'dat'. Deze zoekresultaten manueel filteren zou te tijdrovend geweest zijn. Aangezien we de hoofdvarianten in kaart wilden brengen, werden ook combinaties met accenten (bv. 'dáárom') niet opgespoord. Woorden met meerdere voorkomens van /a:/ (bv. 'aangenaam') werden dubbel geteld. Vooraf controleerden we of /a:/ ook driemaal voorkwam in een woord, maar dit was in ons corpus niet het geval.

Tijdens de manuele filtering van de resultaten in Excel werden de volgende categorieën uitgesloten: /a:/ in open syllabe, <aa>/<ae>/<ai> in contexten waarin geen /a:/ verwacht wordt, en /a:/ vóór *r* + dentaal. In het onderstaande bespreken we elk van deze categorieën.

/a:/ in open syllabe

Aan het begin van deze paragraaf maakten we al melding van de gerekte *ā*. Deze *a* was oorspronkelijk een korte vocaal die gerekt werd in open syllabe. De rekking vond plaats aan het begin van de 12de eeuw (o.a. Van Loon, 2014, p. 208). Zo stamt de *a* in 'vader' af van de korte *ă*. Door de rekking werd dit een *ā*. In 'slapen' hebben we te maken met een vanouds lange *â*, die uit de Gemeengermaanse *ē* ontstaan is (Van Loey, 1976, p. 32; Van Loon, 2014, p. 209). Deze gerekte *ā* en van oorsprong lange *â* zijn in de standaardtaal samengevallen. In de dialecten kan men het verschil tussen beide *a*'s echter nog waarnemen (Van Loon, 2014, p. 209). In Overijssel (ten oosten van de Zuiderzee/IJsselmeer) wordt de *â* als *ao* uitgesproken, bv. 'skaop' voor 'schaap'. In Noord-Holland daarentegen (ten westen van de Zuiderzee/IJsselmeer) wordt de *â* als *ee* gerealiseerd, bv. 'skeep' voor 'schaap'.[30] De *â* wordt daar dus meer palataal uitgesproken. De gerekte *ā* blijft in beide dialectgebieden een *a*-klank (Kloeke, 1934, pp. 12-13).

In een later stadium kon de gerekte *ā* door sjwa-apocope in gesloten syllabe terechtkomen. Zo werd de vorm 'van dage' na sjwa-apocope 'vandaag' (Van

[30] Merk op dat men voor *sch* zowel in Overijssel als in Noord-Holland een *sk*-uitspraak kon aantreffen (Kloeke, 1934, pp. 6-7).

Bree, 2016, p. 228; p. 368). De attestaties met gerekte *ā* in gesloten syllabe in ons corpus maken *wel* deel uit van de onderhavige analyse.

Het criterium 'gesloten syllabe' impliceert dat we alle attestaties van bv. 'vraegh' behouden, terwijl de voorkomens van 'vraeghen' geweerd werden. Het is mogelijk dat in één woord /a:/ zowel in gesloten als in open syllabe voorkomt. In een woord als 'aenhaelingen' werd <ae> één keer geteld voor 'aen' in gesloten syllabe, terwijl het voorkomen in de tweede lettergreep niet meegerekend kon worden. Hetzelfde principe is van toepassing op 'daernae'.

Twijfelgevallen waren samentrekkingen van 'waere het' zoals in de zinnen 1 en 2:

1. De Hollanders konnen van een roover geen eerlijk man maken, alwaert datse sijne begeerte en versoek toe stonden. (PAM-1650-VL-2-KB_Pflt7864_Brugge_1657)

2. […] zoo wie reijsen wilde naer [place] (daerwaert dat dees predicanten alsdoe ghetrocken waren) […]. (EGO-1550-VL-1-UBG_Marcus_van_Vaernewyck_Gent_1566)

Het betreft een /a:/ in open syllabe ('waere') die door clisis met 'het' een /a:/ in gesloten syllabe geworden is. We hebben hier besloten om uit te gaan van een gesloten syllabe en deze attestaties te behouden. Het gaat om een dertigtal tokens van de 25.373 tokens die overbleven na de manuele filtering.

<aa>, <ae> en <ai> in contexten waarin geen /a:/ verwacht wordt

De combinaties <aa>, <ae> en <ai> duiken soms op in contexten waarin geen /a:/ verwacht wordt. We onderscheiden daarbij twee subcategorieën: leenwoorden en woorden waarin we een korte *ă* verwachten. Bij leenwoorden als 'gepraesteert', 'maintineeren' en 'portrait' zien we de lettercombinaties <ae> en <ai>. Deze representeren echter andere klanken dan [a:] en tellen dus niet mee. Tot de tweede subcategorie behoren woorden als 'aerm' voor 'arm', 'getael' voor 'getal' en 'naem' voor 'nam' (> ww. 'nemen'). De combinatie <ae> vóór *r* + consonant (zoals bij 'aerm') kan men in verband brengen met articulatiewijzigingen die korte vocalen in het Middelnederlands ondergaan hebben. De vocaalwijziging onder invloed van

r wordt ook centralisering genoemd. Het resultaat van de articulatiewijziging kan verschillen van dialect tot dialect, wat in het Middelnederlands ook geleid heeft tot uiteenlopende spellingbeelden. Zo kan naast 'aerm' ook 'eerm' voorkomen (Van Loon, 2014, p. 228). Dat impliceert dat deze klank niet voor elke taalgebruiker een /a:/ is. Om die reden werden deze en soortgelijke attestaties niet opgenomen. De articulatiewijziging is echter niet van toepassing op 'getael' en 'naem'. Het betreft hier uitzonderlijke gevallen van een mogelijke gerekte *ā*. In het Standaardnederlands zijn het geen gerekte *a*'s, waardoor we vermoeden dat we te maken hebben met dialectische vormen. Deze attestaties, die overigens niet frequent voorkomen in ons corpus, werden eveneens uitgesloten van de analyse.

/a:/ vóór r + dentaal

Korte vocalen vóór *r*, gevolgd door een dentaal, werden regelmatig gerekt. In deze context is er dus opnieuw sprake van een *a* die etymologisch verschilt van de van oorsprong lange vocaal *â*. De korte *ă* werd voor *r* + dentaal gerekt tot *ā*. Woorden als 'gaard', 'vaart' en 'baard' zijn het resultaat van deze rekking. De korte vocaal *ĕ* werd in het Middelnederlands gerekt tot *ē* en heeft zich in het Nieuwnederlands geopend tot *ā*. Voorbeelden zijn 'sweert' en 'eerde' in het Middelnederlands, die in het Nieuwnederlands 'zwaard' en 'aarde' geworden zijn (Van Loon, 2014, p. 225). Dialectverschillen liggen aan de basis van dit "dubbele eindresultaat" (Van Loon, 2014, p. 226). De Zuidelijke dialecten behielden de open /ɛ:/ die in het Middelnederlands gangbaar was, waardoor de rekkingsproducten van *ă* en *ĕ* niet samenvielen. In de Hollandse en Zeeuwse dialecten vielen de rekkingsproducten van beide vocalen echter wel samen. Dit komt omdat *â* in deze dialecten palataal uitgesproken werd. Dit resulteerde in een bijna identieke uitspraak van *â* en de gerekte vocalen, i.e. 'schaap' (*â*) – 'waard' (> *ĕ*) – 'baard' (> *ă*). De lange *a*-klank die standaardtaal geworden is, komt volgens Van Loon dus voort uit de Hollandse en Zeeuwse dialecten (Van Loon, 2014, p. 226; zie ook Van Bree, 2016, pp. 352-353). De *a* vóór *r* en een dentaal wordt in de onderzoekstraditie doorgaans apart behandeld. Ook wij maken een onderscheid tussen deze *a* en de lange vocaal die we in dit hoofdstuk onderzoeken.

De voorkomens van /a:/ vóór *r* + dentaal, waarbij *a* een etymologisch andere variant representeert, werden niet meegenomen in de analyse. Een woord

als 'aanvaarden' kan om die reden slechts een keer opgenomen worden: <aa> in de eerste lettergreep telt mee, <aa> in de tweede lettergreep niet. Bij twijfelgevallen zochten we de betreffende woorden op in de *Etymologiebank* (Etymologiebank, 2010).

2 Normen en gebruik: voorgaand onderzoek

In deze paragraaf situeren we de variabele eerst in de normatieve traditie. We baseerden ons hiervoor op bestaande literatuur en onderzoek naar taalnormen. In Sectie 2.2 komt vervolgens het taalgebruik zelf aan bod. Voor deze sectie deden we een beroep op recent, corpusgebaseerd, historisch-sociolinguïstisch onderzoek. Het onderstaande overzicht is dus niet exhaustief, maar kan gezien worden als een beknopte weergave van de onderzoekstraditie voor het Nederlands.

2.1 Taalnormen

Hoewel <ae> de traditionele variant is (o.a. Van der Sijs, 2004, p. 234), schreven enkele auteurs van normatieve werken al in de 16de eeuw <aa> voor in gesloten syllabe. We vinden deze spelling namelijk bij Lambrecht, De Heuiter en in de *Twe-spraack* (Van der Sijs, 2004, pp. 233-234). Of <aa> of <ae> gespeld werd, hing ook samen met de uitspraak. Zo wordt in de *Twe-spraack* voor <aa> geopteerd omdat <ae> geassocieerd werd met een *è*-achtige uitspraak (Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 257). Dat meldt ook Vosters (2011): <ae> was in het Noorden de gebruikelijke variant, maar begon door de associatie met de palatale uitspraak te verdwijnen uit de voorschriften van de 17de eeuw. Zo schreef Leupenius (1653) bijvoorbeeld <aa> voor. Later in de 17de eeuw groeide de voorkeur voor <aa> onder de grammatici. Tijdens de 18de eeuw nam de spelling met <aa> de bovenhand in de Noordelijke normatieve traditie, al bleven enkele bekende grammatici <ae> gebruiken (Vosters, 2011, pp. 232-233). Rutten (2011, p. 187) vat de situatie als volgt samen:

> De achttiende-eeuwse normen voor dit taalkenmerk in noordelijke teksten tonen een zeer divers beeld: indien <aa> vaker gepropageerd werd, dan staat daar tegenover dat gezaghebbende auteurs als Moonen (1706), Verwer (1707), Ten Kate (1723) en Van der Palm (1769) <ae> gebruikten.

Ander onderzoek naar taalnormen in de Noordelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw bevestigt dit beeld. Vosters, Rutten en Van der Wal (2010, pp. 100-103) nemen hoofdzakelijk verdubbeling van de vocaal waar in de voorschriften, maar signaleren dat ook in het 18de-eeuwse Noorden de vocaal soms nog verlengd werd met *-e*. Aan het begin van de 19de eeuw werd <aa> officieel de regel met de spelling Siegenbeek (1804) (Rutten, 2011, p. 187).

Een uitvoerig overzicht van de Zuidelijke normatieve traditie in de 18de en 19de eeuw vinden we bij Vosters (2011). Hij beschrijft dat <aa> als variant al genoemd werd door enkele grammatici aan het begin van de 18de eeuw. E.C.P. (1713) maakte melding van <aa>, maar keurde deze variant af. Stéven (1714) stond wel positief tegenover de verdubbeling die hij aan het Hollands koppelde, maar bleef zelf <ae> gebruiken. Meer rond het midden van de eeuw werd de Zuidelijke traditie geconsolideerd door o.m. Verpoorten (1752), P.B. (1757) en Des Roches (z.j. [1761]). Deze drie grammatici schreven systematisch <ae> voor in gesloten syllabe (Vosters, 2011, pp. 233-235).

De spellingvariant <ae> groeide in de Zuidelijke normatieve traditie van de 18de eeuw uit tot sjibbolet van een Zuidelijke taalidentiteit. De spelling met <aa> werd in deze traditie als typisch Noordelijk beschouwd (Rutten, 2011, pp. 185-188; p. 191; zie ook Hoofdstuk 3, Sectie 4.2). P.B. (1757) schreef het gebruik van <aa> expliciet toe aan 'de Hollanders' en construeerde op die manier een oppositie tussen het Zuiden en het Noorden. In het Zuiden was de verlenging met *-e* de gangbare praktijk. Van Boterdael (1776) vond het eigenlijk beter om de vocaal te verdubbelen, maar bleef zelf trouw aan de spelling met <ae> (Rutten, 2011, pp. 186-187). De opvatting dat in het Noorden steeds <aa> gespeld werd was echter onjuist, aldus Rutten (2011, p. 187). Hij maakt melding van uiteenlopende normen voor dit kenmerk in de 18de eeuw (cf. supra). Deze situatie was van toepassing tot de officiële spelling Siegenbeek (1804), die <aa> voorschreef. Toch ontwikkelde <ae> zich in de tweede helft van de 18de eeuw als typische Zuidelijke, en <aa> als typisch Noordelijke spellingvariant (Rutten, 2011, pp. 186-188).

Vosters (2011, p. 238) stelt dat de Noordelijke <aa>-spelling naar het einde van de 18de eeuw steeds vaker toegelaten werd in Zuidelijke normatieve werken. De auteurs bleven in die periode wel <ae> spellen. Rond 1820 kan

een verandering opgetekend worden. Vanaf die periode neigen de voorschriften naar <aa>, conform de officiële Noordelijke spelling. Er verschenen weliswaar nog werken die <ae> voorstonden, maar de meeste grammatici kozen voor <aa> als enige variant (Vosters, 2011, pp. 237-238; p. 240).

Nadat België onafhankelijk werd, liet men in Vlaanderen de spelling Siegenbeek varen door de associatie met het Hollands. Er was in die periode dan geen algemene norm meer. Op vraag van de regering werd een commissie samengesteld om een spellingregeling te ontwerpen. Deze commissiespelling ging officieel in vanaf 1844 en schreef opnieuw <ae> in plaats van <aa> voor. Met de invoering van de spelling De Vries-Te Winkel in 1864 werd <aa> opnieuw de officiële schrijfwijze, tot op vandaag (Couvreur, 1940, pp. 299-314; zie ook Hoofdstuk 2, Sectie 2.1).

2.2 Taalgebruik

Rutten en Van der Wal (2014) onderzochten de spelling van /a:/ in gesloten syllabe in relatie tot de uitspraak. Het corpus waarin de variabele onderzocht werd was een subcorpus van het *Brieven als Buit corpus*, bestaande uit laat-17de-eeuwse privébrieven uit Noord-Holland. Ze zochten in het subcorpus naar alle woorden die een *a*-klank konden representeren, ongeacht de historische achtergrond van de *a*. Uit de resultaten blijkt dat <ae> met 89% de meerderheidsvariant was in gesloten syllabe, terwijl <a> met 81% die positie had in open syllabe. De spelling met <aa> kwam zowel in open als gesloten syllabe relatief weinig voor. Het bracht de onderzoekers ertoe te concluderen dat de syllabische structuur het gebruik van <a> en <ae> bepaalde (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 58-65). Daarnaast werd de verlenging van korte klinkers (naast andere spellingkenmerken) onderzocht in 100 persoonlijke brieven uit de late 18de eeuw, eveneens afkomstig uit het *Brieven als Buit corpus* (Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010; zie ook Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012). De vraag was dan of de scribenten hiertoe het lengteteken *-e* zouden gebruiken, of toch zouden opteren voor een verdubbeling van dezelfde vocaal. De corpusstudie spitste zich niet alleen toe op <ae> en <aa>, maar ook op <ue> en <uu>. Uit de resultaten bleek dat de Noordelijke scribenten uit de late 18de eeuw een duidelijke voorkeur hadden voor <aa> en <uu>. Deze spellingvarianten maakten namelijk 93% van het geheel uit (Vosters, Rutten & Van der Wal,

2010, pp. 103-104; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012, pp. 152-153).

De bovengenoemde studies handelen over het Noordelijke taalgebruik. Voor het Zuidelijke taalgebruik doen we een beroep op de onderzoeken van Vosters (2011) en Puttaert (2019).

Vosters (2011) bestudeerde dit spellingkenmerk in het VKN-corpus, bestaande uit ambtelijke en gerechtelijke bronnen uit hoofdzakelijk 1823 en 1829. Het betreft teksten uit de vijf (overwegend) Nederlandstalige provincies in de Zuidelijke Nederlanden, i.e. Antwerpen, Brabant, Limburg, Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen. Binnen elke provincie werd nog een onderscheid gemaakt tussen hoofdplaatsen ('kern') en perifere gemeentes ('periferie'). Voor de provincie Oost-Vlaanderen staat Gent als hoofdplaats bijvoorbeeld tegenover Dendermonde als perifere gemeente. Daarnaast werden in het VKN-corpus verschillende tekstsoorten verzameld. De drie belangrijkste zijn processen-verbaal, verhoren en aktes van inbeschuldigingstelling. Binnen het VKN-corpus representeren de processen-verbaal de weinig formele teksten en de aktes van inbeschuldigingstelling de uiterst formele teksten. De verhoren zijn doorgaans iets formeler dan de processen-verbaal, maar duidelijk minder formeel dan de aktes van inbeschuldigingstelling. Naast deze drie tekstsoorten werden ook nog brieven en verklaringen opgenomen, die een kleiner deel uitmaken van het corpus. Deze laatste twee tekstsoorten werden als eerder informeel gecategoriseerd (Vosters, 2011, pp. 187-211).

De algemene distributie van de spellingvarianten in het corpus maakte duidelijk dat in ongeveer 80% van alle attestaties <aa> gespeld werd. Daartegenover werd in bijna 20% van het corpus <ae> gespeld. Hieruit volgt al dat de overige spellingvarianten voor /a:/ slechts zelden voorkwamen. Zo kwam de spelling met <ai> slechts tweemaal voor (Vosters, 2011, pp. 297-298). De taalexterne onafhankelijke variabele jaartal bleek een belangrijke invloed uit te oefenen op het gebruik van <ae> en <aa>. Vosters constateerde dat <aa> in 1823 al de meerderheidsvariant was in de geschriften. Concreet maakten de <ae>-vormen nog ongeveer een derde uit van alle attestaties in 1823. In 1829 was de spelling met <ae> bijna volledig verdwenen. Vosters onderzocht verschillende spellingkenmerken, maar voor de <ae>-vormen in gesloten syllabe kon hij concluderen "dat ze rond 1829 eigenlijk nog amper

gebruikt werden" (Vosters, 2011, p. 313). Hij wijst eveneens op regionale invloed. Hoewel <aa> er ook de meerderheidsvariant uitmaakte, was het hoogste <ae>-gebruik op te tekenen in de provincies Brabant en West-Vlaanderen. De onderverdeling in 'kern' en 'periferie' maakte duidelijk dat de <ae>-vormen iets vaker voorkwamen in perifere gemeentes, al was dit verschil niet zo groot. Tot slot bespreken we uit Vosters' onderzoek de onafhankelijke variabele tekstsoort. De distributie van de varianten per tekstsoort toonde aan dat in de meest formele tekstsoort (aktes van inbeschuldigingstelling) het minst aantal <ae>-vormen te vinden was. Het percentage van <ae> lag duidelijk hoger in de processen-verbaal, verhoren, brieven en verklaringen. Ook in deze relatief minder formele tekstsoorten maakte de spelling met <aa> wel de meerderheid uit (Vosters, 2011, pp. 311-321).

Puttaert (2019) onderzocht de variabele in 19de-eeuwse soldatenbrieven en armenbrieven. Het corpus soldatenbrieven bestaat uit persoonlijke brieven uit West-Vlaanderen uit de periode 1799-1813. Het corpus armenbrieven bevat verzoekschriften uit West-Vlaanderen en Zeeland uit de periode 1810-1899 (Puttaert, 2019, pp. 61-62). In het corpus van soldatenbrieven werd in bijna 93% van de gevallen <ae> gespeld in gesloten syllabe, terwijl <aa> minder dan 2% voorkwam. De variant <ai> kwam zo zelden voor dat er niet apart gerapporteerd werd over deze voorkomens. Puttaert noteerde voor dit corpus geen significante correlatie tussen de nieuwe variant <aa> en het jaartal. In het corpus van armenbrieven maakte de spelling met <ae> bijna 59% uit, heel wat minder dan bij de soldatenbrieven. De nieuwe variant <aa> kwam in dit corpus met 36,49% in meer dan een derde van de gevallen voor. Ook in dit corpus was <ai> geen noemenswaardige variant. Voor de armenbrieven noteerde Puttaert een temporele en regionale invloed. Eerst en vooral werd duidelijk dat het gebruik van <aa> in gesloten syllabe toenam naar het einde van de 19de eeuw toe. Tot het meetpunt 1880 bleef <ae> de meerderheidsvariant; vanaf 1880 nam <aa> de bovenhand. Toch zijn er jaartallen vóór 1880 waarin het gebruik van <aa> al hoger lag dan het gebruik van <ae>. Het gaat in de meeste gevallen om Zeeuwse brieven, met een beperkt aantal tokens. De regionale herkomst van de brieven bleek overigens wel een factor van belang. Een vergelijking van de voorkomens in West-Vlaanderen en Zeeland maakte immers duidelijk dat <ae> met iets meer dan 70% de meerderheidsvariant was in de West-Vlaamse brieven,

terwijl in de Zeeuwse brieven in 74,01% van de gevallen <aa> gespeld werd (Puttaert, 2019, pp. 144-151).

3 Hypotheses

Op basis van de corpusopbouw en de literatuur zijn we in staat om hieronder enkele voorspellingen voor het eigen onderzoek te formuleren.

Wanneer we naar de genres in het HCD kijken verwachten we eerst en vooral een verschil te zien tussen de administratieve teksten en de egodocumenten. In het 19de-eeuwse VKN-corpus was <aa> met ongeveer 80% van alle tokens namelijk de duidelijke meerderheidsvariant (Vosters, 2011), terwijl in de 19de-eeuwse soldatenbrieven van Puttaert (2019) in bijna 93% van de tokens <ae> gespeld werd. Ook in de 19de-eeuwse corpus van armenbrieven werd de meerderheid van de tokens (bijna 59%) met <ae> gespeld (Puttaert, 2019). In de subset privébrieven uit de late 18de eeuw uit het *Brieven als Buit corpus* werd in meer dan 90% van de gevallen echter voor een verdubbeling van de vocaal gekozen (<aa> en <uu>) (Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010). Wellicht is er dus wel een verschil tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied (cf. infra). Voor het HCD formuleren we alvast hypothese 1: de nieuwe variant <aa> zal vaker voorkomen in de formele administratieve teksten dan in de egodocumenten. De scribenten van de egodocumenten zullen daarentegen nog langer de oudere variant <ae> gebruiken. Aangezien de pamfletten gedrukte teksten zijn verwachten we dat ze de moderne <aa>-spelling ook sneller zullen overnemen dan de handgeschreven genres. Voor deze hypothese plaatsen we de administratieve teksten en de pamfletten dus samen tegenover de egodocumenten.

Hoewel <aa> al in de 16de eeuw voorkwam in normatieve publicaties, wordt uit de bespreking van de taalnormen duidelijk dat dit de nieuwe variant was die door de eeuwen heen terrein won (Vosters, 2011). Daarnaast wijzen we op de verandering van <ae> naar <aa> in de privébrieven uit het *Brieven als Buit corpus*. In de subset uit de late 17de eeuw schommelde het <ae>-gebruik in gesloten syllabe rond de 90%, terwijl meer dan 90% van de tokens met een dubbele vocaal gespeld werd in de late 18de eeuw (Rutten & Van der Wal, 2014; Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010). Voor de factor periode stellen we daarom met hypothese 2 dat we hoofdzakelijk <ae>-vormen zullen waarnemen in de 16de eeuw, die geleidelijk aan plaatsmaken voor de spelling

met <aa>. In de 19de eeuw zal <aa> de meerderheidsvariant zijn, al verwachten we dan ook nog <ae>-spellingen waar te nemen. In het VKN-corpus kwam <ae> immers nog in mindere mate voor (Vosters, 2011). In de 19de-eeuwse soldatenbrieven en armenbrieven van Puttaert (2019) was <ae> zelfs nog de meerderheidsvariant.

Tot slot voorspellen we een verschil tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied. We baseren ons voor deze hypothese enerzijds op de taalnormen. In de Zuidelijke normatieve traditie werd <ae> immers nog langer gepropageerd dan in de Noordelijke traditie (Vosters, 2011). Zeker in de tweede helft van de 18de eeuw ontstond in de normatieve geschriften een oppositie tussen <aa> als typisch Noordelijk en <ae> als typisch Zuidelijk. Het gaat evenwel om een oppositie die gecreëerd werd in het Zuidelijke metalinguïstische discours (Rutten, 2011, pp. 186-188). Anderzijds is er ook een verschil in het taalgebruik op te tekenen: het hoge percentage <aa> (en <uu>) in de laat-18de-eeuwse privébrieven uit het *Brieven als Buit corpus* (Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010) staat tegenover het hoge percentage <ae> in de 19de-eeuwse soldatenbrieven van Puttaert (2019). Hypothese 3 luidt dan dat de Noordelijke regio's Holland en Zeeland de <aa>-spelling sneller zullen overnemen dan de Zuidelijke regio's Brabant en Vlaanderen, waar <ae> nog langer zal circuleren.

4 Resultaten

Algemene distributie varianten

Variant	<ae>	<aa>	<ai>
n =	16.017	9.174	182

Tabel 11: absolute voorkomens <ae>, <aa> en <ai>

In Tabel 11 wordt de absolute frequentie per spellingvariant weergegeven. We kunnen meteen vaststellen dat <ae> het vaakst voorkomt in het hele HCD. Naast 16.017 tokens met <ae>, komen er 9.174 tokens voor waarin <aa> gespeld wordt. Tegenover deze aantallen, is <ai> met 182 tokens slechts een marginale variant. Dat wordt visueel ook duidelijk met Figuur 15, waarin naast de absolute frequentie op de y-as ook de relatieve frequentie per spellingvariant af te lezen is.

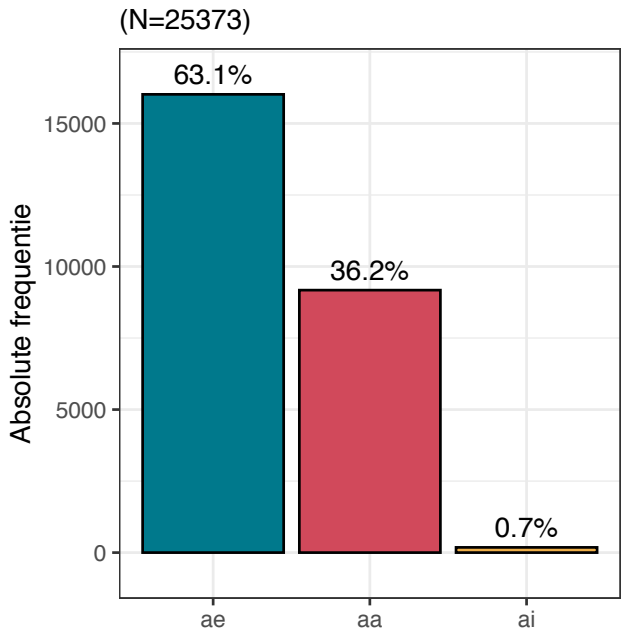

Figuur 15: absolute en relatieve voorkomens <ae>, <aa> en <ai>

Gezien het beperkte aandeel <ai>-spellingen (0,7%) wordt deze spellingvariant in de volgende tabellen en grafieken niet meer besproken.

Distributie per genre

Wanneer we de distributie van de varianten <ae> en <aa> bekijken per genre, nemen we een vrij gelijke verdeling waar. Voor elk genre schommelt het <ae>-gebruik tussen 60% en 70%. De drie genres verschillen dus slechts enkele procentpunten van elkaar. De meeste <ae>-vormen treffen we aan in de egodocumenten (66,2%), gevolgd door de administratieve teksten (63,3%) en de pamfletten (61,3%). Het is enigszins verrassend dat de formelere administratieve teksten niet zichtbaar meer <aa>-spellingen bevatten dan de andere genres.

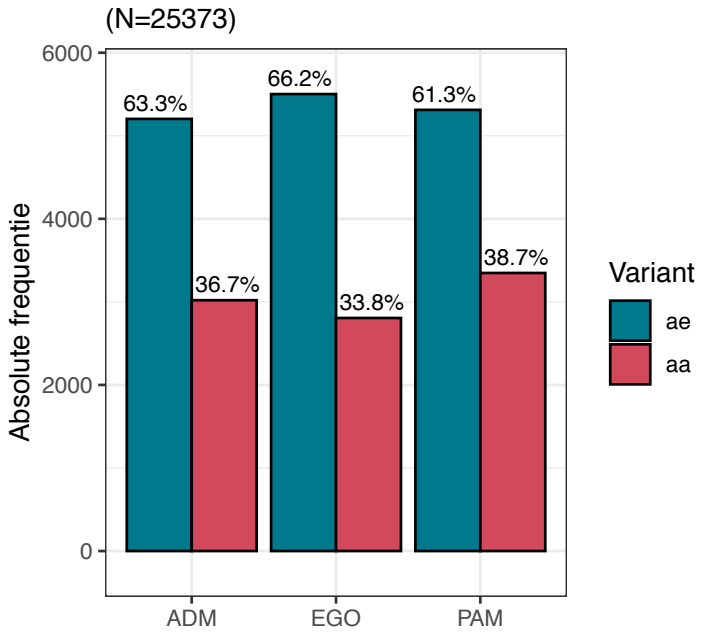

Figuur 16: spelling van /a:/ per genre

Distributie per regio

De verdeling van de varianten per regio toont een minder gelijkmatig beeld, zoals blijkt uit Tabel 12.

	<ae>	**<aa>**
Holland	2.791 (40,53%)	4.096 (59,47%)
Zeeland	2.501 (41,99%)	3.455 (58,01%)
Brabant	5.043 (82,04%)	1.104 (17,96%)
Vlaanderen	5.682 (91,63%)	519 (8,37%)
Totaal (n =)	16.017	9.174

Tabel 12: absolute en relatieve voorkomens <ae> en <aa> per regio

We zien een duidelijke discrepantie tussen de Noordelijke regio's Holland en Zeeland enerzijds, en de Zuidelijke regio's Brabant en Vlaanderen anderzijds. In de Noordelijke regio's schommelt het percentage <ae>-spellingen rond de 40%. De spelling met dubbele *a* in gesloten syllabe gaat in deze regio's richting de 60%. Dat betekent dat <ae> en <aa> naast elkaar bestaan in de Noordelijke teksten, met een voorkeur voor <aa>. In de Zuidelijke regio's is <ae> overtuigend de meerderheidsvariant. In Brabant maken de <ae>-vormen 82,04% van alle tokens uit; in Vlaanderen is dit zelfs iets meer dan

91%. Hoewel in beide Zuidelijke regio's dus in minder dan 20% van de gevallen <aa> gespeld wordt, ligt het percentage van deze variant bijna 10% hoger in Brabant. Figuur 17 maakt echter duidelijk dat het verschil tussen Noord en Zuid groter is dan het verschil tussen de Noordelijke en Zuidelijke regio's onderling.

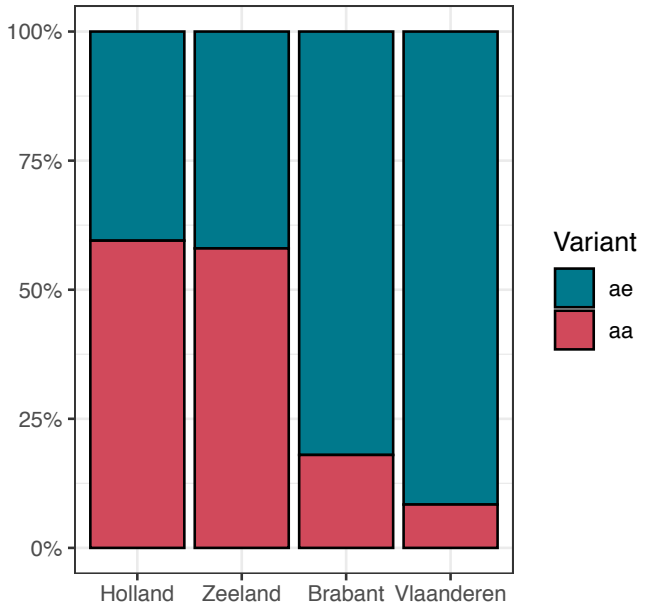

Figuur 17: spelling van /a:/ per regio

Distributie per regio en per genre

Wanneer we de taalexterne onafhankelijke variabelen regio en genre combineren, krijgen we de volgende grafiek:

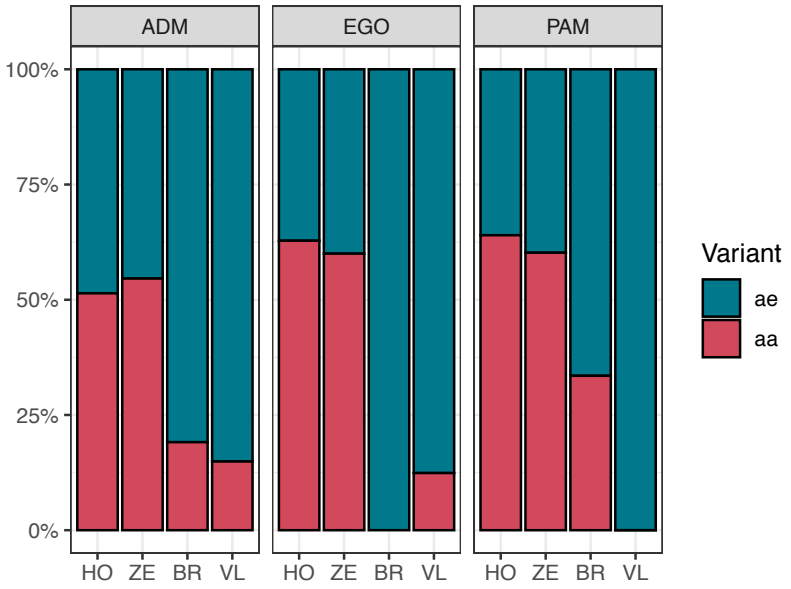

Figuur 18: spelling van /a:/ per regio en per genre

Voor de drie genres geldt dat Holland en Zeeland het voortouw nemen wat betreft de nieuwe <aa>-spelling. We kunnen stellen dat meer dan de helft van de tokens met een dubbele vocaal gespeld wordt in de twee Noordelijke regio's (zoals al duidelijk werd in Figuur 17), en dit voor de drie genres. Opmerkelijk is weliswaar dat de <aa>-vormen iets vaker voorkomen in de egodocumenten en pamfletten dan in de administratieve teksten. Voor het administratieve genre constateren we eveneens dat de Zeeuwse teksten meer <aa>-vormen bevatten dan de Hollandse teksten. De egodocumenten en pamfletten laten een omgekeerde verhouding zien. Vestigen we de aandacht op de Zuidelijke regio's, noteren we het hoogste <aa>-gebruik in de Brabantse pamfletten. Ongeveer een derde van alle tokens (33,5%) wordt in deze teksten met een dubbele vocaal gespeld. In de Vlaamse pamfletten is de nieuwe variant nagenoeg afwezig. Ook in de administratieve teksten zien we dat Brabant een voorsprong heeft op Vlaanderen, al nemen de <aa>-vormen hier minder dan 20% van het geheel in. Bij de egodocumenten nemen we echter een omgekeerde tendens waar. In dit genre neemt Vlaanderen de bovenhand op het gebied van de <aa>-spelling. Het relatief hoge <aa>-gebruik in Vlaanderen kunnen we grotendeels toeschrijven aan dezelfde auteur, namelijk baron en componist François-Auguste Gevaert. Hij spelt op twee tokens na alle tokens met een dubbele *a* (N=268). Daarnaast zorgt

grootjuffrouw Clementia Hiers voor 17 tokens met <aa> (tegenover 198 tokens met <ae>). Beide auteurs schreven hun egodocument in de 19de eeuw. In de Brabantse egodocumenten wordt uitsluitend <ae> gespeld.

Distributie per periode

Op grond van de frequenties in Tabel 13 kunnen we stellen dat <aa> pas een noemenswaardige variant wordt vanaf de 17de eeuw. Het aantal <aa>-spellingen bedraagt dan 7,14% in ons corpus. De variant <ae> blijft tot de 17de eeuw echter zeer sterk staan. In de 16de eeuw wordt 99,95% van alle tokens met <ae> gespeld, in de 17de eeuw is dit nog 92,86%. Er is dus sprake van een lichte daling. Een saillante afname van het aantal <ae>-vormen zien we pas in de 18de eeuw: van meer dan 90% in de 17de eeuw naar 47,12% een eeuw later. In de 19de eeuw zet de daling zich voort. In die periode wordt nog 31,89% van de tokens met <ae> gespeld.

	<ae>	**<aa>**
16de eeuw	3.892 (99,95%)	2 (0,05%)
17de eeuw	6.498 (92,86%)	500 (7,14%)
18de eeuw	3.301 (47,12%)	3.704 (52,88%)
19de eeuw	2.326 (31,89%)	4.968 (68,11%)
Totaal (n =)	16.017	9.174

Tabel 13: absolute en relatieve voorkomens <ae> en <aa> per eeuw

De afname van het aantal <ae>-vormen impliceert natuurlijk dat de variant <aa> terrein wint vanaf de 18de eeuw. In Figuur 19 worden de varianten diachronisch weergegeven. De grafiek toont aan dat de nieuwe variant <aa> voor het eerst zichtbaar wordt in de 17de eeuw, al zijn er wel degelijk 2 attestaties met <aa> in de 16de eeuw (cf. Tabel 13). We noteren de forse toename in de 18de eeuw, waarna <aa> uiteindelijk de meerderheidsvariant geworden is in de 19de eeuw. De curve illustreert de stijging van <aa>-spellingen door de eeuwen heen, al is dit geen volledige s-curve. Het eindpunt moeten we hier vermoedelijk later in de tijd situeren.

Vervolgens richtten we ons op de toename van de <aa>-vormen per jaartal. We gingen de rangcorrelatie tussen het relatieve voorkomen van <aa> en het jaartal na. Op grond van de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman kunnen we stellen dat er een sterke positieve correlatie is tussen het percentage van <aa> en het jaartal. Deze correlatie is statistisch significant (ρ = 0,65; p = 1,912e-14).

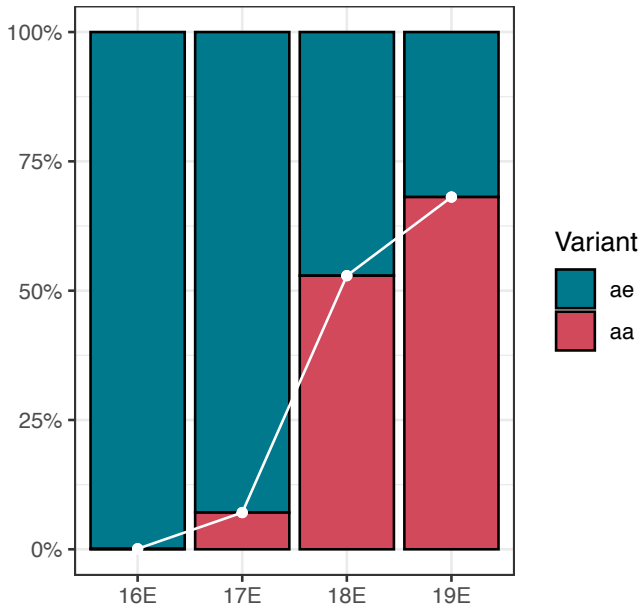

Figuur 19: spelling van /a:/ per eeuw

Distributie per periode en per regio

Wanneer we de data opsplitsen per periode en per regio (cf. Figuur 20), valt op dat de verandering van <ae> naar <aa> voor het eerst zichtbaar wordt in Holland in de 17de eeuw, en in mindere mate in Brabant. In de 18de en 19de eeuw heeft de nieuwe variant zich duidelijk verspreid over de Noordelijke regio's. In Brabant heeft <aa> in de 18de eeuw een iets sterkere positie ingenomen. In de 19de eeuw nemen we een verdere stijging waar voor deze regio, al blijft de verdubbeling van de vocaal naast de verlenging met *-e* bestaan. De nieuwe <aa>-vormen verschijnen pas in de 19de eeuw in Vlaanderen[31]. Wanneer we het Noorden tegenover het Zuiden afzetten zien we eerst en vooral dat zowel Holland als Brabant als centrum fungeren van waaruit de nieuwe variant zich zal verspreiden in de 17de eeuw. Vanaf de 18de eeuw nemen we vervolgens een Noord-Zuidverschil waar: in het Noorden heeft <aa> zich verspreid van Holland naar Zeeland. De nieuwe variant is in beide regio's de norm geworden. Daartegenover concurreert <aa> in die periode met de oudere variant <ae> in Brabant, terwijl er hoegenaamd geen attestaties met <aa> zijn in Vlaanderen in de 18de eeuw. In de 19de eeuw heeft

[31] In de 18de eeuw registreerden we voor deze regio een enkele attestatie met <aa>.

de dubbele *a* zich verspreid van Brabant naar Vlaanderen, al is deze variant in beide regio's nog ondergeschikt aan de oudere variant <ae>. Daartegenover staan de Noordelijke regio's, waar <ae> in de 19de eeuw vrijwel niet meer voorkomt. Het Noord-Zuidverschil blijft dus bestaan in de 19de eeuw. Wat de centrum-periferiedynamiek betreft is er in het Noorden een verschil waar te nemen tot de 17de eeuw. Vanaf de 18de eeuw vertonen Holland en Zeeland eenzelfde tendens. In het Zuiden blijft het verschil tussen centrum en periferie echter bestaan over de eeuwen heen. De nieuwe variant lijkt zich namelijk langzamer te verspreiden in de perifere regio Vlaanderen.

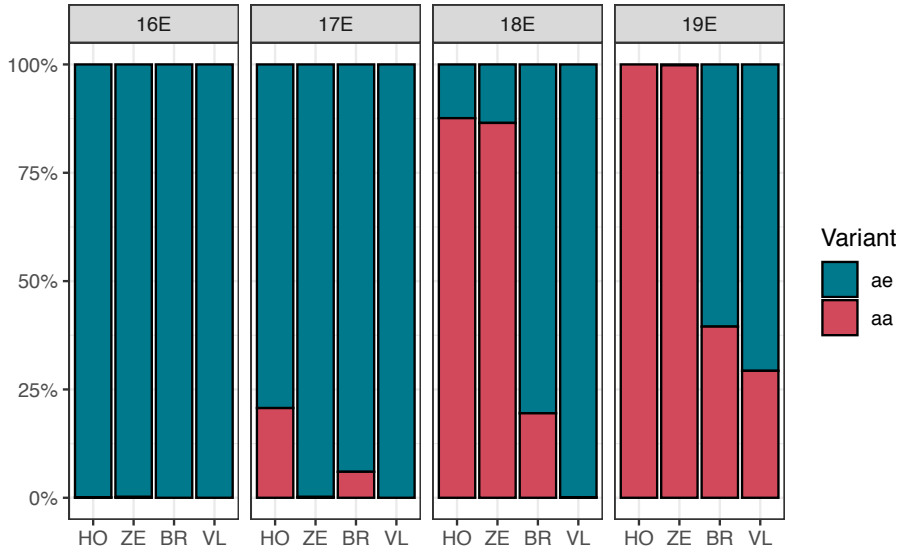

Figuur 20: spelling van /a:/ per eeuw en per regio

Distributie per periode, regio en genre

De invloed van de drie onafhankelijke variabelen wordt visueel voorgesteld met Figuur 21.

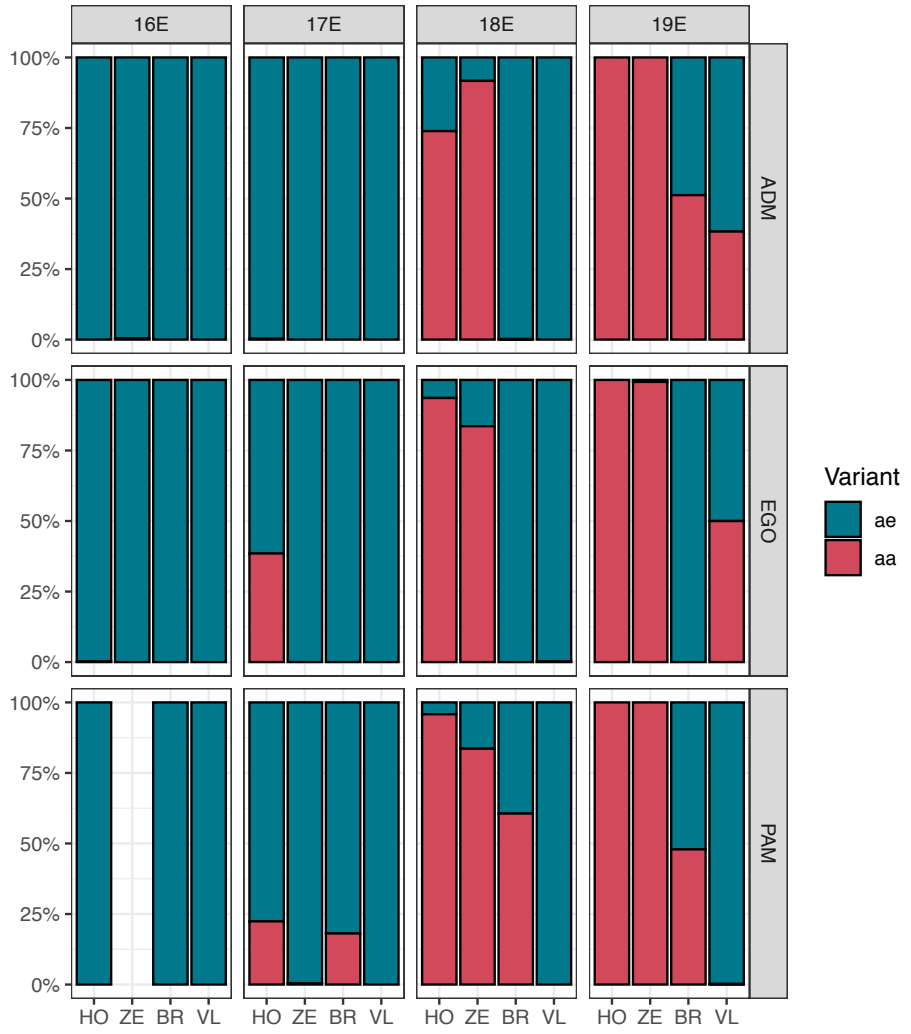

Figuur 21: spelling van /a:/ per eeuw, regio en genre

De periode die onderzocht wordt blijkt een belangrijke invloed uit te oefenen op het gebruik van <ae> of <aa>. In de 16de eeuw is <ae> nagenoeg de enige variant, in alle regio's en alle genres. We vestigen de aandacht op de afwezigheid van 16de-eeuwse Zeeuwse pamfletten (cf. Hoofdstuk 4, Sectie 2.5), al achten we de kans zeer klein dat er in deze teksten wel <aa>-vormen zouden voorkomen. Figuur 20 toonde aan dat de nieuwe variant opkwam in de 17de eeuw in Holland en Brabant. Dit geldt echter niet voor alle genres. In de administratieve teksten is <aa> nog geen noemenswaardige variant in de 17de eeuw en bij de egodocumenten is Holland de enige regio waarin <aa>

dan al voorkomt. We leiden hieruit af dat de voorkomens van <aa> in Brabant in de 17de eeuw enkel afkomstig zijn van de pamfletten. Vanaf de 18de eeuw is <aa> alomtegenwoordig in Holland en Zeeland. Het is een tendens die we voor alle genres waarnemen. Voor de egodocumenten en pamfletten kan er dus gesproken worden van een verspreiding van Holland naar Zeeland. In de administratieve teksten breken de <aa>-vormen gelijktijdig door in Holland en Zeeland in de 18de eeuw, en staat Zeeland zelfs al verder in het <aa>-gebruik dan Holland. Een verspreiding van Holland naar Zeeland lijkt hier dan ook onwaarschijnlijk. Wat de Zuidelijke regio's betreft, constateren we opnieuw genreverschillen in de 18de eeuw. Hoewel <aa> nog onzichtbaar is in de administratieve teksten en egodocumenten, heeft deze variant de bovenhand genomen in de Brabantse pamfletten. Het aandeel <aa>-vormen in de 18de eeuw in Brabant (cf. Figuur 20) is dus opnieuw naar de pamfletten terug te voeren.

Voor alle genres geldt wel dat <ae> – op 1 token in een 18de-eeuws egodocument na – de enige variant blijft in Vlaanderen. Dit verandert in de 19de eeuw. In die periode komt <aa> op in Vlaanderen in de administratieve teksten en de egodocumenten. Wat de administratieve teksten betreft, duikt <aa> zowel in Brabant als in Vlaanderen dus voor het eerst op in de 19de eeuw. De <aa>-vormen worden wel vaker aangetroffen in de Brabantse teksten dan in de Vlaamse teksten. Bij de egodocumenten blijft Brabant onder de radar en neemt Vlaanderen de leiding op het gebied van de <aa>-vormen. Dit gebruik van <aa> is weliswaar hoofdzakelijk terug te voeren naar de eerdergenoemde François-Auguste Gevaert. De afwezigheid van <aa> in de Brabantse egodocumenten is niettemin opmerkelijk. Wel dienen we hier te wijzen op de kleine lacune die voor de 19de-eeuwse egodocumenten uit Brabant op te tekenen is (cf. Hoofdstuk 4, Sectie 2.5). Meer teksten zijn wenselijk om hier een sluitend oordeel over te formuleren. Bij de pamfletten noteren we dan weer een lichte daling van het aantal <aa>-vormen in Brabant en blijft <ae> vrijwel de enige variant in Vlaanderen. Tot slot kiezen de Noordelijke regio's Holland en Zeeland in de 19de eeuw resoluut voor <aa>. De oudere variant <ae> duikt nog 4 keer op in de Zeeuwse egodocumenten en is voorts volledig verdwenen uit het Noordelijke taalgebruik.

5 Bespreking

Met het corpusonderzoek wilden we nagaan op welke manier /a:/ in gesloten syllabe orthografisch gerepresenteerd werd. De algemene distributie van de drie hoofdvarianten <ae>, <aa> en <ai> gaf blijk van een voorkeur voor <ae> in het taalgebruik (63,1%). Die voorkeur werd weerspiegeld in alle genres, met een procentueel voorkomen van meer dan 60%. De gelijke distributie over de genres is opvallend. Men zou verwachten dat de administratieve teksten eruit zouden springen op het gebied van de <aa>-spelling, zeker met de resultaten van het VKN-corpus in het achterhoofd (Vosters, 2011). Vosters (2011) constateerde toen dat <aa> voorkwam in ongeveer 80% van de tokens. We herhalen hier dat het VKN-corpus enkel uit Zuidelijke teksten bestaat. Het procentuele voorkomen in het HCD wordt natuurlijk wel bepaald door verschillende regio's en periodes. De ambtelijke en gerechtelijke teksten uit het VKN-corpus dateren daarentegen uit de vroege 19de eeuw. Wanneer we enkel kijken naar onze resultaten voor de administratieve teksten in de 19de eeuw, stellen we vast dat de Noordelijke regio's volledig overgeschakeld zijn op <aa>, terwijl de Zuidelijke regio's <aa> naast <ae> gebruiken en <ae> in Vlaanderen zelfs nog de meerderheidsvariant is. Men zou kunnen opperen dat de administratieve teksten in het HCD minder formeel zijn dan de teksten die Vosters analyseerde, omdat hij zelf meer <ae>-vormen aantrof in de relatief minder formele tekstsoorten. Die verklaring lijkt ons echter niet waarschijnlijk. Eerst en vooral achten we onze teksten afkomstig van het gildewezen en algemeen bestuur formeler of zeker even formeel als de minder formele tekstsoorten die Vosters onderzocht. Daarnaast was <aa> ook in deze minder formele tekstsoorten de meerderheidsvariant in Vosters' onderzoek. We moeten dus besluiten dat onze eerste hypothese voor dit spellingkenmerk weerlegd werd. We voorspelden dat de administratieve teksten en de pamfletten zeker meer <aa>-vormen zouden bevatten dan de egodocumenten, maar dit is niet het geval. De verhouding van de varianten is namelijk zeer vergelijkbaar voor de drie genres.

We stelden voor deze spellingvariabele eerder een invloed vast van de factoren periode en regio. Uit de distributie per eeuw konden we afleiden dat <aa> langzaam opkwam in de 17de eeuw, met een forse stijging in de 18de eeuw en een verdere toename in de 19de eeuw. In de 19de eeuw werd 68,11% van de tokens met <aa> gespeld, tegenover amper 7,14% in de 17de eeuw.

We konden dus vaststellen dat <aa> de meerderheidsvariant geworden was in het taalgebruik in de 19de eeuw. De diachrone tendens die we waarnemen bevestigt onze tweede hypothese. Met hypothese 2 stelden we namelijk dat de <ae>-vormen geleidelijk aan zouden plaatsmaken voor de spelling met <aa>. We hadden eveneens verwacht dat <aa> de meerderheidsvariant zou zijn in de 19de eeuw, maar dat <ae>-spellingen dan ook nog zouden voorkomen.

Bij de distributie van <ae> en <aa> per regio registreerden we eerst al een verschil tussen het Noorden en het Zuiden. In de Noordelijke regio's Holland en Zeeland werd bijna 60% van de tokens met <aa> gespeld, terwijl dit in de Zuidelijke regio's minder dan 20% was. De nieuwe variant was wel beduidend meer aanwezig in Brabant (17,96%) dan in Vlaanderen (8,37%). Er bestond dus een voorkeur voor <aa> in het Noorden en een voorkeur voor <ae> in het Zuiden. In combinatie met de onafhankelijke variabele periode werd duidelijk dat de nieuwe variant <aa> duidelijk uitging van Holland in de 17de eeuw, maar in mindere mate ook al optrad in Brabant. In de 17de eeuw was er dus binnen het Noorden en binnen het Zuiden sprake van een centrum-periferieverschil. Vanaf de 18de eeuw volgden de Noordelijke en Zuidelijke regio's een ander parcours. In het Noorden was <aa> in de 18de eeuw de variant bij uitstek; een klein deel van de tokens werd dan nog met <ae> gespeld. De spelling met <aa> had zich dus succesvol verspreid van Holland naar Zeeland, en het centrum-periferieverschil in het Noorden leek vanaf de 18de eeuw geen rol meer te spelen. In het Zuiden was er eerder sprake van een graduele verspreiding. Vanaf de 18de eeuw werd <aa> belangrijker in Brabant, maar de nieuwe variant bereikte de periferie (Vlaanderen) dan nog niet. In de 19de eeuw nam het <aa>-gebruik in Brabant nog toe en begon de nieuwe variant ook op te komen in Vlaanderen. De verandering van <ae> naar <aa> was in het Zuiden echter nog niet voltooid, want <ae> bleef ook in de 19de eeuw de meerderheidsvariant in deze regio's. Het centrum-periferieverschil in het Zuiden bleef bestaan tot en met de 19de eeuw. Met hypothese 3 gingen we uit van een Noord-Zuidverschil, waarbij de Noordelijke regio's Holland en Zeeland de <aa>-spelling sneller zouden overnemen dan de Zuidelijke regio's Brabant en Vlaanderen. Op grond van de bovenstaande bevindingen kunnen we stellen dat deze hypothese bevestigd werd.

Als we deze resultaten tot slot in verband brengen met de theorie over pluricentriciteit, wordt de traditionele visie (consecutieve monocentriciteit) meteen weerlegd. In dat geval zou Holland vanaf de 17de eeuw als centrum fungeren, van waaruit de <aa>-vormen zich zouden verspreiden naar Zeeland en de Zuidelijke regio's. Dit patroon nemen we hier niet waar. We zien daarentegen dat de nieuwe variant <aa> in de 17de eeuw voor het eerst opduikt in de centrale regio's Holland en Brabant en zich van daaruit verspreidt. Men zou in de 17de eeuw dan kunnen spreken over pluricentriciteit in de strikte betekenis dat er meer dan één centrum was. Het concept pluricentriciteit (in de nationale betekenis) blijkt verder geschikt om de distributie vanaf de 18de eeuw te beschrijven. We registreren dan namelijk een andere tendens in het Noorden en het Zuiden van het taalgebied: de Noordelijke regio's kiezen overtuigend voor <aa>, terwijl <ae> de duidelijke meerderheidsvariant blijft in de Zuidelijke regio's. Op één token na komt de spelling met <aa> zelfs nog niet voor in Vlaanderen in de 18de eeuw. Het Noord-Zuidverschil dat we voor deze spellingvariabele waarnemen houdt stand in de 19de eeuw. Het concept pluriarealiteit blijkt dan weer niet geschikt om de distributie te beschrijven. We zouden dan een soortgelijke distributie moeten waarnemen in de aangrenzende dialectgebieden Zeeland en Vlaanderen, wat hier zeker niet het geval is. We zien net een verschillende tendens in Zeeland en Vlaanderen: terwijl de scribenten uit Zeeland in de 18de eeuw grotendeels overgeschakeld waren op de spelling met <aa>, was de verandering van <ae> naar <aa> in Vlaanderen zelfs nog niet zichtbaar. In de 19de eeuw werd de spelling met <aa> ook overgenomen in Vlaanderen, maar de <ae>-spelling bleef dan wel nog dominant. In Zeeland kwam de oudere variant <ae> in de 19de eeuw daarentegen vrijwel niet meer voor. Het betreft hier natuurlijk wel een spellingvariabele. Bij variabelen met een basis in het gesproken taalgebruik is een soortgelijke distributie in de aangrenzende dialectgebieden uiteraard waarschijnlijker.

Hoofdstuk 6 – Spelling van /k/ in woordfinale positie

1 Afbakening variabele

In dit hoofdstuk onderzoeken we de orthografische representatie van /k/ in woordfinale positie. Deze klank werd in de Middeleeuwen op verschillende wijzen orthografisch weergegeven. In anlaut werd doorgaans <c> gespeld vóór *a*, *o*, *u* en medeklinkers (bv. 'camer'). De spelling met <k> werd gebruikt vóór *e* en *i* (bv. 'kint'). In auslaut en bij verdubbeling werd vaak <ck> gespeld (bv. 'backer'). De grafie <c> werd overgenomen uit het Latijn en komt in het moderne Nederlands enkel nog in leenwoorden voor (Van der Sijs, 2004, pp. 230-231). Toch is het niet zo dat in auslaut enkel <ck> mogelijk was. In het Middelnederlands werd /k/ in auslaut namelijk ook vaak met <c> gespeld, bv. 'gebrec' en 'sprac' (Van Loey, 1976, p. 101). Bij Gledhill (1973, p. 27) lezen we dat de spelling met <c> als de basis beschouwd kan worden in het Middelnederlands. Bij verdubbeling zou dit echter voor verwarring kunnen zorgen in de uitspraak. Een dubbele <cc> gaf namelijk geen /k/-klank, maar een /ks/-cluster weer. In die gevallen werd dan de combinatie <ck> gebruikt, bv. in 'drucken'. Daarom werd <ck> bij verdubbeling de traditionele praktijk. Deze combinatie zou dan in woordfinale positie terechtgekomen zijn als afleiding van de vormen in mediale positie (vergelijk: 'drucken' – 'druck'). Samengevat kunnen we stellen dat zowel <c> als <ck> de oudere vormen waren in woordfinale positie, die geleidelijk vervangen werden door de moderne variant <k> (Gledhill, 1973, p. 27).

Operationalisering van de variabele

Voor onze studie onderscheiden we dus twee historische varianten (<c> en <ck>) en één moderne variant (<k>). We beperken ons tot deze varianten in auslaut. De spellingvariant van /k/ moet daarbij *zelf* in woordfinale positie voorkomen en dus niet woordfinaal in een cluster (zoals in 'gelukt'). In onze keuze om /k/ in auslaut te onderzoeken volgen we Puttaert (2019). Ze argumenteert dat er geen reden is voor een verschillende spelling van /k/ op een morfeemgrens of woordfinaal (bv. 'gelukzalig' tegenover 'geluk'[32]).

[32] Voorbeelden overgenomen uit Puttaert, 2019, p. 109.

Belangrijk is bovendien dat de spellingvarianten eenvoudiger op te sporen zijn op een woordgrens (Puttaert, 2019, p. 85; pp. 109-110).

De resultaten die we met onze zoekexpressies verkregen bevatten weinig ruis. Als 'ruis' gelden de volgende categorieën tokens, die manueel gefilterd werden in Excel:

- Latijnse voegwoorden (bv. 'ac')[33];
- tokens waarin de slot-t is weggevallen (bv. 'contrack' voor 'contract'). Deze eindigen in het moderne Nederlands niet op /k/ en tellen dus niet mee;
- afkortingen die eindigen op een spellingvariant van /k/ (bv. 'Dec.' voor 'december');
- tokens die het eerste lid van een samenstelling vormen en dus niet in woordfinale positie voorkomen. Het gaat hier om samenstellingen met een verbindingsstreepje (bv. 'Boeck-vercooper');
- onregelmatig gesplitste woorden zonder verbindingsstreepje (bv. 'dyck ghraaf' voor 'dijkgraaf');
- combinaties met <c> waarin *c* het Romeinse cijfer 100 representeert (bv. iiic voor 300).

Leenwoorden eindigend op <c> zoals 'duc' (Frans voor 'hertog') en 'magnific' (Frans voor 'magnifiek') werden wel opgenomen indien <c> niet de enige spellingvariant was die in deze woorden voorkwam. Zo zien we voor 'duc' ook de spelling 'duck' en voor 'magnific' de spelling 'magnifieck'. Beide voorbeelden maken dus wel deel uit van de analyse.

2 Normen en gebruik: voorgaand onderzoek

In deze paragraaf presenteren we eerst een beknopt overzicht van de variabele in de normatieve traditie. Dit overzicht is gebaseerd op secundaire literatuur. Nadien gaan we kort in op het eigenlijke taalgebruik, al dienen we

[33] Het betreft hier losse woorden, al dan niet in een verbinding (bv. 'ac cum'). Zinnen en volledige passages in een andere taal dan het Nederlands werden vooraf al verwijderd uit het databestand.

vooraf op te merken dat de spelling van /k/ nog niet vaak onderzocht werd vanuit een historisch-sociolinguïstisch perspectief.

2.1 Taalnormen

In Paragraaf 1 werd vermeld dat <c> naar het voorbeeld van het Latijn een gangbare spelling was in de Middeleeuwen voor de /k/-klank. In auslaut kwamen zowel <ck> als <c> voor. In de normatieve traditie van de 16de eeuw verscheen <k> langzaam als variant. Lambrecht (1550) gebruikte wel nog <c> of <ck> in woordfinale positie. Na een korte klinker in mediale positie (bv. 'wecken') werd systematisch <ck> gespeld. De variant <k> kwam bij Lambrecht voor in mediale positie na een lange klinker (bv. 'spreken').[34] De Heuiter (1581) duldde in woordfinale positie zowel <k> als <c>. Zelf gaf hij de voorkeur aan <c>. De combinatie <ck> werd wel toegelaten in mediale positie. Ook in de *Twe-spraack* (1584) kwam <ck> in deze positie voor (Gledhill, 1973, pp. 28-30; Van der Sijs, 2004, p. 236; pp. 252-253). Gledhill (1973, pp. 29-30) meldt dat er niets gezegd wordt over de combinatie in auslaut. De titel *Twe-spraack* doet echter vermoeden dat <ck> ook woordfinaal gebruikt mocht worden. In de uitgave van de *Twe-spraack* door Dibbets (1985, pp. 171-177) vinden we inderdaad geen expliciet voorschrift over /k/ in auslaut. De *Twe-spraack* hanteert wel voortdurend <ck> in deze positie, waardoor de indruk ontstaat dat <ck> als regel gevolgd werd. Er worden in het werk wel argumenten aangehaald om <c> in anlaut te vervangen door <k> indien men een k-klank hoort (Dibbets, 1985, pp. 420-421).

In de 17de eeuw werd ook in mediale positie (bij verdubbeling) een dubbele <k> in de plaats van <ck> voorgeschreven door Van der Schuere, bv. 'plukken'. Van der Schuere wordt beschouwd als de belangrijkste samensteller van de *Nederduydsche Spellinge* (1612). Hij schreef niet alleen <kk> in het midden van een woord voor, maar pleitte ook voor <k> in woordfinale positie. De variant <c> voor /k/ associeerde Van der Schuere met uitheemse woorden (Gledhill, 1973, p. 30; Van der Sijs, 2004, p. 236; pp. 257-258).

[34] De combinatie <ou> vormt hierop een uitzondering. Na <ou> spelt Lambrecht <ck>, bv. 'boucken' (Gledhill, 1973, p. 28).

Van Heule (1625) koos voor <c> in auslaut, behalve in het achtervoegsel *-lik*. In mediale positie werden zowel <ck> als <kk> gebruikt, waarbij <ck> de traditie weerspiegelde en <kk> voorkwam in woorden met het eerdergenoemde suffix *-lik*, bv. 'vriendelikke'. In de tweede druk van zijn werk (1633) schreef hij in deze woorden echter toch <ck> voor, dus 'vriendelicke'. Ook wees Van Heule in de tweede druk het gebruik van <ck> in woordfinale positie explicieter af dan in de eerste druk. Zelf bleef hij in deze positie nog steeds <c> gebruiken (Gledhill, 1973, pp. 31-32; Van der Sijs, 2004, pp. 262-263). In de Statenvertaling (1637) werd wel nog voor <ck> gekozen in mediale en in woordfinale positie. Na een lange klinker lieten de vertalers zowel <ck> als <k> toe (vergelijk: 'wraecke' – 'wrake') (Gledhill, 1973, pp. 32-33; Van der Sijs, 2004, pp. 270-271). Leupenius (1653) was gekant tegen overbodige letters en wees de combinatie <ck> dus af. Hij koos resoluut voor <k>. Ook Van Winschooten schreef in zijn *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandse Spraakkonst* (1683) <k> voor, en wees daarmee <c> als overbodige letter af in de combinatie <ck>. Dit impliceerde dat in auslaut <k> gespeld moest worden en in mediale positie bij verdubbeling <kk> (Gledhill, 1973, p. 34; p. 36; Van der Sijs, 2004, p. 271; pp. 277-278).

Merk op dat van de bovengenoemde auteurs enkel Lambrecht en Van der Schuere Zuiderlingen waren. Laatstgenoemde was afkomstig uit Menen en naar de Noordelijke Nederlanden gevlucht. De overige auteurs waren uit het Noorden afkomstig (Van der Sijs, 2004, p. 257; p. 278). Gledhill (1973, p. 34) beschrijft dat de 17de-eeuwse grammatici in het Zuiden iets conservatiever waren wat betreft het gebruik van <k>. Zo blijkt uit de *Niuwe Noodelicke Ortographie* (1657) van de Antwerpenaar Bolognino een voorkeur voor <ck> in mediale positie en <c> in woordfinale positie. Ook door andere Zuiderlingen werd <c> nog boven <k> geplaatst in auslaut. De oudere varianten <ck> en <c> hielden dus nog iets langer stand in het Zuiden, althans in de normatieve geschriften (Gledhill, 1973, pp. 34-37).

Waar er nog gemengde voorschriften waren in de 16de en 17de eeuw, lijkt consensus bereikt in de 18de eeuw. Van der Sijs (2004, p. 282) meldt dat rond het einde van de 18de eeuw de spelling met <k> in inheemse woorden de norm geworden was, terwijl <c> nog voorkwam naast <k> in leenwoorden. Recenter onderzoek van Rutten en Vosters (2011) toont aan dat gedurende de hele 18de eeuw al eensgezindheid over dit kenmerk bestond. Ze

onderzochten de spelling van /k/ in auslaut (en de spelling van /ɣ/ in anlaut)[35] in 18de-eeuwse en 19de-eeuwse normatieve werken uit het Zuiden. Wat /k/ betreft, wordt door alle grammatici <k> voorgeschreven in woordfinale positie. Bovendien komt dit voorschrift overeen met de Noordelijke traditie (Rutten & Vosters, 2011, pp. 237-243). De onderzoekers besluiten dat "<g> and <k> are generally accepted and that every grammarian in North and South rejects <gh> and <ck> – these features cannot be considered to be either typically Northern or Southern" (Rutten & Vosters, 2011, p. 241). Vosters, Rutten en Van der Wal (2010, pp. 100-103) presenteren ook een overzicht van de voorschriften voor dit kenmerk in de 18de-eeuwse Noordelijke taalbeschouwende werken, waaruit blijkt dat <k> inderdaad de enige variant in omloop was.

Uit de literatuur blijkt dus dat de nieuwe variant <k> verankerd was in de normatieve traditie van de 18de eeuw, terwijl de oudere varianten wel nog voorkwamen in de 17de eeuw. Daarnaast vond de verandering plaats in het Noorden en het Zuiden van het taalgebied. De Antwerpse schoolmeester Verpoorten (1752) stelt het weglaten van overbodige medeklinkers voor als "een nieuwe manier van schrijven" (Rutten, 2011, p. 39). Dit was echter geen reactie tegen de spellingvoorstellen uit het begin van de 18de eeuw in het Zuiden. Ook E.C.P. (1713) en Stéven (1714) wezen de combinatie <ck> immers al af (Rutten, 2011, pp. 27-28; pp. 39-40; Rutten & Vosters, 2011, pp. 238-239). We hebben in de 18de eeuw dus te maken met overeenkomstige voorschriften in het hele taalgebied, waardoor de spelling van /k/ geen sjibbolet van Noordelijk of Zuidelijk taalgebruik was (Rutten, 2011, pp. 68-69; Rutten & Vosters, 2011, p. 241).

De evolutie van <ck> naar <k> manifesteerde zich overigens ook in teksten die voor het leesonderwijs aangewend werden. Rutten (2011) onderzocht het kenmerk in Zuidelijke leesboeken uit de 17de en 18de eeuw. Onder de teksten zien we o.m. *Zielen-troost* en *Spiegel der jonkheyd.* Rutten nam indien mogelijk meerdere edities van hetzelfde werk op, waardoor een 17de-eeuwse uitgave soms tegenover een 18de-eeuwse uitgave kwam te staan. Wat de spelling van /k/ aangaat, valt op dat <ck> voorkomt in alle 17de-eeuwse edities. In de boeken uit de 18de eeuw heeft <ck> plaatsgemaakt voor de spelling met <k>. De oudere variant <ck> duikt nog in twee teksten op: een

[35] /ɣ/ kon gerepresenteerd worden door <g> of door de 'overbodige' cluster <gh> (bv. 'geven' tegenover 'gheven') (Rutten & Vosters, 2011, p. 240).

keer als enige variant en een keer naast <k>. Deze evolutie in het leesonderwijs brengt Rutten in verband met de toenmalige normatieve traditie (Rutten, 2011, pp. 168-173).

2.2 Taalgebruik

Aan het begin van deze paragraaf vermeldden we dat studies over dit spellingkenmerk eerder schaars zijn. Gledhill (1973) bericht wel over het gebruik van grammatici zelf, en van schrijvers als Hooft en Vondel. Bij Rutten (2011) komt het gebruik in leesboeken aan bod. De bevindingen in deze studies weerspiegelen echter nog niet het eigenlijke taalgebruik. Daarom baseren we deze sectie op het onderzoek van Puttaert (2019).

Puttaert (2019) bestudeerde de spelling van woordfinale /k/ in haar corpus van 19de-eeuwse soldatenbrieven en armenbrieven. Plaatsnamen en eigennamen werden in dit onderzoek wel opgenomen om eventuele variatie bij deze tokens op te tekenen (Puttaert, 2019, p. 117). Parallel aan ons eigen onderzoek rapporteren we hier de voorkomens zonder plaats- en eigennamen. In de soldatenbrieven was <k> met 87,02% van alle tokens overduidelijk de meerderheidsvariant. Het relatieve aandeel van <ck> bedroeg 12,94% en de spelling met <c> kwam slechts twee keer voor (0,04%). De twee tokens die met <c> gespeld werden waren bovendien leenwoorden. Puttaert noteerde geen diachrone tendens voor dit corpus, maar merkt wel op dat <c> en <ck> gedurende de hele periode (1799-1813) voorkwamen. In de armenbrieven was de dominantie van <k> nog opvallender: 99,13% van de tokens werd met <k> gespeld, tegenover 0,87% met <ck>. De spelling met <c> in auslaut kwam in dit corpus niet voor. Hoewel <ck> ook amper voorkomt in het corpus, zijn alle attestaties met deze oudere variant terug te voeren naar de armenbrieven uit West-Vlaanderen. De brieven uit de Noordelijke provincie Zeeland bevatten enkel <k>-spellingen. Wat betreft de onafhankelijke variabele jaartal meldt Puttaert dat 21 van de 32 tokens met <ck> uit het begin van de 19de eeuw dateren (1810), maar afkomstig zijn van dezelfde scribent.[36] In combinatie

[36] Merk op dat Puttaert (2019) in haar bespreking de voorkomens mét plaats- en eigennamen rapporteert. Omdat ze de bij de algemene distributie van de varianten per corpus de aantallen met en zonder plaats- en eigennamen weergeeft in een tabel, was het voor ons mogelijk om de percentages uit die laatste categorie over te nemen.

met het lage aantal <ck>-spellingen wijst dit eerder op individuele variatie dan op temporele invloed, luidt het (Puttaert, 2019, pp. 117-121).

3 Hypotheses

Gebaseerd op de genre-samenstelling van het corpus en de literatuur formuleren we de onderstaande hypotheses.

We voorspellen allereerst dat de pamfletten, als gedrukt genre, de nieuwe spellingvariant <k> eerder zullen overnemen. De vigerende taalnormen zullen de drukkers hoogstwaarschijnlijk eerder bereiken dan de scribenten van de egodocumenten, waardoor we in dit laatste genre nog langer conservatieve spellingen kunnen verwachten. Dit is hypothese 1A. De hypothese voor het administratieve genre kan twee kanten op. Enerzijds kunnen we verwachten dat de oudere spellingvarianten sneller uit het formele taalgebruik geweerd zullen worden. We gaan er dan van uit dat geoefende scribenten gevoelig zijn voor nieuwe normen, waardoor ze een progressieve spelling zullen hanteren. Anderzijds kunnen scribenten van formele administratieve teksten net langer vasthouden aan de oudere spellingvarianten en dus een conservatieve spelling hanteren. Bij de spelling van /a:/ (Hoofdstuk 5) was er geen aanleiding om te concluderen dat de administratieve teksten conservatiever waren dan de egodocumenten en de pamfletten. De onderhavige analyse zal uitwijzen hoe de scribenten van de administratieve teksten zich gedragen wat betreft de spelling van /k/. In het vervolg zullen we spreken over hypothese 1B.

Hoewel we voor de hypotheses slechts in beperkte mate kunnen voortbouwen op empirisch onderzoek, blijkt uit de voorschriften van de grammatici dat <k> haast de enige variant is vanaf de 18de eeuw, zowel in het Noorden als in het Zuiden van het taalgebied (Rutten & Vosters, 2011; Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010). Onze tweede hypothese is dan ook dat <c> en <ck> eerder zullen voorkomen in de 16de en 17de eeuw, maar dat hun aandeel sterk zal afnemen vanaf de 18de eeuw. Dit is weliswaar het patroon dat we in de normatieve traditie optekenen. Ons corpus weerspiegelt taalgebruik en de analyse moet nog uitwijzen in welke mate het taalgebruik overeenstemt met de normatieve traditie. De resultaten van Puttaert (2019) wijzen echter wel al in die richting. De scribenten van de 19de-eeuwse soldatenbrieven spelden namelijk in 87,02% van de gevallen <k>. In de

armenbrieven bedroeg het aandeel van <k> zelfs iets meer dan 99%. Aangezien leenwoorden wel deel uitmaken van de analyse, sluiten we de spelling met <c> toch niet uit in de 18de en 19de eeuw. Deze spelling kwam namelijk wel nog voor in leenwoorden (Van der Sijs, 2004, p. 282).

De derde hypothese houdt verband met de regionale dimensie in ons corpus. Gledhill, (1973, pp. 34-37) stelde vast dat de 17de-eeuwse normatieve geschriften uit het Zuiden iets conservatiever waren dan hun Noordelijke pendanten. We sluiten een Noord-Zuidverschil in het taalgebruik dan ook niet uit en voorspellen dat de verandering van <ck>/<c> naar <k> eerst zal plaatsvinden in de Noordelijke regio's Holland en Zeeland. In de Zuidelijke regio's zullen de oudere varianten dus nog iets langer circuleren.

4 Resultaten

Algemene distributie varianten

Variant	**<ck>**	**<k>**	**<c>**
n =	2.999	3.766	421

Tabel 14: absolute voorkomens <ck>, <k> en <c>

De absolute en relatieve voorkomens van de spellingvarianten voor de /k/-klank (Tabel 14 en Figuur 22) tonen aan dat de spelling met <k> het vaakst voorkomt in het hele corpus. Van de 7.186 tokens worden er 3.766 met <k> gespeld, wat overeenkomt met 52,4%. Tussen de oudere spellingen <ck> en <c> is er wel een groot verschil in voorkomen: 41,7% van de tokens wordt met <ck> gespeld, terwijl de spellingen met <c> slechts 5,9% van het geheel uitmaken. Toch is deze laatste variant niet verwaarloosbaar. We dienen hierbij wel rekening te houden met de aanwezige leenwoorden in het corpus, die het percentage van <c> mogelijk ook bepalen.

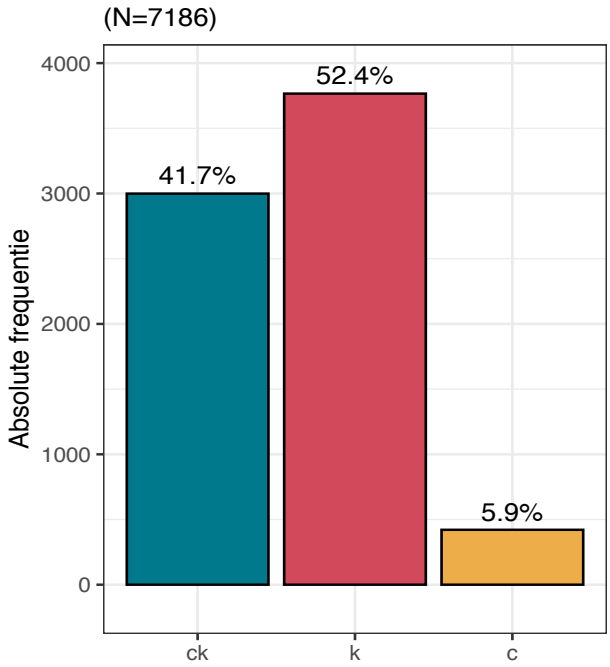

Figuur 22: absolute en relatieve voorkomens <ck>, <k> en <c>

Bij de algemene distributie kunnen we verder opmerken dat een substantieel deel van onze resultaten terug te voeren is naar de lemma's 'ook' (N=1.480) en 'ik' (N=1.360), zoals we ook kunnen zien in Figuur 23. Het lemma 'ook' is niet gebonden aan een welbepaald genre. Het persoonlijk voornaamwoord 'ik' associëren we daarentegen wel vooral met de egodocumenten in ons corpus. Het is namelijk logisch dat de scribenten van dagboeken en reisverslagen vaker 'ik' gebruiken dan de scribenten van de administratieve documenten en pamfletten.

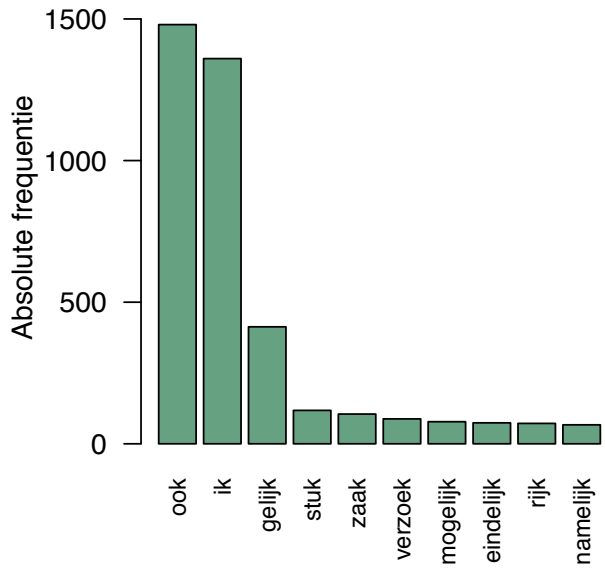

Figuur 23: 10 meest frequente lemma's voor woordfinale /k/

Distributie per genre

In Tabel 15 wordt het voorkomen van elke spellingvariant per genre weergegeven.

	<ck>	**<k>**	**<c>**
Administratief	871 (54,88%)	636 (40,08%)	80 (5,04%)
Egodocumenten	1.008 (38,53%)	1.380 (52,75%)	228 (8,72%)
Pamfletten	1.120 (37,55%)	1.750 (58,67%)	113 (3,79%)
Totaal (n =)	2.999	3.766	421

Tabel 15: absolute en relatieve voorkomens <ck>, <k> en <c> per genre

We stellen vast dat de moderne spelling <k> de meerderheidsvariant is in de pamfletten (58,67%) en de egodocumenten (52,75%). Uitgerekend in het meest formele genre, de administratieve teksten, wordt nog in bijna 55% van de gevallen <ck> gespeld. In dit deelcorpus treffen we de spelling met <k> aan in iets meer dan 40% van de tokens. De variant <c> komt het vaakst voor in de egodocumenten (8,72%), gevolgd door de administratieve teksten (5,04%) en de pamfletten (3,79%). Het relatieve aandeel van elke spellingvariant per genre wordt in Figuur 24 ook grafisch voorgesteld. We kunnen stellen dat de pamfletten zich het meest progressieve genre tonen, met het minste aantal oudere spellingen. De percentages van de

egodocumenten stemmen in grote mate overeen met deze van de pamfletten, met het verschil dat de <c>-spelling meer dan dubbel zo veel voorkomt in de egodocumenten. De administratieve teksten houden aan de andere kant langer vast aan de spelling met <ck>. Deze schrijfpraktijk is met andere woorden conservatiever.

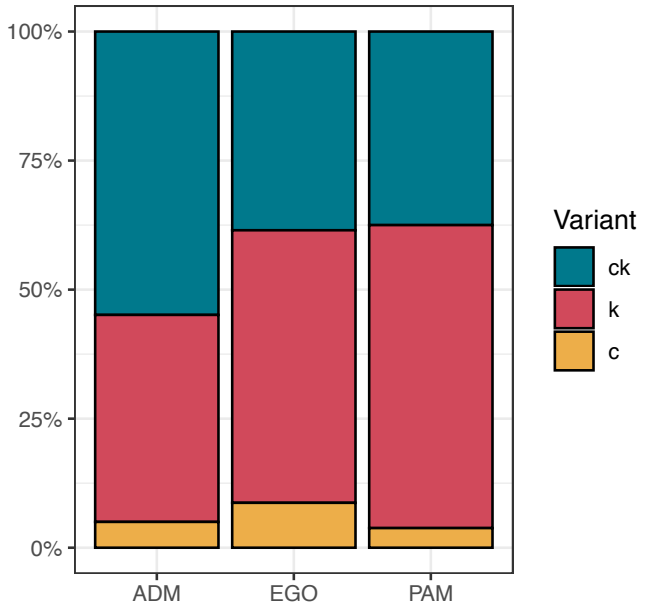

Figuur 24: spelling van /k/ per genre

Distributie per regio

	<ck>	<k>	<c>
Holland	689 (34,75%)	1.253 (63,19%)	41 (2,07%)
Zeeland	506 (29,28%)	1.157 (66,96%)	65 (3,76%)
Brabant	1.033 (65,67%)	513 (32,61%)	27 (1,72%)
Vlaanderen	771 (40,54%)	843 (44,32%)	288 (15,14%)
Totaal (n =)	2.999	3.766	421

Tabel 16: absolute en relatieve voorkomens <ck>, <k> en <c> per regio

De distributie van de varianten per regio (Tabel 16 en Figuur 25) toont een redelijk gelijkmatig beeld voor de Noordelijke regio's. In Zeeland is de nieuwe spelling het meest aanwezig: ongeveer 67% van de tokens wordt in die regio met <k> gespeld. De spelling met <ck> maakt net geen 30% van het geheel uit. In Holland zien we met 63,19% <k> en 34,75% <ck> een

soortgelijke verhouding. De spelling met <k> geniet in beide regio's duidelijk de voorkeur. Een opdeling in Noordelijke en Zuidelijke regio's gaat echter niet helemaal op voor deze variabele. Terwijl we in de Brabantse teksten een uitgesproken voorkeur voor <ck> waarnemen (65,67% van de tokens), spreekt uit de Vlaamse teksten een lichte voorkeur voor <k>. Dit aandeel bedraagt echter slechts 44,32%, wat betekent dat meer dan de helft van de tokens wel nog met een oudere variant gespeld wordt. De spelling met <ck> maakt in Vlaanderen nog ruim 40% van het geheel uit. Daarnaast wordt in 15,14% van de gevallen <c> gespeld. In vergelijking met de andere regio's ligt dit percentage opvallend hoog in Vlaanderen (zie ook Figuur 25).

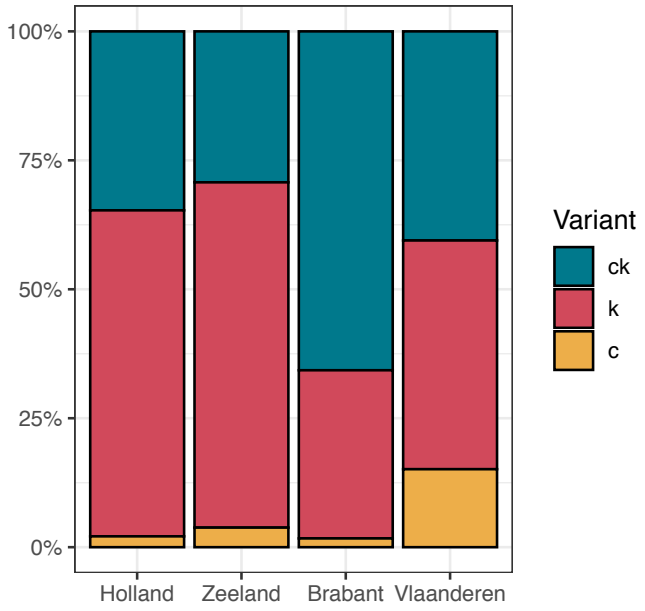

Figuur 25: spelling van /k/ per regio

De twee oudere varianten vormen samen dus een meerderheid in Vlaanderen. Hieruit volgt dat zowel in Brabant als in Vlaanderen de oudere spelling nog dominant is. In Brabant zijn het overwegend <ck>-vormen; in Vlaanderen is <c> ook nog een betekenisvolle variant.

Distributie per regio en per genre

Voor Figuur 26 combineren we de onafhankelijke variabelen regio en genre.

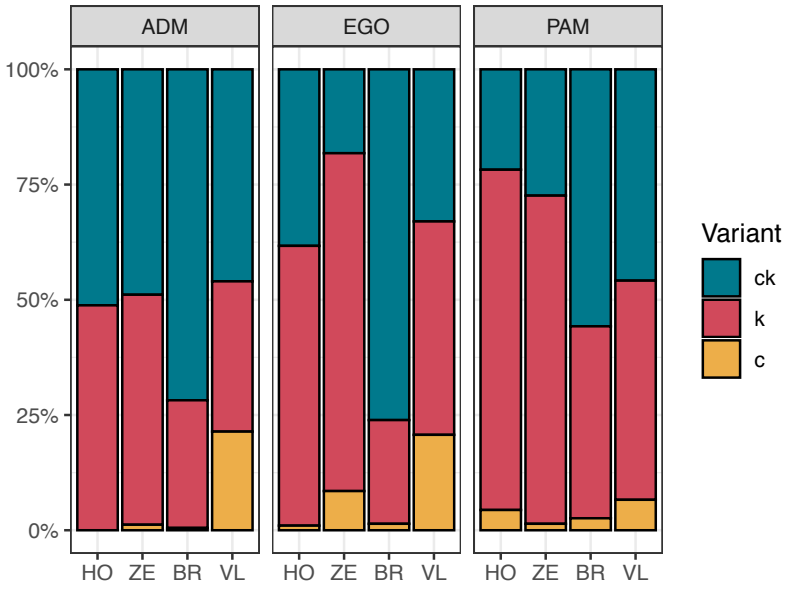

Figuur 26: spelling van /k/ per regio en per genre

We konden eerder al vaststellen dat de <ck>-vormen de meerderheid uitmaakten in de administratieve teksten (Tabel 15 en Figuur 24). Uit Figuur 26 kunnen we afleiden dat <ck> en <k> ongeveer even vaak voorkomen in de administratieve teksten uit Holland en Zeeland. In beide regio's schommelen de percentages van <ck> en <k> rond de 50%. In de Zuidelijke administratieve teksten nemen we wel een voorkeur voor <ck> waar. De spelling met <k> verschijnt iets vaker in Vlaanderen (32,6%) dan in Brabant (27,7%). Verder komt de <c>-spelling amper voor in de Brabantse administratieve teksten. Meer dan 70% van de tokens wordt dus met <ck> gespeld. In Vlaanderen staat <ck> (46%) naast <c> (21,4%) als oudere spellingvariant.

De spelling met <k> is prominenter aanwezig in de egodocumenten en pamfletten. Met name in Holland en Zeeland is <k> zichtbaar de meerderheidsvariant. In de egodocumenten komt de moderne variant procentueel gezien wat vaker voor in Zeeland dan in Holland (73,3% tegenover 60,7%). Bij de pamfletten verschillen de aantallen voor Holland en Zeeland slechts enkele procentpunten van elkaar: we noteren 73,9% <k>-vormen in Holland en 71,2% <k>-vormen in Zeeland. De spelpraktijk in de Brabantse egodocumenten verschilt niet zozeer van deze in de

administratieve teksten, al duikt de moderne variant nog net iets minder vaak op in de egodocumenten. In de Vlaamse egodocumenten wordt 46,3% van de tokens met <k> gespeld. In vergelijking met de administratieve teksten zien we dus meer <k>-vormen in de Vlaamse egodocumenten, ten koste van <ck>-spellingen. Het percentage voor <c> blijft namelijk stabiel in beide genres. Het aandeel van <k> is voor Brabant het grootst in de pamfletten. We noteren 41,6% vormen met <k>. Voor Vlaanderen bedraagt het percentage <k>-spellingen in de pamfletten 47,5%, wat in grote mate overeenkomt met het percentage in de egodocumenten (46,3%). De spelling met <c> komt in de Vlaamse pamfletten overigens minder voor (6,6%) dan in de andere twee genres.

Distributie per periode

In Tabel 17 vermelden we de absolute en relatieve voorkomens van de drie spellingvarianten per periode. Meteen wordt duidelijk dat de twee oudere spellingvarianten <ck> en <c> hoofdzakelijk in de 16de en 17de eeuw te situeren zijn. Van de vier eeuwen komt <c> het vaakst voor in de 16de eeuw (29,52%). Op 1 token na, worden de overige tokens in die eeuw met <ck> gespeld. Het percentage van <ck> ligt hoger in de 17de eeuw, maar tegelijkertijd is het aandeel van <c> sterk afgenomen (2,67%). Wanneer we de twee oudere varianten samennemen, noteren we wel een afname in de 17de eeuw: van meer dan 99% in de 16de eeuw naar ongeveer 86% in de 17de eeuw. Vanaf de 17de eeuw wordt de spellingverandering overigens zichtbaar: <k> duikt met 13,62% van de tokens op als nieuwe variant naast de twee oudere varianten. Dit percentage neemt sterk toe in de 18de eeuw (69,48%), om vervolgens vrijwel de enige spelling te worden in de 19de eeuw (99,74%).

	<ck>	**<k>**	**<c>**
16de eeuw	861 (70,40%)	1 (0,08%)	361 (29,52%)
17de eeuw	1.598 (83,71%)	260 (13,62%)	51 (2,67%)
18de eeuw	539 (30,30%)	1.236 (69,48%)	4 (0,22%)
19de eeuw	1 (0,04%)	2.269 (99,74%)	5 (0,22%)
Totaal (n =)	2.999	3.766	421

Tabel 17: absolute en relatieve voorkomens <ck>, <k> en <c> per eeuw

Figuur 27 geeft de varianten diachronisch weer. In deze figuur vestigen we de aandacht op het traject dat de moderne variant <k> aflegt door de eeuwen heen. We zien dat de nieuwe variant verschijnt in de 17de eeuw, met een forse toename in de 18de eeuw. In de 19de eeuw is <k> overduidelijk de norm

geworden. Voor deze variabele hebben we zelfs te maken met een volledige s-curve. Uit Tabel 17 kunnen we afleiden dat er inderdaad nog amper spellingen met <ck> en <c> te vinden zijn in de 19de eeuw. De 5 tokens die nog met <c> gespeld werden in de 19de eeuw zijn bovendien leenwoorden: tweemaal 'duc' en driemaal 'public'.

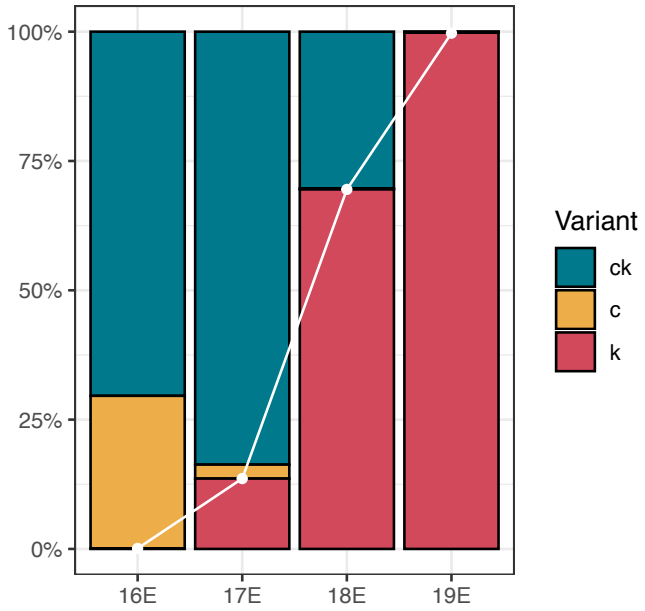

Figuur 27: spelling van /k/ per eeuw

Het verband tussen het relatieve aandeel <k>-vormen en het jaartal werd bovendien onderworpen aan een correlatietest. De rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman bedraagt 0,84 met een p-waarde kleiner dan 2,2e-16. Dit wijst op een zeer sterke positieve correlatie tussen het percentage van <k> en het jaartal, die bovendien significant is: hoe hoger het jaartal, hoe meer spellingen met <k>.

Distributie per periode en per regio

In Figuur 28 worden de onafhankelijke variabelen periode en regio gecombineerd.

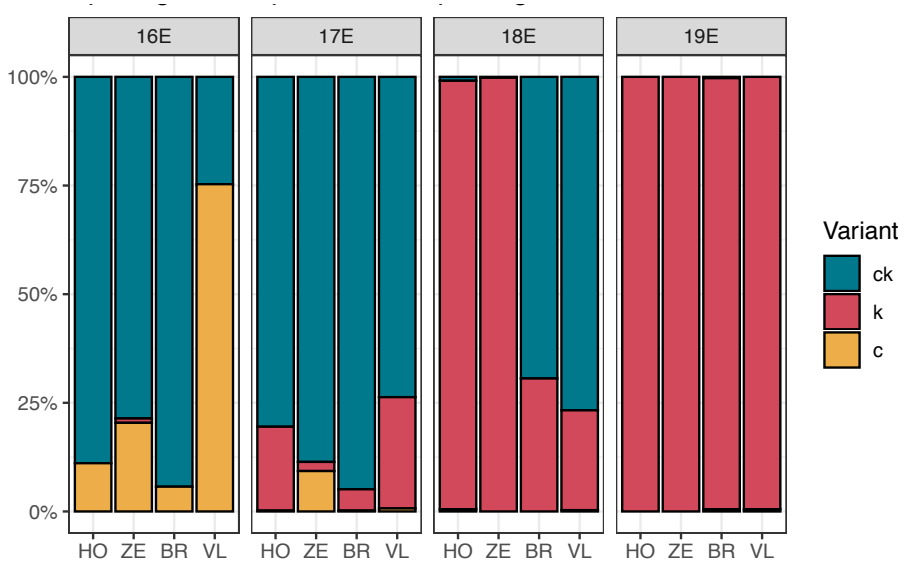

Figuur 28: spelling van /k/ per eeuw en per regio

We nemen nogmaals waar hoe de innovatie zichtbaar wordt in de 17de eeuw. Op een enkele spelling in Zeeland na, duikt de nieuwe variant nog niet op in de 16de eeuw. De vroegste periode in ons corpus weerspiegelt dus de distributie van de oudere varianten <ck> en <c>. We stellen vast dat beide vormen in elke regio aanwezig zijn. In Holland, Zeeland en Brabant is <ck> onmiskenbaar de meest gebruikte spellingvariant. Het percentage van <c> ligt iets hoger in Zeeland dan in de overige twee regio's, maar maakt nog steeds minder dan een vierde van het geheel uit. Een omgekeerde verhouding zien we in Vlaanderen, waar 75,3% van de tokens met <c> gespeld wordt. In Vlaanderen vinden we dus aanzienlijk minder spellingen met <ck>. Het is opmerkelijk dat <c> in de 17de eeuw bijna volledig verdwenen is in Vlaanderen. Enkel in Zeeland is <c> op dat moment nog een noemenswaardige variant.

De nieuwe variant <k> komt in de 17de eeuw op in elke regio. De innovatie is dan al het meest zichtbaar in Holland en Vlaanderen. Voor Vlaanderen is dit als perifere regio eerder onverwacht. Nadere inspectie leert dat alle tokens die met <k> gespeld werden in Vlaanderen in de 17de eeuw terug te voeren zijn naar hetzelfde pamflet. We moeten het hoge aantal in Vlaanderen dus relativeren. In het pamflet uit 1657 dat in Brugge gedrukt werd, komen 137

vormen met <k> voor. De spelling met <ck> komt nog 43 keer voor, en een enkel token wordt met <c> gespeld.

In de 18de eeuw is de spelling met <k> alomtegenwoordig in de Noordelijke regio's. De oudere spelling komt dan nog amper voor in Holland en Zeeland. In het Zuiden neemt het aantal <k>-vormen toe in Brabant in de 18de eeuw: van 4,9% in de 17de eeuw naar 30,6% in de 18de eeuw. Het percentage voor Vlaanderen blijft ongeveer constant; meer specifiek wordt 23% van de tokens met <k> gespeld in de 18de eeuw. Verschillende egodocumenten en pamfletten zijn verantwoordelijk voor dit percentage, al toont één auteur van een egodocument zich bijzonder progressief. Van de 85 tokens met <k> in Vlaanderen, zijn er 53 afkomstig van pater Maximilianus De Lie (tegenover 3 tokens met een oudere spellingvariant). In de twee Zuidelijke regio's blijft de spelling met <ck> wel nog de meerderheidsvariant in de 18de eeuw. In deze periode zien we dus een verschillende tendens in het Noorden en het Zuiden.

In de 19de eeuw is de discrepantie tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied verdwenen: <k> is dan ook in Brabant en Vlaanderen nagenoeg de enige variant.

Distributie per periode, regio en genre

De invloed van de drie onafhankelijke variabelen op de spelling van /k/ wordt geïllustreerd met Figuur 29.

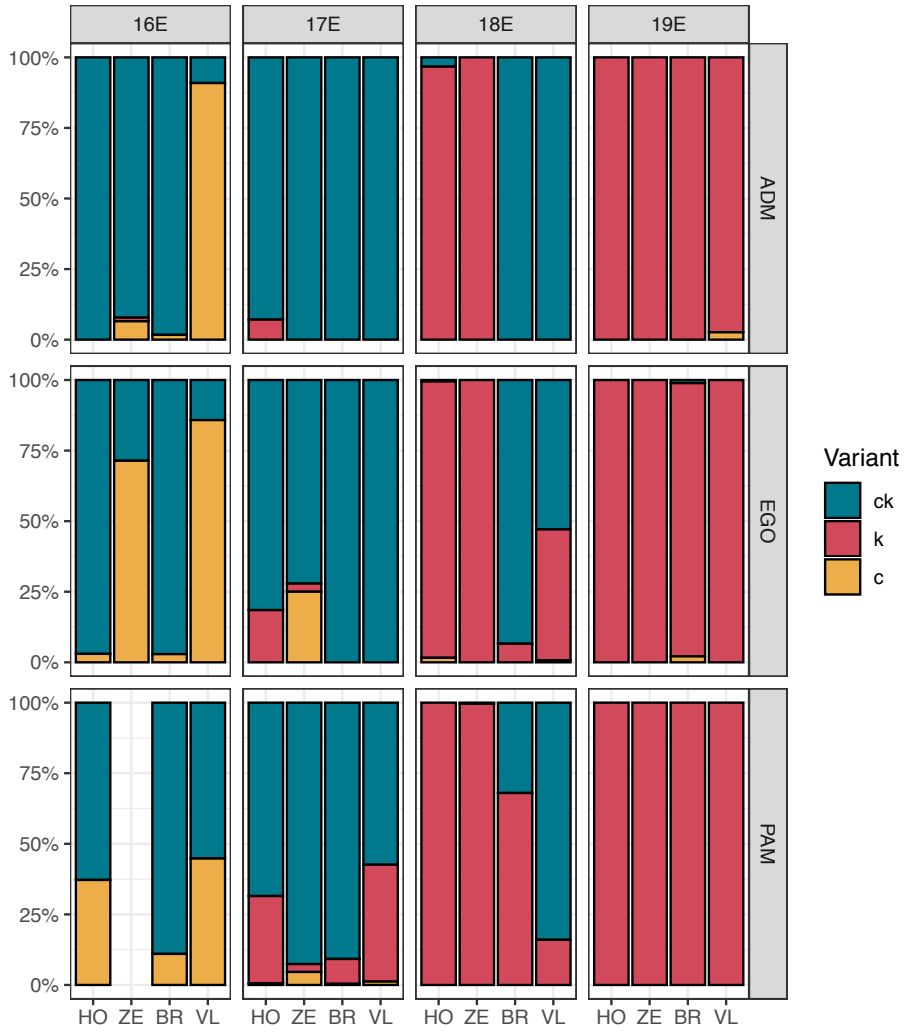

Figuur 29: spelling van /k/ per eeuw, regio en genre

Het gebruik van de spellingvarianten wordt in eerste instantie bepaald door de periode. In de 16de eeuw zien we hoe <ck> en <c> met elkaar concurreren. De <c>-spellingen in ons corpus zijn dus duidelijk te situeren in de 16de eeuw. In Vlaanderen is het aandeel van <c> voor elk genre groot; enkel in de pamfletten wint <ck> het van <c>. Het percentage van <c> is eveneens hoog in de Zeeuwse egodocumenten, al moeten we hierbij opmerken dat dit percentage bepaald wordt door slechts 15 tokens (tegenover 6 tokens met <ck>). Ook in de 17de eeuw duikt <c> als variant nog op, maar blijft het

gebruik ervan voornamelijk beperkt tot de egodocumenten uit Zeeland. In de Zeeuwse pamfletten komt <c> eveneens nog enkele keren voor. Intussen vindt de moderne spellingvariant <k> ingang in het taalgebruik. We stellen daarbij wel regionale verschillen en genreverschillen vast. Zo verschijnt <k> in de administratieve teksten enkel in Holland. Bij de egodocumenten vangt de verandering eveneens in Holland aan, met al een klein percentage <k>-spellingen in Zeeland. Bij de pamfletten duikt <k> op in alle regio's en lijkt Vlaanderen zelfs de leiding te nemen. We wezen echter eerder op het progressieve taalgebruik in één bepaald Vlaams pamflet. Niettemin verschijnt <k> in de 17de eeuw ook al in de pamfletten uit Brabant, wat bij de overige twee genres niet het geval is. We kunnen hieruit afleiden dat de pamfletten alleen verantwoordelijk zijn voor de <k>-vormen in Brabant en Vlaanderen in deze periode. De invloed van de drukkers blijkt hier dus wel een belangrijke factor.

Voor alle genres geldt dat de spelling met <k> in de 18de eeuw de norm geworden is in de Noordelijke regio's. Centrum Holland heeft in de 17de eeuw steeds een kleine voorsprong op periferie Zeeland, maar in de 18de eeuw zien we een eenvormige spelpraktijk in beide regio's. De centrum-periferiedynamiek is dus redelijk beperkt in de 17de eeuw in het Noorden. In de 18de eeuw manifesteert zich in alle genres wel een Noord-Zuidverschil. In de Zuidelijke regio's is de verandering immers nog aan de gang. Voor de administratieve teksten is de 18de eeuw een voortzetting van de 17de eeuw: de Brabantse en Vlaamse scribenten blijven uitsluitend <ck> spellen. Bij de egodocumenten verschijnt <k> voor het eerst in Brabant en zien we een opvallend hoog percentage in Vlaanderen. Eerdergenoemde Maximilianus De Lie is voor een groot deel verantwoordelijk voor dit percentage. Bij de pamfletten is <k> de meerderheidsvariant geworden in Brabant en is een terugval te zien in Vlaanderen. Dit maakt nogmaals duidelijk dat het ene pamflet uit Brugge niet representatief was voor Vlaanderen in de 17de eeuw. In de 19de eeuw zien we tot slot een uniform beeld in de Zuidelijke regio's: <k> is vrijwel de enige spellingvariant geworden, in alle genres. Bij de pamfletten lijkt een verspreiding van centrum Brabant naar periferie Vlaanderen plausibel. Onze data voor de andere twee genres spreken eerder tegen een dynamiek die van het centrum uitgaat.

5 Bespreking

In dit hoofdstuk onderzochten we de spelling van /k/ in woordfinale positie. We konden vaststellen dat de moderne spelling <k> met 52,4% net de meerderheidsvariant was in ons corpus. De distributie van de spellingvarianten per genre maakte duidelijk dat <k> niet in elke genre domineerde. De pamfletten bleken het meest progressieve genre met 58,67% <k>-spellingen, gevolgd door de egodocumenten met 52,75%. Deze vaststelling strookt met onze hypothese 1A. We argumenteerden namelijk dat de nieuwe spellingvariant eerder overgenomen zou worden in de gedrukte pamfletten. Toch hanteerden ook de scribenten van de egodocumenten in meer dan de helft van de gevallen de moderne spelling met <k>. De nieuwe variant was dus ook al in grote mate doorgedrongen tot het minder formele taalgebruik. De scribenten van de formele administratieve teksten hielden aan de andere kant net langer vast aan de oudere spellingvarianten. In deze teksten had <ck> met ongeveer 55% van het geheel nog de bovenhand. De geoefende scribenten van de administratieve documenten hanteerden dus langer de conservatieve spelling. Voor het administratieve genre formuleerden we de hypothese 1B. We wilden uitzoeken of de scribenten van de meer formele teksten eerder progressief of eerder conservatief spelden. Voor de spelling van woordfinale /k/ kunnen we aldus besluiten dat de tweede optie van toepassing is.

Daarnaast noteerden we een aanhoudende stijging van het aantal <k>-vormen door de eeuwen heen. Nagenoeg afwezig in de 16de eeuw, werd <k> een noemenswaardige variant in de 17de eeuw. Een eeuw later was de oudere spelling gereduceerd tot minder dan een derde van de tokens. In de 19de eeuw was de verandering uiteindelijk voltooid. We kregen dan ook een volledige s-curve te zien. Deze temporele trend bevestigt onze tweede hypothese. Op grond van de evolutie in de normatieve traditie voorspelden we dat het aandeel van de oudere spellingvarianten sterk zou afnemen vanaf de 18de eeuw. In de normatieve geschriften werd namelijk in de 18de eeuw al uniformiteit bereikt (Rutten & Vosters, 2011; Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010). De haast volledige overschakeling op <k> in het taalgebruik in de 19de eeuw zagen we overigens ook in het corpus van Puttaert (2019): het percentage van <k> lag in de armenbrieven hoger dan 99%.

Uit de distributie per regio konden we afleiden dat <k> de meerderheidsvariant was in de Noordelijke regio's. In het Zuiden overheersten daarentegen de oudere spellingvarianten, waarbij er wel nog een verschil op te tekenen viel tussen Brabant en Vlaanderen: in Brabant was <ck> dominant, terwijl <ck> en <c> samen de meerderheid uitmaakten in Vlaanderen. Van alle regio's werd de spelling met <c> overigens het meest gebruikt in Vlaanderen. De <c>-spellingen in Vlaanderen waren wel terug te voeren naar de 16de eeuw: de grote meerderheid van de tokens werd toen met <c> gespeld in Vlaanderen, terwijl de andere regio's overtuigend voor de spelling met <ck> kozen. In de 17de eeuw verscheen <k> als nieuwe variant in de vier regio's. In Holland was de verandering dan al duidelijk meer gevorderd dan in Zeeland. In die zin was er in de 17de eeuw sprake van een centrum-periferieverschil in het Noorden. Dit centrum-periferieverschil namen we in het Zuiden niet waar. In Vlaanderen verscheen de spelling met <k> zelfs opvallend vaker dan in Brabant. Eén (progressief) pamflet in het bijzonder bleek echter verantwoordelijk voor het hoge percentage <k>-spellingen in Vlaanderen in de 17de eeuw.

Het centrum-periferieverschil in het Noorden was verdwenen in de 18de eeuw. In die periode manifesteerde zich wel een markant Noord-Zuidverschil. In de Noordelijke regio's was <k> toen al de norm geworden, terwijl <ck> nog naast <k> bestond in de Zuidelijke geschriften. De <ck>-vormen waren toen overigens nog in de meerderheid. Hiermee wordt onze derde hypothese bevestigd. Gledhill (1973, pp. 34-37) constateerde dat de oudere varianten iets langer bestonden in de normatieve geschriften uit het Zuiden. Op grond van die vaststelling verwachtten we ook een verschil tussen Noord en Zuid in het taalgebruik te zien. In de 19de eeuw was <k> tot slot alomtegenwoordig in alle regio's. De verandering voltrok zich dus iets trager in het Zuiden van het taalgebied, maar het Noord-Zuidverschil werd in de 19de eeuw opgeheven.

Aan het einde van dit hoofdstuk brengen we deze variabele in verband met de theorie over pluricentriciteit. In de 16de en 17de eeuw lijkt de invloed van de politieke constellatie in de vorm van het Noorden en het Zuiden van het taalgebied eerder beperkt. De verandering vangt sowieso pas aan in de 17de eeuw. Wanneer de innovatie dan zichtbaar wordt, fungeren Holland en Brabant niet bepaald als normgevende centra. De moderne variant <k> verschijnt dan al in elke regio, en in Vlaanderen ligt het percentage <k>-

vormen in de 17de eeuw al relatief hoog. Dit laatste resultaat mag dan wel terug te voeren zijn naar één bepaald pamflet, toch is er geen reden om het concept pluricentriciteit zonder de nationale component aan te wenden in de 16de en 17de eeuw. Monocentriciteit blijkt evenmin een geschikt concept, doordat er niet één duidelijk centrum aan te wijzen is. In de 18de eeuw zien we vervolgens een verschillende dynamiek in het Noorden en het Zuiden. De politieke scheiding heeft in die zin ook een invloed op het taalgebruik. In dat opzicht kunnen we de distributie in de 18de eeuw duiden als pluricentriciteit in de nationale betekenis. We zien dan namelijk een duidelijk Noord-Zuidverschil: de spelling met <k> in het Noorden staat daarbij tegenover nog overwegend <ck>-spellingen in het Zuiden. Het Noord-Zuidverschil in de 18de eeuw impliceert overigens dat we een verschillende distributie waarnemen in Zeeland en Vlaanderen. De verschillende distributie in deze aangrenzende gebieden suggereert dat pluriarealiteit als concept ook uitgesloten kan worden.

Hoofdstuk 7 – Spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam

1 Afbakening variabele

In dit hoofdstuk onderzoeken we de spelling van werkwoordsuitgangen bij stammen op *-d*. Voorbeelden van werkwoorden met een d-stam zijn 'bieden', 'vinden' en 'worden'. De d-stam wordt door auslautverscherping steeds als [t] gerealiseerd (o.a. Van Loon, 2014, pp. 110-113). Bij de vervoeging van werkwoorden met een stam op *-d* kon de uitgang in het verleden <t>, <d> of <dt> zijn. Deze variatie in het taalgebruik staat centraal in dit hoofdstuk.

Spellingprincipes

Bij de beregeling van spelling in het algemeen, en de werkwoordspelling in het bijzonder, zijn verschillende principes werkzaam. Deze principes zijn echter niet altijd verenigbaar, waardoor tegenstrijdigheden in de algemene spellingregels niet uitgesloten zijn (Rutkowska & Rössler, 2012, p. 215). Rutkowska en Rössler (2012, pp. 215-216) beschrijven de spellingprincipes die in de meeste Europese talen van kracht zijn. We hernemen uit hun overzicht de principes die voor dit hoofdstuk verder relevant zullen blijken:

- het fonetische principe, waarbij naar de klank gespeld wordt;
- het fonologische principe, waarbij één foneem correspondeert met één teken;
- het etymologische principe, waarbij de stam van het woord in etymologisch verwante woorden steeds op dezelfde wijze gespeld wordt.

We kunnen deze spellingprincipes nu toepassen op de Nederlandse werkwoordspelling, en meer bepaald de spelling van werkwoorden met een stam op *-d*. Allereerst merken we op dat het etymologische principe dat Rutkowska en Rössler (2012) beschrijven overeenkomt met wat wij in de Nederlandse traditie het morfologische principe noemen (cf. infra). Kennelijk hebben Rutkowska en Rössler (2012) een wat ruimere opvatting over het etymologische principe. In het Nederlands wordt met dit principe

echter specifiek op de historische achtergrond gedoeld. Dit is dan ook de betekenis die we voortaan aan het etymologische principe toekennen.

We onderscheiden in het Nederlands drie historische varianten: <t>, <d> en <dt>. In de Middeleeuwen berustte de spelling eerder op het fonetische principe: men hoorde een [t] dus werd een <t> gespeld. Hierdoor kwam de variant <t> frequent voor. Dit was zowel het geval bij zelfstandige naamwoorden (bv. 'lant') als bij werkwoordsvormen (bv. 'wort') (Van der Sijs, 2004, p. 228; p. 238). Van der Wal en Van Bree (2008, p. 32) spreken ook wel over een fonologische spelling omdat "voor één bepaald foneem steeds eenzelfde teken wordt gebruikt en omgekeerd dat één bepaald teken ook steeds correspondeert met eenzelfde klankwaarde". Het gaat hier dan om het foneem /t/ dat steeds met *t* weergegeven wordt. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we echter over <t> spreken als de fonetische spelling.

Naast <t> kwamen in het Middelnederlands ook <d> en <dt> al voor (Gledhill, 1973, p. 255). De spelling met <d> komt voort uit het morfologische principe. Bij een morfologische spelling wordt de stam van een woord zoveel mogelijk gerespecteerd in o.m. samenstellingen, meervouden en vervoegingen (Molewijk, 1992, pp. 45-46). Het morfologische principe kan verder opgedeeld worden in twee subprincipes: de gelijkvormigheid en de analogie. Het gelijkvormigheidsprincipe bepaalt dat we 'ik bind' met een <d> schrijven en niet met een <t> op grond van de infinitief 'binden'. Voor de 2de en 3de persoon enkelvoud en de 2de persoon meervoud treedt het principe van analogie in werking. Analogie houdt in dat we 'hij bindt' spellen, omdat we ook 'hij maakt' spellen (Van Bree, 2016, pp. 200-201). In de tegenwoordige tijd krijgen we dan de volgende werkwoordsvervoeging:

	werken	**worden**
1. Sg.	ik werk	ik word
2. Sg.	jij werkt	jij wordt
3. Sg.	hij/zij/het werkt	hij/zij/het wordt
1. Pl.	wij werken	wij worden
2. Pl.	jullie werken – u werkt	jullie worden – u wordt
3. Pl.	zij werken	zij worden

Tabel 18: vervoeging werkwoorden 'werken' en 'worden' volgens het morfologische principe (gebaseerd op Woordenlijst Nederlandse Taal, 2015)

Naar analogie met 'werken' krijgt 'worden' in de 2de en 3de persoon singularis en de 2de persoon pluralis dus de uitgang *-t*.

Tot slot kunnen we de werkwoordsvervoeging in Tabel 18 ook verklaren vanuit het etymologische principe. Bij dit principe wordt gekeken naar de oervorm of (vreemde) herkomst van een woord (Molewijk, 1992, p. 47). Het etymologische principe is hier van toepassing omdat de spelling <dt> bij werkwoorden met een d-stam teruggaat op de historische uitgang *-det* (Van Bree, 2016, p. 201). Het is een uitgang die we kunnen aantreffen in de Vroegmiddelnederlandse werkwoordsvervoeging, waarbij de sjwa deel uitmaakt van het vervoegingssuffix (Daems, 2002, p. 44). Daems (2002) spreekt over 'volle vormen' en gesyncopeerde vormen. De volle vorm *-et* wordt door syncope van de sjwa *t*, waardoor bij d-stammen de uitgang *-dt* ontstaat (Daems, 2002, pp. 44-47).

Het feit dat verschillende grammatici uit de vorige eeuwen verwezen naar het weglaten (syncope) van de sjwa in de volle vorm, wijst erop dat ze steunden op de etymologie voor de werkwoordspelling, aldus Daems (2002, pp. 48-51). Zoals we zullen zien, waren er echter ook grammatici die de morfologie als uitgangspunt namen. In Sectie 2.1 gaan we dieper in op de spellingprincipes die de grammatici – impliciet of expliciet – hanteerden. We moeten er wel rekening mee houden dat "in oude grammatica's en spellingboeken niet altijd (een duidelijk) verschil gemaakt [werd] tussen het morfologische en het etymologische principe" (Van Bree, 2016, p. 201).

Operationalisering van de variabele

Hoewel de discussie ook over de conjunctief en de imperatief gaat, maakten we de pragmatische beslissing om enkel werkwoordsvormen in de indicatief presens te onderzoeken. Concreet willen we dus werkwoordsuitgangen bij stammen op *-d* in de 2de en 3de persoon singularis en de 2de persoon pluralis van de indicatief presens opsporen. In deze contexten kan namelijk variatie optreden.

Voor deze variabele formuleerden we een erg ruime zoekopdracht. Met reguliere expressies vroegen we alle tokens eindigend op <dt>, <d> en <t> op. We maakten op voorhand dus geen selectie van specifieke verba met een d-stam. Op deze manier kregen we alle mogelijke werkwoorden met een d-stam in ons corpus te zien. De zoekopdracht leverde dan wel meer dan

50.000 resultaten op, waaronder substantieven (bv. 'avond', 'gemeenteraad', 'knecht', 'stadt') en functiewoorden (bv. 'dat', 'het', 'met', 'tot'). We sloten deze vals positieve resultaten uit van de analyse en behielden enkel de werkwoorden met een d-stam. Binnen de categorie d-stammen selecteerden we de werkwoordsvormen in de 2de en 3de persoon enkelvoud en de 2de persoon meervoud van de indicatief presens. Deze controle gebeurde manueel in Excel.

Meer dan de helft van de overgebleven tokens is een vervoegde vorm van het werkwoord 'worden'. Gezien de tijdsspannen van ons corpus (16de tot en met 19de eeuw) kwamen verschillende vormvarianten van dit werkwoord voor. Afhankelijk van zijn regionale herkomst kon een scribent in het presens o.m. 'wort', 'wert' en 'wart' gebruiken. De o-, e-, en a-vormen konden bovendien ook voor het preteritum gebruikt worden. Een vorm kon dus zowel in de tegenwoordige tijd als in de verleden tijd voorkomen (De Vriendt, 1965, pp. 94-103; "Worden", 2007). Bij de filtering van de resultaten in ons corpus hielden we rekening met de context waarin de vorm voorkwam. Indien we uit de context konden afleiden dat het om een presensvorm ging, werd het token behouden. Indien het zowel presens als preteritum kon zijn, werd het token niet behouden.

2 Normen en gebruik: voorgaand onderzoek

In deze paragraaf situeren we het spellingkenmerk eerst kort in de normatieve traditie. Dit overzicht is gebaseerd op secundaire literatuur. Voor de tendensen in het taalgebruik (Sectie 2.2) concentreerden we ons op recenter empirisch onderzoek binnen de historische sociolinguïstiek voor het Nederlands.

2.1 Taalnormen

Bij de bespreking van de taalnormen moeten we op voorhand opmerken dat niet elk normatief werk de werkwoordspelling, en meer specifiek de spelling van werkwoorden met een d-stam, expliciet behandelt. Gledhill (1973, p. 234) merkt in die context op dat "[…] the majority of such works make no explanation for their system, and merely give the paradigms for various verbs, from which lists their motivations must be deduced".

In de 16de eeuw zien we in de normatieve geschriften verschillende spellingvarianten. Bij Lambrecht (1550) wordt zowel <d> als <dt> aangetroffen. Hij gebruikte de spelling <d> overigens ook bij zwakke werkwoorden zonder d-stam (bv. '[hij] leerd'). Dit wijst op het principe van gelijkvormigheid. Anderzijds gebruikte hij ook <dt> en leek hij zich voor die vormen op het etymologische principe te baseren. Dit wordt bevestigd door vormen als 'ghy moett', waarbij de dubbele *t* afstamt van de historische uitgang -*tet* (Gledhill, 1973, p. 258; p. 265). Bij De Heuiter (1581) is <t> dan weer de gebruikelijke vorm. Hij wijst de spelling met <dt> ook expliciet af, omdat een van beide letters in zijn ogen overbodig is (Gledhill, 1973, pp. 255-256). In de *Twe-spraack* (1584) ten slotte, komen de drie spellingvarianten voor (Gledhill, 1973, p. 255; p. 258; pp. 265-266). In het werk (uitgave door Dibbets, 1985) vonden we zelf geen expliciet voorschrift over de spelling van <t>, <d> of <dt> bij werkwoorden met een d-stam. Uitgebreide paradigmata wat de werkwoorden betreft komen in de *Twe-spraack* sowieso niet aan bod (Dibbets, 1985, p. 474).

Het gemengde gebruik in de normatieve traditie zet zich voort in de 17de eeuw. De spelling met <t> komt dan nog voor in de grammatica's van Van Heule (1625/1633) en in de *Spreeckonst* (1635) van Montanus. Deze laatste was een voorstander van de fonetische spelling (Gledhill, 1973, p. 256). Daarnaast waren er aanhangers van de <d>-spelling, onder wie Van der Schuere (1612) in het begin van de 17de eeuw en Van Winschooten (1683) naar het einde van de eeuw. De spelpraktijk van Van Winschooten laat vermoeden dat hij voor de spelling van werkwoorden met een d-stam steunde op het gelijkvormigheidsprincipe (vergelijk: 'hij strijd' – 'hij volgd') (Gledhill, 1973, pp. 258-259). Tot slot werd de spellingvariant <dt> in de 17de eeuw al gebruikt door o.m. Leupenius (1653) in het Noorden en Bolognino (1657) in het Zuiden (Gledhill, 1973, p. 266).

Voor de 18de- en 19de-eeuwse taalnormen kunnen we een beroep doen op de recentere studies van Krogull (2018) voor het Noorden en Vosters (2011) voor het Zuiden. Op enkele uitzonderingen[37] na, zijn <d> en <dt> nog de enige varianten in de normatieve geschriften vanaf de 18de eeuw.

[37] Helemaal aan het begin van de 18de eeuw kwamen de <t>-vormen nog voor bij Van Hoogstraten (1700) in de lijst van geslachten (Gledhill, 1973, p. 257). Zie Gledhill (1973, p. 257) voor verdere uitzonderingen.

In de Noordelijke normatieve traditie was in grote mate consensus bereikt over de spelling met <dt>. De voorschriften waren dus overwegend uniform, maar de grammatici in kwestie namen niet altijd hetzelfde principe als uitgangspunt. Zo schreef Moonen (1706) <dt> voor op grond van de morfologie: de d-stam en de uitgang *-t* in de 2de en 3de persoon singularis en de 2de persoon pluralis moeten behouden blijven, waardoor de spelling <dt> ontstaat (Krogull, 2018, pp. 102-103). De spelling met <dt> zoals we die vandaag nog kennen wordt overigens traditioneel toegeschreven aan Moonen (Daems, 2002, p. 47; Van der Sijs, 2004, p. 240). In tegenstelling tot Moonen greep Kluit (1777) terug naar het etymologische principe (uitgang *-det*) om de keuze voor <dt> te rechtvaardigen (Krogull, 2018, p. 105). De spelling met <d> werd in het Noorden wel nog verdedigd door Van Belle (1748/1755). Ook uit het werk van Ten Kate (1723) spreekt – impliciet – een voorkeur voor <d>. Beide varianten komen dan weer aan bod bij De Haes (1764) en Van der Palm (1769). Uit hun paradigmata voor het hulpwerkwoord 'worden' kon afgeleid worden dat de 2de persoon enkelvoud en meervoud de uitgang *-dt* kregen, en de 3de persoon enkelvoud de uitgang *-d* (Krogull, 2018, pp. 106-107). Omdat de meerderheid van de grammatici echter <dt> voorschreef, noemt Krogull (2018, p. 107) het voorschrift van Siegenbeek (1804) een "logical choice". Met zijn spelling werd <dt> dan ook officieel de standaardvariant. Siegenbeek nam overigens de etymologie als uitgangspunt voor deze spelling (Krogull, 2018, pp. 101-102).

In tegenstelling tot het Noorden, groeide in het Zuiden in de 18de eeuw de voorkeur voor <d> onder de grammatici. Aanvankelijk kwamen zowel <d> als <dt> voor in de normatieve werken. Bij Van Geesdalle (1700) kregen de werkwoorden met een d-stam de uitgang *-d* in de 2de en 3de persoon enkelvoud. Ook Stéven (1714) pleitte voor een <d>-spelling, al doelde hij hiermee vooral op naamwoorden. Uit de spelpraktijk van E.C.P. (1713) bleek echter een voorkeur voor <dt>. Vanaf het midden van de eeuw schaarden zo goed als alle grammatici uit het Zuiden zich achter de spelling met <d>. Onder hen bevonden zich Verpoorten (1752), P.B. (1757) en Des Roches (z.j. [1761]). De spelling met <d> werd ook aan het begin van de 19de eeuw verder verdedigd door o.m. Van Daele (1806) en De Bast & De Laval (1805). Bij Van Daele verscheen <dt> wel voor de 2de persoon pluralis (Vosters, 2011, pp. 268-270). Na E.C.P. in de vroege 18de eeuw was Van Aerschot (1807) de eerste om de spelling met <dt> opnieuw te verdedigen. In de beginjaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kwam deze variant steeds meer ter

sprake in de Zuidelijke normatieve voorschriften, maar naast <d>. De grammatici schakelden aanvankelijk nog niet over op de spelling met <dt>. Circa 1820 veranderde de situatie en drong de <dt>-spelling ook echt door in de Zuidelijke normatieve traditie. De meeste grammatici namen deze variant over en schreven ze voor. Er waren in die periode echter ook grammatici die zich tegen de spelling met <dt> verzetten, onder wie Behaegel (1837). Hij bleef resoluut de <d>-vormen verdedigen (Vosters, 2011, pp. 270-271).

Uit de voorgaande bespreking kunnen we allereerst afleiden dat de 16de en 17de eeuw nog gekenmerkt werden door een heterogene normatieve traditie: <t>, <d> en <dt> kwamen nog afwisselend voor in de werken van de taalbeschouwers. Daarnaast werd duidelijk dat in het Noorden in de 18de eeuw hoofdzakelijk <dt> gepropageerd werd, terwijl <d> die functie in het Zuiden vervulde. Eerder werd al op dit verschil gewezen door Vosters, Rutten en Van der Wal (2010). Vosters (2011, p. 273) benadrukt wel dat dit spellingkenmerk in de Zuidelijke normatieve traditie niet als een Noord-Zuidverschil beschreven werd. Dit was bijvoorbeeld wel het geval bij de spelling van /a:/ (cf. Hoofdstuk 5). Vóór de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden is er dus eerder sprake van een Noordelijk schrijftaalkenmerk (<dt>) en een Zuidelijk schrijftaalkenmerk (<d>) (Vosters, 2011, p. 273).

2.2 Taalgebruik

In deze sectie bespreken we enkele recente studies waarin de spelling van d-stammen onderzocht werd in het taalgebruik. We vangen aan met de studie van Vosters, Rutten en Van der Wal (2010), die de variabele – naast andere spellingvariabelen – in een Noord-Zuidperspectief plaatsen. Vervolgens richten we ons met het onderzoek van Krogull (2018) op het taalgebruik in het Noorden in de late 18de eeuw en de eerste helft van de 19de eeuw. Voor het Zuidelijke taalgebruik putten we uit de studies van Vosters (2011) en Puttaert (2019), waarin telkens het 19de-eeuwse taalgebruik centraal staat.

De variabele in een Noord-Zuidperspectief

Vosters, Rutten en Van der Wal (2010) maakten een eerste initiële Noord-Zuidvergelijking van d-stammen. In de studie werden taalnormen en taalgebruik uit de 18de eeuw en vroege 19de eeuw met elkaar vergeleken.

Voor het taalgebruik uit het Zuiden deden de onderzoekers een beroep op een deel van het VKN-corpus (Vosters, 2011; cf. infra). Dit materiaal dateert uit de vroege 19de eeuw. Voor het Noordelijke taalgebruik werden 100 persoonlijke brieven uit het *Brieven als Buit corpus* onderzocht (Rutten & Van der Wal, 2014). Het gaat om een subset uit de late 18de eeuw (Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010, p. 103). Voor de spelling van d-stammen in de 2de en 3de persoon enkelvoud van het presens stemde het taalgebruik in Noord en Zuid overeen. De voorkeursvariant was namelijk duidelijk <d> in beide delen van het taalgebied. Dat is een opvallend resultaat, omdat <dt> dominant was in de Noordelijke normatieve traditie van de 18de eeuw (Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010).

De variabele in Noordelijk taalgebruik

Krogull (2018) onderzocht het spellingkenmerk in het *Going Dutch Corpus*. Dit corpus bevat teksten uit de late 18de eeuw (1770-1790) en uit de vroege 19de eeuw (1820-1840). Deze periodes representeren respectievelijk het taalgebruik vóór en na de officiële spellingberegeling door Siegenbeek (1804). Het *Going Dutch Corpus* bestaat uit drie genres: private brieven, dagboeken en reisverslagen, en kranten. Het is een Noordelijk corpus, met teksten uit de Noordelijke regio's Friesland, Groningen, Noord-Brabant, Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland. Daarbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen centrale en meer perifere regio's. De regio's Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht vertegenwoordigen het centrum; de perifere regio's in het corpus zijn Friesland, Groningen en Noord-Brabant (Krogull, 2018, p. 37).

Bij de algemene distributie van de spellingvarianten over de twee bestudeerde periodes, kon Krogull vaststellen dat de periode een belangrijke factor was. In de late 18de eeuw was <d> namelijk de meerderheidsvariant met 71,1%. De uitgang *-dt* had een veel beperkter aandeel, namelijk 17,1%. De spelling met <t> maakte toen nog 11,8% van het geheel uit. De verhoudingen waren opvallend anders in de periode 1820-1840. Dan werd in ongeveer twee derde van de gevallen <dt> gespeld (66,3%). De variant <d> was met 31,2% echter nog niet uit het taalgebruik verdwenen. Daarnaast was de spelling met <t> nog maar beperkt aanwezig in de eerste helft van de 19de eeuw (2,5%) (Krogull, 2018, p. 110).

De resultaten per genre tonen een soortgelijke verdeling voor de drie genres in de late 18de eeuw. De spelling met <d> maakte in elk genre de meerderheid uit. Het hoogste percentage <d>-spellingen werd aangetroffen in de kranten (83,8%), gevolgd door de dagboeken/reisverslagen (81,4%). Het aandeel van <d> was iets minder groot in de private brieven (59,7%) omdat <t> in dit laatste genre nog vrij sterk stond (21,5%). De moderne spelling met <dt> kwam in elk genre in minder dan 20% van de tokens voor. Meer specifiek bedroeg het aandeel van <dt> 18,8% in de private brieven, 16,3% in de kranten, en 14,7% in de dagboeken/reisverslagen. Voor de 18de eeuw valt verder op te tekenen dat de spelling met <t> – in tegenstelling tot de private brieven – slechts beperkt voorkwam in de dagboeken/reisverslagen (3,9%) en niet voorkwam in de kranten. In de 19de eeuw had <dt> de bovenhand genomen in alle genres. De verandering van <d> naar <dt> was het meest opvallend in de gedrukte kranten: maar liefst 96,7% van de tokens werd in de periode 1820-1840 met <dt> gespeld. In de private brieven kwam de moderne variant voor in 56,8% van de gevallen, tegenover 38,9% <d>-vormen en 4,3% <t>-vormen. De dagboeken en reisverslagen etaleerden een vergelijkbare spelpraktijk (61,5% <dt>-vormen tegenover 37,6% <d>-vormen), met het verschil dat <t> geen noemenswaardige variant meer was in dit genre in de 19de eeuw (Krogull, 2018, pp. 111-112).

Op het gebied van regionale variatie kon worden opgetekend dat in de periode 1770-1790 <d> dominant was in alle regio's behalve Noord-Holland. In die regio werd 47,7% van de tokens met <dt> gespeld, tegenover 36,4% met <d>. Van de zeven regio's kwam <d> wel het vaakst voor in Noord-Brabant (93%) en Zeeland (86,4%). In deze regio's werd in de late 18de eeuw amper <dt> gespeld. Het is mogelijk, stelt Krogull (2018, p. 113), dat "these two border regions in the south of the Northern Netherlands were more strongly oriented towards Southern writing conventions, typically favouring <d> […]". In de 19de eeuw is <dt> overal de meerderheidsvariant geworden. Enkel in Noord-Brabant is het percentage van <dt> en <d> dan identiek, namelijk 49,4%. Het geschreven taalgebruik in Noord-Brabant volgde in de 19de eeuw dus niet duidelijk de Noordelijke of de Zuidelijke normatieve traditie (Krogull, 2018, pp. 112-113).

Tot slot bespreken we uit Krogulls analyse de verhouding tussen het centrum en de periferie in de Noordelijke Nederlanden. We herhalen hier dat Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht het centrum representeren en Friesland,

Groningen en Noord-Brabant als perifere regio's gelden (Krogull, 2018, p. 37). Zowel in de 18de eeuw als in de 19de eeuw was de <dt>-spelling sterker vertegenwoordigd in het centrum dan in de periferie. Voor de periode 1770-1790 noteerde Krogull 25,9% <dt>-vormen in het centrum, en 12,4% in de periferie. De meerderheid van de tokens werd in beide gebieden nog met <d> gespeld, maar deze variant kwam nog vaker voor in de periferie in de 18de eeuw. Het percentage van de derde spellingvariant, <t>, lag in beide gebieden rond de 13%. Ook in de 19de eeuw – wanneer de spelling met <dt> prevaleerde – was het aandeel van de voorgeschreven variant groter in het centrum (71,1%) dan in de periferie (57,5%). De spelling met <t> was dan overigens verdwenen in het centrum en dook nog enkele keren op in de periferie (Krogull, 2018, pp. 115-116).

De studie van Krogull (2018) levert enkele belangrijke inzichten voor het eigen onderzoek op (zie ook de discussie in Krogull, 2018, pp. 117-119). Eerst en vooral konden we afleiden dat de periode het gebruik van <t>, <d> of <dt> in grote mate bepaalde. In de late 18de eeuw werd nog meer dan 70% van de tokens met <d> gespeld. De spelling met <d> genoot toen duidelijk de voorkeur. Net als in de studie van Vosters, Rutten en Van der Wal (2010) kon Krogull (2018) dus een discrepantie waarnemen tussen het Noordelijke taalgebruik (overwegend <d>) en de Noordelijke normatieve traditie (overwegend <dt>) in de 18de eeuw. In de 19de eeuw was het percentage van <d> gedaald naar iets meer dan 31%. De variant <dt> was met twee derde van de tokens dominant geworden in de geschriften. Wat betreft de verschillende genres werd de <dt>-spelling in de 19de eeuw sneller overgenomen door de kranten dan door de scribenten van de private brieven en dagboeken/reisverslagen. Opvallend was verder dat de spelling met <d> in de 18de eeuw het sterkst stond in Noord-Brabant en Zeeland. Niet toevallig zijn dit twee regio's die grenzen aan de Zuidelijke Nederlanden, waar in de 18de eeuw hoofdzakelijk <d> voorgeschreven werd (cf. Sectie 2.1). Voorts was het aandeel van <dt> in beide periodes groter in het centrum dan in de periferie. We moeten weliswaar opmerken dat de indeling in centrale en perifere gebieden anders is in ons eigen corpus. Zo is Noord-Brabant in het *Going Dutch Corpus* een perifere regio, terwijl wij Brabant als het centrum beschouwen. Daarnaast werd Zeeland in het *Going Dutch Corpus* apart gehouden wegens de wisselende status door de eeuwen heen (Krogull, 2018, p. 65). In het HCD wordt Zeeland echter tot de Noordelijke periferie gerekend.

De variabele in (overwegend) Zuidelijk taalgebruik

De distributie van <dt> en <d> werd onderzocht in het VKN-corpus, dat 19de-eeuwse teksten uit het administratieve en juridische domein bevat. De teksten in het VKN-corpus zijn afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden (Vosters, 2011, pp. 187-211). De algemene verdeling van de spellingvarianten wees uit dat <d> met 64% van de tokens de meerderheidsvariant was in het corpus. De distributie per jaartal bracht wel een belangrijke temporele trend aan het licht. Zo maakte de spelling met <d> in 1823 nog 88% van het geheel uit (tegenover 12% <dt>-vormen). In 1829 bedroeg het percentage van <d> nog slechts 35%. Het aantal <dt>-vormen was met andere woorden sterk toegenomen in 1829 (i.e. 65%), maar de spelling met <d> kwam toen ook nog in iets meer dan een derde van de tokens voor. Op het gebied van de geografische ligging stelde Vosters vast dat er voor de spelling van <d> een duidelijk verschil was tussen de kern en de periferie: in de perifere gemeentes kwamen meer <d>-spellingen voor dan in de hoofdplaatsen. Verder etaleerde de verdeling van de varianten per tekstsoort een discrepantie tussen de relatief minder formele processen-verbaal en de zeer formele aktes van inbeschuldigingstelling. In de laatstgenoemde documenten kwamen minder <d>-vormen voor. We willen er wel op wijzen dat de <d>-vormen zelfs in dit meest formele genre nog ongeveer de helft van het totaal uitmaakten (Vosters, 2011, pp. 309-321; zie ook Vosters et al., 2014, pp. 90-93).

De tweede studie die we voor het Zuidelijke taalgebruik aanhalen is Puttaert (2019). In deze studie werden soldatenbrieven en armenbrieven uit de 19de eeuw geanalyseerd. De soldatenbrieven zijn afkomstig uit West-Vlaanderen en werden opgesteld tussen 1799 en 1813 (Puttaert, 2019, p. 61). In deze brieven was <d> met 73,68% de vaakst voorkomende variant. Daarnaast werd 23,68% van de vervoegde werkwoordsvormen nog met <t> gespeld. Dat betekent dat het aandeel van de moderne variant <dt> zeer laag was. Meer specifiek kreeg slechts 1 werkwoord de uitgang *-dt*. In het corpus van soldatenbrieven kwamen weliswaar weinig vervoegde werkwoordsvormen met een d-stam voor (N=38). Bij de twee meest frequente lemma's 'zenden' en 'worden' kon bij 'zenden' variatie opgetekend worden, terwijl 'worden' steeds met <d> gespeld werd (Puttaert, 2019, pp. 133-134). De armenbrieven dateren uit de periode 1810-1899 en komen uit West-Vlaanderen en in mindere mate uit Zeeland (Puttaert, 2019, p. 62). Het corpus van armenbrieven bevatte 72 attestaties voor dit spellingkenmerk.

Ook in deze brieven werd de meerderheid van de tokens met <d> gespeld (62,5%). De spelling met <dt> kwam in dit corpus met 23,61% vaker voor dan in het corpus van soldatenbrieven. Tot slot werd 13,89% van de tokens met <t> gespeld, al zijn de spellingen met <t> hoofdzakelijk terug te voeren naar dezelfde scribent. De twee meest frequente lemma's in het corpus van armenbrieven zijn 'worden' en 'zich bevinden'. Bij beide lemma's kon de spelling van /t/ variëren (Puttaert, 2019, pp. 142-143).

Uit de studies van het Zuidelijke taalgebruik kunnen we afleiden dat <d> in het VKN-corpus en de twee brievencorpora de meerderheidsvariant was. Dat betekent dat de variant <d> nog duidelijk aanwezig was in het 19de-eeuwse taalgebruik uit het Zuiden. Het gaat hier overigens om formeel (administratief/juridisch) en minder formeel taalgebruik (brieven). Van de drie corpora kwam de uitgang *-d* wel het vaakst voor in de soldatenbrieven. In deze brieven was de <dt>-spelling praktisch afwezig. We leerden verder dat <t> geen verwaarloosbare variant was in de 19de-eeuwse soldatenbrieven en armenbrieven. Tot slot wijzen we op het verschil tussen de kern en de periferie in het VKN-corpus. In de periferie werd vaker <d> gespeld dan in de kern. De aanduidingen 'kern' en 'periferie' in het VKN-corpus komen echter niet overeen met het centrum en de periferie in het HCD (Vosters, 2011, p. 207; zie ook Hoofdstuk 5, Sectie 2.2).

3 Hypotheses

Op basis van de literatuur en eerder onderzoek formuleren we ook voor deze variabele enkele hypotheses.

Wanneer we het historische traject van de varianten bekijken, stellen we vast dat we voor dit spellingkenmerk niet te maken hebben met een rechtlijnige evolutie van de oudere variant (<t>) naar de moderne variant (<dt>). De drie spellingvarianten kwamen namelijk al gelijktijdig voor in het Middelnederlands (Gledhill, 1973, p. 255). Wat de diachrone dimensie in ons corpus betreft, formuleren we voor elke variant een deelhypothese. Hypothese 1A luidt dat het aandeel van <t> zal afnemen door de eeuwen heen. Concreet zal de variant <t> nog vaak voorkomen in de 16de en 17de eeuw, en langzaamaan verdwijnen vanaf de 18de eeuw. We baseren deze hypothese op de evolutie die we in de normatieve traditie konden waarnemen. De variant werd door de taalbeschouwers in de 16de en 17de

eeuw nog regelmatig gebruikt (Gledhill, 1973), maar vanaf de 18de eeuw ging de discussie bijna uitsluitend over <d> en <dt> (Krogull, 2018; Vosters, 2011). Omgekeerd zal de spelling met <dt> net aan belang winnen. De hypothese 1B houdt in dat <dt> met name vanaf de 19de eeuw in aantal zal toenemen. De verandering van overwegend <d>-vormen in de 18de eeuw naar overwegend <dt>-vormen in de 19de eeuw in het *Going Dutch Corpus* (Krogull, 2018) rechtvaardigt deze hypothese. Tegelijkertijd weten we ook dat <d> nog een belangrijke positie innam in het taalgebruik van de 19de eeuw (Krogull, 2018; Puttaert, 2019; Vosters, 2011). We formuleren daarom hypothese 1C: de varianten <d> en <dt> zullen in de 19de eeuw nog naast elkaar bestaan in ons corpus.

Onze tweede hypothese heeft betrekking op het genre. Op grond van Krogull (2018) verwachten we meer <dt>-spellingen aan te treffen in de gedrukte pamfletten dan in de handgeschreven egodocumenten. Krogull (2018) analyseerde net als wij gedrukte teksten (kranten) en geschreven egodocumenten (private brieven en dagboeken/reisverslagen). Hij stelde vast dat de kranten in de 19de eeuw – nadat <dt> officieel de norm geworden was – overtuigend voor de <dt>-spelling kozen (96,7%). In de private brieven en dagboeken/reisverslagen hield de variant <d> daarentegen langer stand: nog meer dan een derde van de tokens werd in beide genres met <d> gespeld in de 19de eeuw. In de 19de-eeuwse soldatenbrieven – evenzeer egodocumenten – die Puttaert (2019) analyseerde, bedroeg het aandeel van <d> zelfs nog 73,68%.

Zoals we in eerdere hoofdstukken opmerkten, kunnen de administratieve teksten gekenmerkt worden door een progressieve of net conservatieve spelling. Aangezien Vosters (2011) in 1823 nog 88% <d>-spellingen aantrof in het VKN-corpus, lijkt die laatste optie hier aannemelijk. Anderzijds lieten de scribenten de spelling met <d> in 1829 grotendeels varen (35%) in het voordeel van <dt> (65%). We verwachten daarom dat de administratieve teksten progressiever zullen zijn dan de egodocumenten, maar minder progressief dan de pamfletten. Hypothese 2 luidt dan dat de <dt>-spelling het snelst overgenomen zal worden in de pamfletten, gevolgd door de administratieve teksten en de egodocumenten.

Wat betreft de regionale dimensie, voorspellen we een Noord-Zuidverschil vanaf de 18de eeuw. Meer specifiek verwachten we meer <dt>-vormen in de

Noordelijke regio's en meer <d>-vormen in de Zuidelijke regio's vanaf de 18de eeuw. Dit is onze derde hypothese, die we baseren op de evolutie in de taalnormen. Vanaf de 18de eeuw ontstond namelijk een duidelijk verschil tussen de Noordelijke en Zuidelijke voorschriften. In het Noorden domineerde <dt>; in het Zuiden <d> (Krogull, 2018; Vosters, 2011). Hoewel de studies van Vosters, Rutten en Van der Wal (2010) en Krogull (2018) uitwezen dat er een discrepantie bestond tussen taalnormen en taalgebruik in het Noorden in de 18de eeuw, verwachten we toch meer <dt>-vormen aan te treffen in het Noorden dan in het Zuiden.

4 Resultaten

Algemene distributie varianten

In Tabel 19 worden de absolute voorkomens van elke spellingvariant weergegeven.

Variant	**<t>**	**<d>**	**<dt>**
n =	153	166	399

Tabel 19: absolute voorkomens <t>, <d> en <dt>

Allereerst kunnen we vaststellen dat <dt> de meerderheidsvariant is in het HCD. De overige spellingvarianten <t> en <d> komen ongeveer even vaak voor in het corpus. Deze verdeling wordt ook duidelijk wanneer we de relatieve aantallen beschouwen in Figuur 30. Het aandeel van <dt> komt overeen met 55,6% van de tokens. Het percentage van <t> en <d> bedraagt respectievelijk 21,3% en 23,1%.

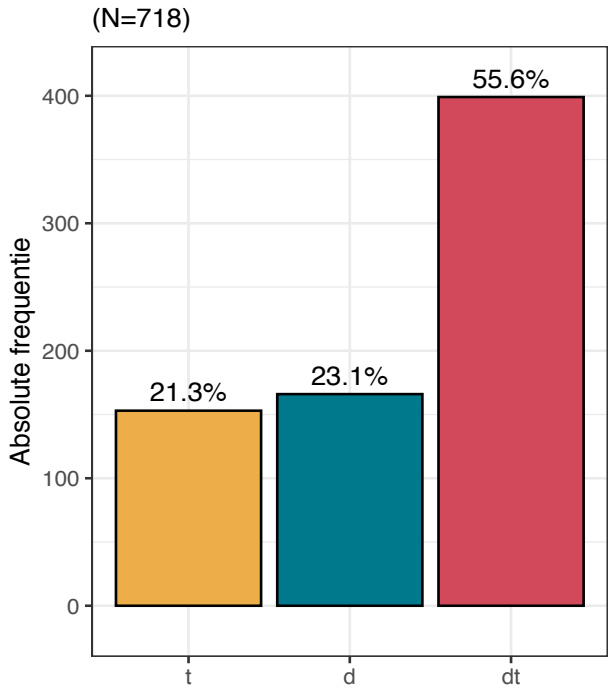

Figuur 30: absolute en relatieve voorkomens <t>, <d> en <dt>

Van de 718 tokens in het totaal zijn er 498 een vervoegde vorm van het werkwoord 'worden'. Dat betekent dat 69,36% van alle tokens een werkwoordsvorm van 'worden' is. In vergelijking met 'worden' nemen de andere werkwoorden met een d-stam een bescheiden plaats in. Met 44 attestaties is 'vinden' het tweede vaakst voorkomende lemma, gevolgd door 'houden' met 30 attestaties. Gezien de hoge frequentie van 'worden', gingen we na of de distributie voor dit werkwoord anders was dan de distributie voor de overige werkwoorden met een d-stam. Wanneer we de frequenties in Tabel 20 en Tabel 21 vergelijken, stellen we vast dat de spelling met <dt> in beide groepen de bovenhand neemt. We zien wel dat de vervoegde vormen van 'worden' nog vaker met <dt> gespeld worden (58,2%) dan de overige werkwoordsvormen (49,5%). De uitgang *-t* komt daarentegen minder vaak voor bij 'worden' (18,1%) dan bij de andere werkwoorden met een d-stam (28,6%). Het percentage van <d> is in beide groepen vergelijkbaar.

Lemma = 'Worden'			n =
<t>	**<d>**	**<dt>**	498
90 (18,1%)	118 (23,7%)	290 (58,2%)	

Tabel 20: absolute en relatieve voorkomens voor het werkwoord 'worden'

Lemma ≠ 'Worden'			n =
<t>	**<d>**	**<dt>**	220
63 (28,6%)	48 (21,8%)	109 (49,5%)	

Tabel 21: absolute en relatieve voorkomens voor de werkwoorden verschillend van 'worden'

Distributie per genre

	<t>	**<d>**	**<dt>**
Administratief	54 (19,42%)	70 (25,18%)	154 (55,40%)
Egodocumenten	46 (28,93%)	53 (33,33%)	60 (37,74%)
Pamfletten	53 (18,86%)	43 (15,30%)	185 (65,84%)
Totaal (n =)	153	166	399

Tabel 22: absolute en relatieve voorkomens <t>, <d> en <dt> per genre

De distributie per genre (Tabel 22 en Figuur 31) toont aan dat de <dt>-spelling het vaakst voorkomt in de pamfletten (65,84%) en de administratieve teksten (55,40%). Meer dan de helft van de vervoegde werkwoorden wordt in deze genres met <dt> gespeld. In de egodocumenten krijgt 37,74% van de werkwoorden de uitgang *-dt*. De spelling met <d> is in dit genre verantwoordelijk voor 33,33% van de tokens. Daarnaast wordt 28,93% van de tokens in de egodocumenten met <t> gespeld. Daaruit volgt dat <dt> van de drie spellingvarianten wel het vaakst gebruikt wordt in de persoonlijke geschriften. Niettemin is ook nog een belangrijke rol weggelegd voor <t> en <d>. Dat geldt eveneens voor de administratieve teksten en de pamfletten, al zijn <t> en <d> door het duidelijke overwicht van <dt> minder prominent aanwezig in deze genres. Voor de variant <t> noteren we overeenkomstige percentages in de administratieve teksten en de pamfletten: achtereenvolgens 19,42% en 18,86%. De spelling met <d> komt wel nog vaker voor in de administratieve teksten (25,18%) dan in de pamfletten (15,30%).

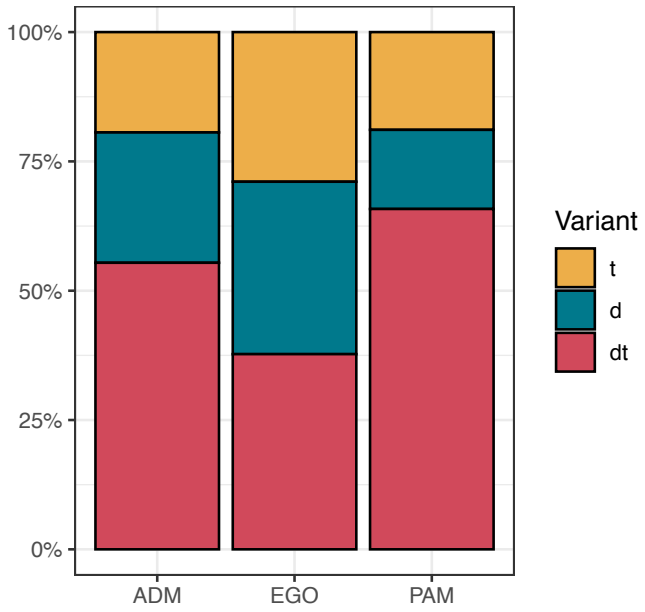

Figuur 31: spelling van /t/ per genre

Distributie per regio

	<t>	<d>	<dt>
Holland	37 (18,78%)	28 (14,21%)	132 (67,01%)
Zeeland	29 (18,71%)	33 (21,29%)	93 (60,00%)
Brabant	29 (17,26%)	30 (17,86%)	109 (64,88%)
Vlaanderen	58 (29,29%)	75 (37,88%)	65 (32,83%)
Totaal (n =)	153	166	399

Tabel 23: absolute en relatieve voorkomens <t>, <d> en <dt> per regio

In Tabel 23 presenteren we de absolute en relatieve voorkomens van de spellingvarianten per regio. Om te beginnen zien we overeenkomstige relatieve frequenties in de regio's Holland, Zeeland en Brabant. De vergelijkbare distributie van <t>, <d> en <dt> in deze regio's wordt ook visueel duidelijk in Figuur 32. Concreet schommelt het relatieve voorkomen van <dt> tussen 60% (Zeeland) en 67,01% (Holland). Brabant neemt met 64,88% een tussenpositie in. Het is duidelijk dat de <dt>-spelling in deze drie regio's dominant is. Er is geen noemenswaardig verschil in het gebruik van <t>: deze variant neemt telkens minder dan 20% van de tokens in. Wat betreft de variant <d>, treffen we nog iets meer d-uitgangen aan in Zeeland (21,29%) dan in Brabant (17,86%) en Holland (14,21%). In Vlaanderen

tekent zich daarentegen een ander patroon af. De spelling met <t> en <d> staat duidelijk nog sterker in deze regio. Van de drie spellingvarianten komt <d> zelfs het vaakst voor: 37,88% van de werkwoorden krijgt namelijk de uitgang *-d*. Op de tweede plaats staat <dt> met 32,83%, gevolgd door <t> met 29,29%. Uit deze aantallen blijkt dus een voorkeur voor <d>, al concurreren de drie varianten nog sterk met elkaar in Vlaanderen.

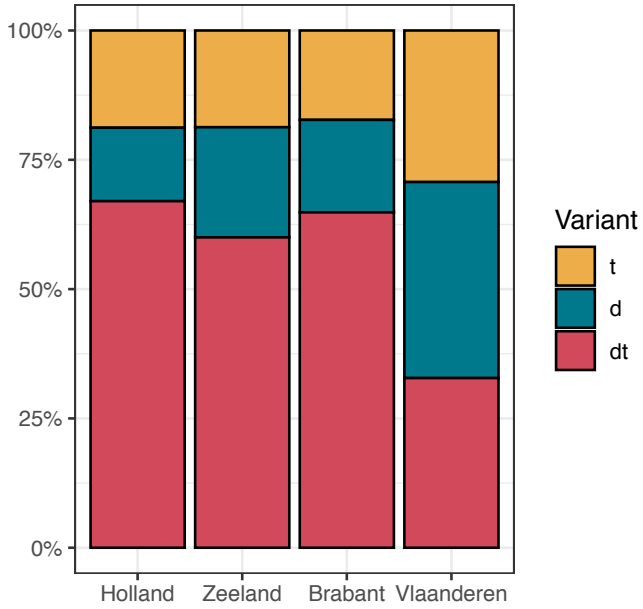

Figuur 32: spelling van /t/ per regio

Distributie per regio en per genre

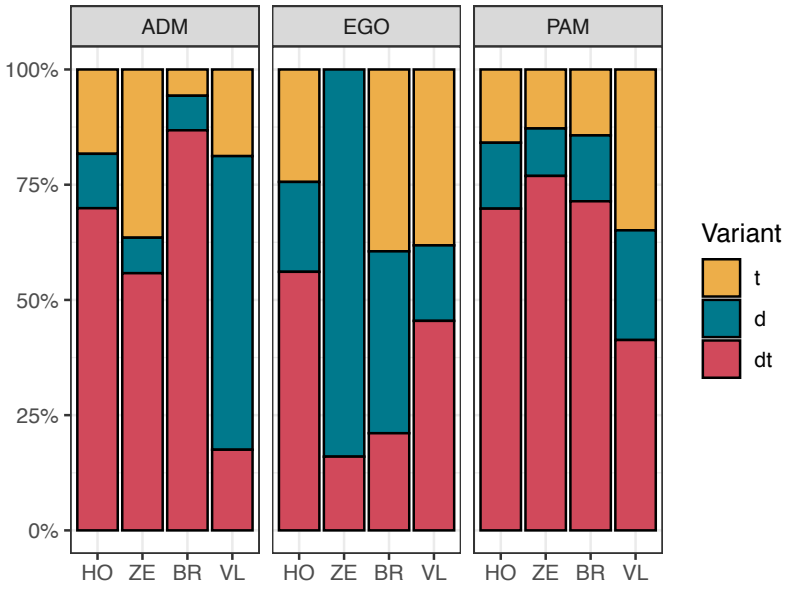

Figuur 33: spelling van /t/ per regio en per genre

In Figuur 33 worden de onafhankelijke variabelen regio en genre gecombineerd. We zien nogmaals dat de <dt>-spelling vaker opduikt in de administratieve teksten en de pamfletten, maar bespeuren tegelijkertijd belangrijke regionale verschillen per genre. Zo is er bij de administratieve teksten een zichtbaar verschil tussen Vlaanderen en de andere regio's. In Holland, Zeeland en Brabant wordt steeds meer dan de helft van de tokens met <dt> gespeld, terwijl <dt> in Vlaanderen met 17,5% een minderheidsvariant is. In deze regio overheerst de uitgang *-d* (63,7%). Hoewel <dt> in de overige regio's de meerderheid uitmaakt, zijn de percentages wel nog tamelijk uiteenlopend. Brabant spant de kroont met 86,8% <dt>-vormen. In Holland en Zeeland wordt achtereenvolgens 69,9% en 55,8% van de werkwoordsvormen met <dt> gespeld. Verder kunnen we voor de administratieve teksten opmerken dat de variant <t> nog relatief vaak voorkomt in Zeeland (36,5%), maar zelden gebruikt wordt in de Brabantse teksten (5,7%). In Holland en Vlaanderen neemt deze variant minder dan 20% van het geheel in.

Bij de egodocumenten neemt Holland het voortouw op het gebied van de <dt>-spelling: 56,1% van de tokens wordt in die regio met <dt> gespeld. In

de Hollandse egodocumenten treffen we dus minder <dt>-vormen aan dan in de administratieve teksten. Dit geldt overigens ook voor de egodocumenten uit Zeeland en Brabant. Het verschil met de administratieve teksten is in deze regio's nog groter. In de Zeeuwse egodocumenten maakt de <dt>-spelling slechts 16% van het geheel uit; in de Brabantse egodocumenten is dit 21,1%. De egodocumenten uit Vlaanderen tellen dan weer meer <dt>-vormen dan de administratieve tegenhangers. In de persoonlijke geschriften wordt 45,5% van de werkwoorden namelijk met <dt> geschreven. Toch moet deze variant in Vlaanderen nog concurreren met <t> (38,2%), en in mindere mate met <d> (16,4%). Ook in Holland en Brabant komen naast <dt> nog spellingen met <t> en <d> voor. Enkel in Zeeland worden geen <t>-vormen aangetroffen. De spelling met <d> maakt in die regio 84% van het geheel uit.

Voor het genre pamfletten zien we dat Vlaanderen – net als bij de administratieve teksten – wat achterblijft wanneer het gaat om de variant <dt>. De regio's Holland, Zeeland en Brabant etaleren een zeer overeenkomstige spelpraktijk: <dt> geniet duidelijk de voorkeur in deze gebieden. In de Hollandse pamfletten wordt net geen 70% van de werkwoordsvormen met <dt> gespeld; in Brabant bedraagt dat percentage 71,4% en in Zeeland zelfs 76,9%. De varianten <t> en <d> nemen in deze regio's elk nog een kleiner deel van de tokens in. De distributie van de spellingvarianten in de Vlaamse pamfletten is vergelijkbaar met deze in de egodocumenten. In Vlaanderen treffen we nu namelijk 41,3% <dt>-vormen aan, aangevuld met 34,9% <t>-vormen en 23,8% <d>-vormen.

Distributie per periode

	<t>	**<d>**	**<dt>**
16de eeuw	33 (42,86%)	2 (2,60%)	42 (54,55%)
17de eeuw	75 (58,59%)	5 (3,91%)	48 (37,50%)
18de eeuw	45 (26,32%)	69 (40,35%)	57 (33,33%)
19de eeuw	0 (0,00%)	90 (26,32%)	252 (73,68%)
Totaal (n =)	153	166	399

Tabel 24: absolute en relatieve voorkomens <t>, <d> en <dt> per eeuw

In Tabel 24 kunnen we de distributie van de spellingvarianten per periode aflezen. Figuur 34 geeft deze verdeling ook grafisch weer. In de 16de en 17de eeuw merken we vooral de aanwezigheid van twee varianten, namelijk <t> en <dt>. De spelling met <d> komt in de vroegste periodes slechts sporadisch

voor (N=2 in de 16de eeuw; N=5 in de 17de eeuw). Het is opmerkelijk dat de huidige spelling met <dt> in de 16de eeuw zelfs vaker voorkomt dan de zogenaamd fonetische spelling <t> (54,55% tegenover 42,86%). In de 17de eeuw zakt het percentage van <dt> onder de 40% en domineert de spelling met <t> (58,59%). Een eeuw later zijn de <d>-vormen sterk in aantal toegenomen. Tegelijkertijd slinkt het aandeel van <t> (26,32%). Verder ligt het percentage <dt>-vormen in de 18de eeuw nog iets lager dan in de 17de eeuw. In de 19de eeuw is de variant <t> volledig verdwenen uit het taalgebruik. De <dt>-spelling is daarentegen duidelijk in opmars: bijna drie vierde van de werkwoorden wordt in de 19de eeuw met <dt> gespeld. Het overige deel van de werkwoorden (26,32%) krijgt dan nog steeds de uitgang *-d*.

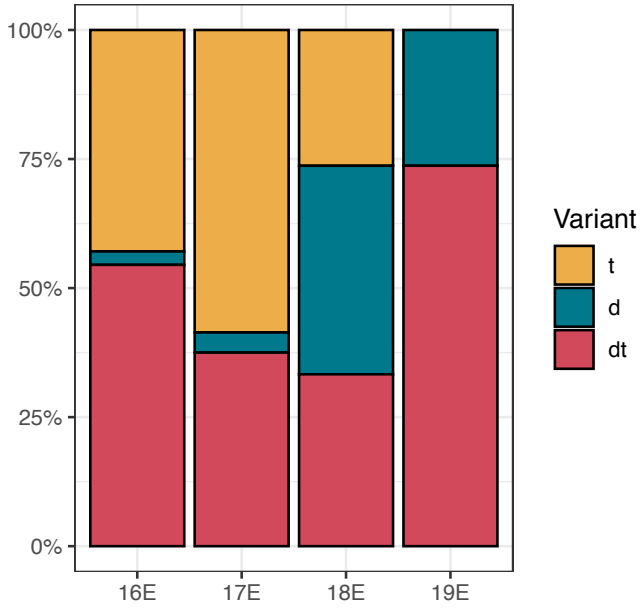

Figuur 34: spelling van /t/ per eeuw

Samengevat zien we na de 16de eeuw – wanneer <dt> en <t> met elkaar concurreren – een opeenvolging van drie spellingvarianten die elk op hun beurt dominant worden. In de 17de eeuw is de spelling met <t> dominant; in de 18de eeuw heeft <d> de leiding overgenomen en in de 19de eeuw is <dt> duidelijk de dominante variant. Anders gesteld kunnen we in de 17de eeuw spreken over supralocalisatie van <t>, in de 18de eeuw over supralocalisatie van <d> en in de 19de eeuw over supralocalisatie van <dt>.

Distributie per periode en per regio

Nu de verdeling per periode helder is, kunnen we ook de variabele regio toevoegen. De combinatie van deze variabelen wordt weergegeven met Figuur 35.

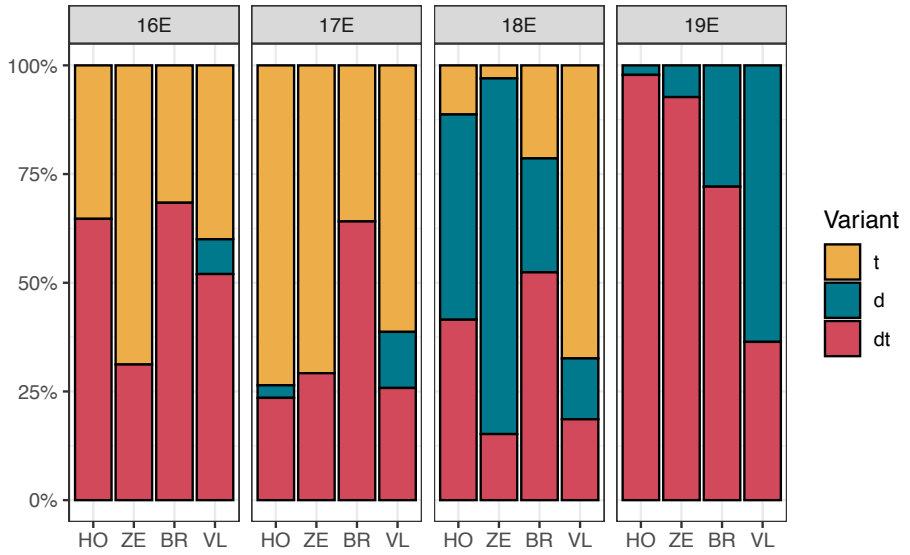

Figuur 35: spelling van /t/ per eeuw en per regio

We constateren dat <dt> vanaf de 16de eeuw al in alle regio's aanwezig was. Het traject dat de variabele aflegt door de eeuwen heen, geldt trouwens voor elke regio: het aantal <dt>-vormen is al redelijk hoog in de 16de eeuw. Het percentage van <dt> daalt in de 17de eeuw, en verder in de 18de eeuw. In de 19de eeuw is er vervolgens een heropleving van de <dt>-spelling (cf. Figuur 34). De geleidelijke afname na de 16de eeuw zien we in elke regio. Enkel in Holland nemen we in de 18de eeuw een stijging waar ten opzichte van een eeuw voordien. De verbreiding van <dt> in de 19de eeuw zien we tot slot ook in alle regio's. Deze verandering gebeurt echter niet overal op dezelfde manier. In het Noorden is <dt> namelijk overduidelijk de standaardvariant geworden in het taalgebruik. In het Zuiden is in de 19de eeuw eerder sprake van een geleidelijke ontwikkeling. In Brabant is <dt> weliswaar de meerderheidsvariant (72,1%), maar neemt de spelling met <d> ook nog meer dan een kwart van de tokens in. In Vlaanderen is de variant <d> zelfs nog dominant (63,6%) en wordt slechts 36,4% van de tokens met <dt>

gespeld. Merk op dat het aandeel van <dt> in Vlaanderen kleiner is in de 19de eeuw dan in de 16de eeuw.

Verder beschouwen we het verloop van de varianten <t> en <d>. De variant <t> is in de 16de en 17de eeuw nog duidelijk aanwezig in elke regio. Tegen de 18de eeuw is deze variant echter zo goed als verdwenen in de twee Noordelijke regio's. In Brabant wordt nog 21,4% van de tokens met <t> gespeld; in Vlaanderen blijkt de spelling met <t> wel standvastiger (67,4%). In de 19de eeuw is deze variant ook in de Zuidelijke regio's volledig verdwenen. Terwijl de spelling met <t> meer naar de achtergrond verdwijnt in de 18de eeuw, komt de spelling met <d> dan net op. In Zeeland en Brabant verschijnt deze variant dan pas voor de eerste keer. In tegenstelling tot <dt> werd de spelling met <d> in de 16de en 17de eeuw slechts occasioneel gebruikt. In ons corpus kan men <d> dus beschouwen als een inkomende variant in de 18de eeuw, die in de 19de eeuw alweer (bijna) verdwenen is in de Noordelijke regio's.

Distributie per periode en per genre

Tot slot bekijken we het diachrone patroon per genre (Figuur 36).

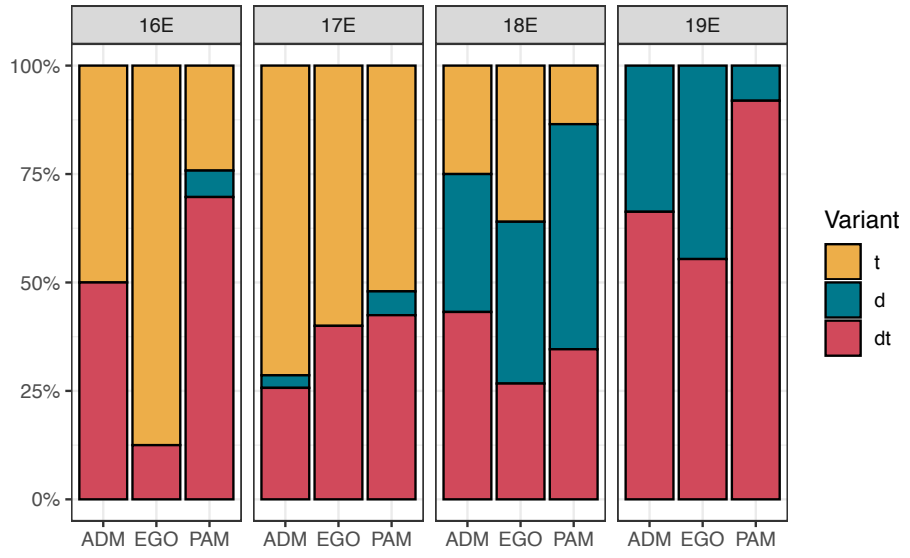

Figuur 36: spelling van /t/ per eeuw en per genre

Uit Figuur 36 blijkt dat de <dt>-vormen in de 16de eeuw teruggaan op de pamfletten en de administratieve teksten. In de egodocumenten treffen we slechts 1 token aan dat met <dt> gespeld werd (tegenover 7 tokens met <t>). In de 17de eeuw is <t> de meerderheidsvariant in alle genres. De dominantie van <t> is dan wel het duidelijkst in de administratieve teksten (71,4%). In de 18de eeuw komt de spelling met <d> vervolgens op in elk genre. In de pamfletten krijgen de vervoegde werkwoorden het vaakst de uitgang *-d* (51,9%). Uiteindelijk is de <dt>-spelling in de 19de eeuw in alle genres dominant geworden. In de pamfletten is deze spelling met 91,9% van de tokens overduidelijk de norm geworden. De variant <d> wordt in de 19de eeuw nog het meest gebruikt door de scribenten van de egodocumenten. Wanneer het gaat om het overnemen van de op dat ogenblik dominante spellingvariant, zijn de administratieve teksten (17de eeuw) en de pamfletten (18de + 19de eeuw) het meest progressief.

5 Bespreking

In deze paragraaf bespreken we de belangrijkste bevindingen uit onze analyse van de werkwoorden met een d-stam.

Eerst en vooral konden we vaststellen dat <dt> de meerderheidsvariant was in ons corpus (55,6%). Dat is op zich al een opmerkelijke vaststelling. In het 19de-eeuwse VKN-corpus was <d> namelijk de meerderheidsvariant (Vosters, 2011), net als in de 19de-eeuwse soldatenbrieven en armenbrieven (Puttaert, 2019). Bovendien kwam <dt> in ons corpus al relatief vaak voor in de 16de eeuw.

De distributie per periode toonde aan dat <t> en <dt> met elkaar concurreerden in de 16de en 17de eeuw. In de 16de eeuw domineerde <dt> over <t>; in de 17de eeuw was <t> met 58,59% de vaakst gespelde variant. De werkwoordsvormen eindigend op *-t* werden in de 18de eeuw geringer (26,32%). In de 19de eeuw waren ze zelfs volledig verdwenen uit het taalgebruik. In ons corpus zagen we dus een afname van de <t>-vormen vanaf de 18de eeuw. Dit resultaat komt volledig overeen met hypothese 1A. Het is overigens opvallend dat <t> geen enkele keer voorkwam in de 19de eeuw. Zowel Krogull (2018) als Puttaert (2019) troffen immers nog <t>-spellingen aan in de 19de eeuw.

Het patroon van <dt> is grilliger: <dt> startte als een meerderheidsvariant in de 16de eeuw, maar kwam vervolgens minder voor in de 17de en 18de eeuw. In de 19de eeuw had deze variant opnieuw – en duidelijker dan in de 16de eeuw – de bovenhand genomen. Op zich gingen we met hypothese 1B niet uit van een gestage toename. We voorspelden daarentegen dat <dt> vooral vanaf de 19de eeuw in aantal zou toenemen, op grond van de evolutie in het *Going Dutch Corpus* (Krogull, 2018). De evolutie van de variant in het HCD bevestigt dus wel hypothese 1B.

Evenmin rechtlijnig is het traject van de <d>-spelling. De variant <d> dook in het HCD namelijk amper op in de 16de en 17de eeuw. Pas in de 18de eeuw werd <d> een noemenswaardige variant in ons corpus. In die periode werd zelfs het vaakst <d> gespeld, ten koste van <dt> en <t>. Uiteindelijk maakte de <d>-spelling in de 19de eeuw nog iets meer dan een kwart van het geheel uit. Onze hypothese 1C, die stelde dat <d> en <dt> nog naast elkaar zouden bestaan in de 19de eeuw, wordt hiermee bevestigd.

De spellingvarianten volgden elkaar dus op als dominante variant: <t> in de 17de eeuw, <d> in de 18de eeuw en <dt> in de 19de eeuw.

Vervolgens kwamen genreverschillen aan het licht: de distributie van de drie spellingvarianten was vergelijkbaar in de pamfletten en de administratieve teksten. In beide genres bleek <dt> de voorkeursvariant. Met 65,84% was <dt> het meest zichtbaar in de pamfletten. In de administratieve teksten nam de variant <dt> 55,40% van het geheel in. In de egodocumenten was de voorkeur voor een bepaalde spellingvariant veel minder uitgesproken. De drie spellingvarianten waren sterk vertegenwoordigd in de persoonlijke geschriften, maar het aandeel van <dt> was toch het grootst. In de 19de eeuw – toen de <dt>-spelling dominant was – bleken de gedrukte pamfletten deze spelling ook het vaakst over te nemen. Nadien volgden de administratieve teksten, en in laatste instantie pas de egodocumenten. Deze vaststellingen stroken met hypothese 2. We stelden namelijk dat de <dt>-spelling het snelst overgenomen zou worden in de pamfletten, gevolgd door de administratieve teksten en de egodocumenten.

Op het gebied van regionale variatie constateerden we een overeenkomstige distributie in Holland, Zeeland en Brabant. In deze drie regio's bedroeg het relatieve aandeel van <dt> 60% of meer. Vlaanderen bleef als enige regio wat

achter. In deze perifere regio brak de <dt>-spelling dus later door dan in de overige regio's.

Wanneer we de data opsplitsten per periode en per regio, werd duidelijk dat we rekening moesten houden met de inkomende variant per eeuw. In de 16de eeuw was onze observatie dat <dt> al vaak voorkwam. Zeeland leek in die zin een conservatieve regio, omdat daar nog de meeste <t>-vormen aangetroffen werden. Een eeuw later noteerden we echter supralocalisatie van <t>, wat erop wijst dat Zeeland in de 16de eeuw net progressief geweest was. Holland en Vlaanderen volgden Zeeland namelijk in de 17de eeuw wat betreft de spelling met <t>. In Brabant bleef het aandeel van <t> in de 16de en 17de eeuw ongeveer constant. In de 18de eeuw kwam <d> als variant op. De spelling met <d> kwam in de 16de en 17de eeuw al enkele malen voor in Vlaanderen, en had zich in de 18de eeuw verspreid naar Holland, Zeeland en Brabant. Vlaanderen bleek op dat vlak progressief in de vroegste twee periodes. In de 18de eeuw gedroeg Vlaanderen zich echter conservatief met <t> als dominante variant. In de 19de eeuw hebben we tot slot te maken met supralocalisatie van <dt>. De spelling met <dt> brak dan definitief door in Holland en Zeeland, terwijl er eerder sprake was van een graduele verandering in het Zuiden. Brabant nam wel de leiding over Vlaanderen, wat op een centrum-periferiedynamiek in het Zuiden kan wijzen. De <dt>-spelling overheerste toen namelijk in Brabant (72,1%), maar nog lang niet in Vlaanderen (36,4%). We merkten eerder in deze bespreking al op dat <dt> minder snel overgenomen werd in Vlaanderen.

In de 19de eeuw manifesteerde zich dus een Noord-Zuidverschil. Onze derde hypothese wordt hiermee niet helemaal bevestigd, maar ook niet weerlegd. We voorspelden namelijk een Noord-Zuidverschil vanaf de 18de eeuw op grond van de evolutie in de taalnormen. Uit onze resultaten spreekt echter eerder een Noord-Zuidverschil vanaf de 19de eeuw. Aan de andere kant is dit resultaat in overeenstemming met wat Krogull (2018) eerder kon vaststellen: het taalgebruik in het Noorden schikte zich pas in de 19de eeuw naar de heersende taalnorm, namelijk <dt>.

Op grond van de bovenstaande bevindingen kunnen we besluiten dat we van de 16de tot de 18de eeuw bezwaarlijk kunnen spreken over monocentriciteit, pluricentriciteit of pluriarealiteit. In de 17de, 18de en 19de eeuw hebben we telkens te maken met supralocalisatie van één bepaalde spellingvariant,

zonder dat daarbij een duidelijk centrum aan te wijzen is. Monocentriciteit is dus uitgesloten. Daarnaast kunnen we argumenten aanvoeren tegen pluriarealiteit. Ten eerste was <d> de dominante variant in Zeeland in de 18de eeuw, terwijl <t> die rol vervulde in Vlaanderen. Ten tweede was de <dt>-spelling de norm geworden in Zeeland in de 19de eeuw, terwijl <d> nog de meerderheidsvariant was in Vlaanderen. In de 19de eeuw is het bekende pluricentrische perspectief wel van toepassing: we nemen dan namelijk een Noord-Zuidverschil waar. Tot slot was er voor deze spellingvariabele enkel sprake van een centrum-periferiedynamiek in het Zuiden, en wel in de 19de eeuw.

Hoofdstuk 8 – Sjwa-apocope

1 Afbakening variabele

In dit hoofdstuk staat de variabele sjwa-apocope centraal. Met sjwa-apocope doelen we op "de deletie van de onbeklemtoonde klinker aan het woordeinde" (Marynissen, 2004, p. 609). De sjwa aan het woordeinde was het resultaat van het reductieproces, dat al in oudere taalfasen aan de gang was, en waarbij zwak geaccentueerde syllaben verdoft werden (Van Bree, 2016, p. 212).

De sjwa-apocope is een van de verschijnselen die het Nieuwnederlands van het Middelnederlands afbakent. In het Middelnederlands hadden verschillende woordsoorten een uitgang *-e*, die vermoedelijk als sjwa [ə] gerealiseerd werd. Bij de overgang naar het Nieuwnederlands trad apocope op. Dit proces zien we bij substantieven ('hase' > 'haas'), werkwoorden ('ic leve' > 'ik leef') en adjectieven ('bose' > 'boos') (Van Loon, 2014, p. 258). Daarnaast kan men het verschijnsel waarnemen bij voorzetsels ('ane' > 'aen'), adverbia ('lange' > 'lang'), lidwoorden ('ene' > 'een') en telwoorden ('achte' > 'acht') (Marynissen, 2004, p. 609). De sjwa-apocope werkt dus "over de grenzen van grammaticale categorieën" (ibid.).

In bepaalde dialecten begon de apocope van de finale sjwa op te treden rond 1300. Dit was met name het geval voor het Hollands, Utrechts, Zuid-Gelders en Limburgs. Kort nadien kon men het verschijnsel ook waarnemen in het Noord-Brabants. Tegen het einde van de middeleeuwen was de apocope veralgemeend in de Hollandse dialecten (Van Loon, 2014, p. 258). In de Zuidelijke dialecten (het Brabants en het Vlaams) trad in het Vroegmiddelnederlands nog geen sjwa-apocope op (Marynissen, 2004, pp. 611-612). De verspreiding van de apocope kan gezien worden als een gradueel proces: nadat de eerste attestaties aangetroffen werden in Holland, Utrecht, Gelderland en Limburg, werd de klankverandering langzaamaan uitgebreid naar andere gebieden. De Zuid-Brabantse steden werden daarbij pas rond 1800 bereikt (Van Loon, 2014, pp. 258-259).

De sjwa werd in het Nederlands echter niet altijd geapocopeerd. Zo treffen we de sjwa-uitgang in het Standaardnederlands nog aan in versteende uitdrukkingen zoals 'met dien verstande' en 'ten bedrage van' (Van Loon, 2014, p. 260). Verder zien we in het Standaardnederlands nog een auslautende sjwa in een hele reeks woorden eindigend op *-de*. De uitgang *-de* kan hierbij voorafgegaan worden door een vocaal ('armoede', 'genade', 'vrede') of door een consonant ('ellende', 'hulde', 'liefde'). In deze categorie woorden houdt de stemhebbende consonant *d* de sjwa-apocope tegen (Boutkan & Kossmann, 1998, pp. 168-169; Van Loon, 2014, pp. 260-261). De sjwa werd eveneens bewaard bij de preteritumvormen van zwakke werkwoorden, bv. 'hij werkte' en 'hij leefde'. In de grammaticale suffixen *-te* en *-de* is de sjwa noodzakelijk om het preteritum van het presens te onderscheiden (homonymievermijding). Bij de onregelmatige werkwoorden is het verschil tussen presens en preteritum duidelijk door de wijziging in de stam ('hij brengt' – 'hij bracht'), waardoor sjwa-apocope wel mogelijk was (Boutkan & Kossmann, 1998, p. 167; Van Loon, 2014, p. 261). De sjwa-uitgang is ook nog zichtbaar in o.a. de adjectiefverbuiging (bv. 'klein-e dorpen', 'het klein-e dorp') en bij gemoveerde functieaanduidingen (bv. 'agente', 'juriste') (Van Loon, 2014, pp. 261-262)[38]. Bij de preteritumvormen van zwakke werkwoorden, de adjectiefverbuiging en de gemoveerde functieaanduidingen heeft de sjwa telkens nog morfeemwaarde, waardoor sjwa-apocope niet heeft plaatsgevonden (Van Loon, 2014, pp. 261-262).

De sjwa-uitgang werd ook behouden in bepaalde dialecten. Concreet kan men de historische uitgang *-e* nog aantreffen in de zuidwestelijke en noordoostelijke dialecten (Marynissen, 2009, pp. 240-241; Van Loon, 2014, p. 259). Deze worden afgebakend in Figuur 37 (Weijnen, 1966). Onder de zuidwestelijke dialecten vallen het Frans-Vlaams, West-Vlaams, Zeeuws en het westelijke Oost-Vlaams (Marynissen, 2009, p. 241). In het noordoosten van het taalgebied blijft de *-e* bewaard in het Zuid-Oost-Gronings, het Zuid-Oost-Drents, het Overijssels en het oostelijke Gelders (Marynissen, 2009, p. 242).

De geapocopeerde vormen zijn standaardtaal geworden. De verklaring hiervoor is dat de sjwa-apocope al vroeg doorgedrongen was tot het Hollands, dat de basis vormde voor de Nederlandse standaardtaal

[38] Zie Van Loon, 2014, pp. 261-262 voor meer voorbeelden.

(Marynissen, 2009, pp. 242-243; Van Loon, 2014, p. 258). De slot-sjwa is dus een historische variant, terwijl de nuluitgang de moderne variant is.

Figuur 37: dialectgebieden waar sjwa-apocope niet heeft plaatsgevonden (overgenomen uit Weijnen, 1966)

Operationalisering van de variabele

Zoals we hierboven hebben beschreven was de slot-sjwa alomtegenwoordig in het Middelnederlands. Om de sjwa-apocope te onderzoeken in het HCD hebben we ons beperkt tot een bepaalde woordsoort, namelijk de werkwoorden. Meer specifiek onderzoeken we in dit hoofdstuk de sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis van de indicatief presens. Deze kregen in het Middelnederlands een uitgang *-e* (cf. supra). Werkwoorden in de conjunctief kregen en krijgen steeds een uitgang *-e*, waardoor variatie niet mogelijk is (Nobels, 2013, p. 158). Om de werkwoordsvormen met en zonder sjwa in kaart te brengen volstaat het om te zoeken naar het persoonlijk voornaamwoord ‘ik’. Deze werkwijze werd

eerder toegepast door o.a. Nobels (2013), Rutten en Van der Wal (2014) en Simons (2013).

Met een reguliere expressie gingen we op zoek naar alle mogelijke vormvarianten van 'ik', inclusief eventuele hypercorrecte vormen (bv. 'hik'). In het Excel-databestand gingen we per voorkomen van 'ik' na of er sprake was van apocope of niet. Sjwa-apocope codeerden we met '-Ø', waarmee we aangeven dat er geen uitgang volgt na de stam van het werkwoord. Bij de niet geapocopeerde vormen codeerden we steeds de uitgang. Concreet konden we vier varianten aantreffen in ons corpus: de nuluitgang (-Ø), *-e*, *-en* en *-t*. We kunnen op voorhand al opmerken dat de laatste twee varianten slechts zelden voorkomen in het HCD.

Tijdens de manuele filtering werden verschillende categorieën werkwoorden uit het databestand verwijderd.

Eerst en vooral sloten we preteritumvormen uit. De focus van het onderzoek ligt namelijk op de indicatief presens. Bij twijfel deden we een beroep op de context waarin het werkwoord voorkwam om te bepalen of het om een presens- of preteritumvorm ging. Daarnaast werd het onregelmatige werkwoord 'zijn' uitgesloten. Voor dit werkwoord verschenen de vormen 'ben' en 'bin'. De preterito-presentia 'mogen', 'zullen', 'durven', 'kunnen' en 'moeten' werden eveneens uit de analyse geweerd (zie voor een overzicht van preterito-presentia Van Bree, 2020, pp. 72-79). Preterito-presentia zijn "oude perfectumvormen die presensbetekenis hebben gekregen en in het Germaans dus als presentia verschijnen" (Van Bree, 2020, p. 66). Een belangrijke eigenschap van deze groep werkwoorden is dat ze in het Middelnederlands geen slot-sjwa krijgen in de 1ste persoon singularis van het presens (Van Bree, 2020, p. 72). Bij de genoemde preterito-presentia die we in ons corpus aantroffen kwam de uitgang *-e* geen enkele keer voor. Het werkwoord 'weten' behoort eveneens tot de preterito-presentia (Van Bree, 2020, pp. 72-73), maar de attestaties van dit werkwoord werden wel opgenomen in de analyse. Bij 'weten' trad immers – in tegenstelling tot de overige preterito-presentia – variatie op in de vorm van een sjwa-uitgang. Verwant met de preterito-presentia is het werkwoord 'willen'. De presensvormen van 'willen' gaan terug op het preteritum optatief (Van Bree, 2020, p. 79). Hoewel de sjwa-uitgang in de 1ste persoon enkelvoud van het presens wel vermeld wordt voor het Middelnederlands ('ic wille') (ibid.), ligt

deze uitgang – naar analogie met de preterito-presentia – niet voor de hand (Simons, 2013, p. 168). In het HCD verscheen 'willen' steeds zonder uitgang. Daarom maakt dit werkwoord ook geen deel uit van de analyse. Tot slot verwijderden we de monosyllabische werkwoorden 'zien', 'gaan', 'slaan' ('achtslaan'), 'staan' ('voorstaan', 'verstaan', 'toestaan') en 'doen'. Ook deze werkwoorden vertonen in principe geen sjwa-uitgang. De uitgang *-n* komt daarentegen wel dialectisch voor bij de monosyllabische werkwoorden (Van Bree, 2020, pp. 79-80). Daarnaast kan ook de uitgang *-t* optreden (MAND II, kaart 60b). In ons corpus kwamen enkel de nuluitgang en *-n* voor bij deze werkwoorden.

Naast de bovengenoemde categorieën werkwoorden doken sporadisch vals positieve resultaten op. In een zin als "Ick gelooft wel, …" hebben we te maken met een clisisvorm ("Ik geloof het wel") en niet met de uitgang *-t*. Deze vals positieve resultaten werden verwijderd. Met de zoekexpressie kwamen ook attestaties zonder vervoegd hulpwerkwoord ("Ik visite gedaan …") aan de oppervlakte, die evenzeer uitgesloten werden van de analyse.

De zoekopdracht naar het persoonlijk voornaamwoord 'ik' heeft overigens enkele implicaties. Zo worden vervoegde werkwoordsvormen in zinnen zonder persoonlijk voornaamwoord niet gevonden. Soms kwamen we deze gevallen wel op het spoor. In de zin "ik ben eenen nieuwen tydkring ingetreeden en dank God dat …" treffen we via het persoonlijk voornaamwoord in het eerste deel van de zin naast 'ben' ook 'dank' aan. We beslisten om deze 'toevallige' attestaties buiten beschouwing te laten. Het weglaten van het persoonlijk voornaamwoord kan namelijk een invloed hebben op het gebruik van *-e* (zie o.a. Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 355-360; Simons, 2013, pp. 181-184). Het gaat overigens slechts om een handvol attestaties. Verder worden ook clisisvormen met 'ik' met deze zoekexpressie niet gevat. Om een indicatie te krijgen van het aantal vormen dat we hierdoor mislopen, voerden we een vluchtige zoekactie uit naar mogelijke clisisvormen. Zo zochten we o.a. naar 'kheb'/'khebbe', 'kzeg'/'kzegge' en 'khoop'/'kho(o)pe')[39]. Ook vormen met inversie werden in overweging genomen (bv. 'hebbik'/'hebbek', 'zeggik'/'zeggek', 'hoopik'/'hoopek'). Aangezien deze zoekactie geen enkele match opleverde, argumenteren we

[39] De zoekactie werd gebaseerd op de 10 meest frequente lemma's voor deze variabele.

dat we met onze reguliere expressie het leeuwendeel van de ik-vormen gevat hebben.

Een laatste opmerking betreft het genre. Door de sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis te onderzoeken sluiten we de administratieve teksten grotendeels uit. Het persoonlijk voornaamwoord 'ik' komt namelijk zeer weinig voor in deze documenten. Meer specifiek bleven er na de manuele filtering slechts 6 voorkomens over voor de administratieve teksten. Wanneer we in Paragraaf 4 van dit hoofdstuk de distributie per genre bespreken, laten we de administratieve teksten en dus ook deze 6 voorkomens buiten beschouwing.[40] De 6 voorkomens van de administratieve teksten tellen wel mee in de overige tabellen en grafieken (bv. distributie per periode).

2 Normen en gebruik: voorgaand onderzoek

2.1 Taalnormen

Ook in de normatieve traditie bleef de slot-sjwa bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon enkelvoud van het presens niet onbesproken. In deze sectie vatten we in eerste instantie op basis van secundaire literatuur de normatieve voorschriften over het kenmerk samen. We stelden vast dat in de recente literatuur vooral de Noordelijke taalbeschouwers aan bod kwamen. De opvattingen van de Zuidelijke grammatici bleven hierdoor grotendeels onderbelicht. Om die reden namen we zelf enkele normatieve werken uit het Zuiden door. Deze sectie moet dan vooral gezien worden als een beknopte samenvatting van de taalnormen, eerder dan een omvattend overzicht van de Noordelijke en Zuidelijke voorschriften.

In de 16de eeuw neemt de auteur van de *Twe-spraack* vormen zonder sjwa-uitgang en met sjwa-uitgang naast elkaar op: "ick min minne, schryf schrive, lóóp lope, lees leze" (Dibbets, 1985, p. 257; zie ook Van Leuvensteijn et al., 1997, p. 308).

De standpunten van de 17de-eeuwse taalbeschouwers uit het Noorden komen kort aan bod bij Simons (2013) en Van der Wal en Van Bree (2008).

[40] Dit geldt ook voor de gecombineerde grafieken met de factor genre.

Bij Van Heule (1625) worden de vormen met slot-sjwa en apocope als twee mogelijkheden gepresenteerd. Aangezien hij kritiek uit op de geapocopeerde vormen in de Hollandse spreektaal, maakt hij zijn eigen voorkeur voor de vormen met *-e* duidelijk. Leupenius (1653) toont zich daarentegen eerder een voorstander van de kortere vormen zonder sjwa (Simons, 2013, p. 189). Van der Wal en Van Bree (2008, p. 213) melden dat de taalpraktijk van de 17de eeuw gekenmerkt werd door vormen met en zonder apocope. Eenzelfde auteur kon soms beide vormen gebruiken. Zo kwamen bij Vondel en Cats vormen met en zonder slot-sjwa voor (Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 213).

De 18de-eeuwse Noordelijke normatieve traditie wordt uitgebreider besproken bij Simons (2013). Aan het begin van de 18de eeuw hebben Moonen (1706) en Sewel (1708) een tegengestelde opvatting over het verschijnsel. Moonen schrijft expliciet een uitgang *-e* voor in de 1ste persoon singularis van de indicatief presens. Enkel de werkwoorden 'kunnen', 'mogen', 'willen', 'moeten', 'zijn' en 'zullen' zijn vrijgesteld van deze *-e*. Sewel wil net geen uitgang in de 1ste persoon enkelvoud van de indicatief, om zo een onderscheid tussen de indicatief en de conjunctief te maken. Ten Kate (1723) vermeldt de nuluitgang en de sjwa als mogelijke uitgangen in de 1ste persoon singularis, maar merkt wel op dat er in de indicatief presens meestal geen uitgang is. Op die manier is het verschil met de conjunctief duidelijk, aldus Ten Kate (Simons, 2013, p. 190). Huydecoper (1730) verdedigt expliciet de geapocopeerde vormen. Hij wijst de vervoeging die Moonen voorschrijft af, en pleit voor 'ik vind' in de plaats van 'ik vinde'. Van Belle (1748/1755) differentieert eveneens tussen de indicatief en de conjunctief, waarbij enkel de conjunctief een slot-sjwa krijgt (Simons, 2013, pp. 190-191). Nog later in de 18de eeuw schrijft Van der Palm (1774-1776) indicatiefvormen zonder uitgang voor (Simons, 2013, p. 192). Simons (2013, p. 193) besluit dat er aan het einde van de 18de eeuw overwegend geapocopeerde vormen voorgeschreven worden door de grammatici uit het Noorden.

Voor het Zuiden raadpleegden we het *Ontwerp van eene Nederduytsche spraek-konst* (1713) van E.C.P. Hij pleit voor een uitgang *-e* in de indicatief presens en geeft ook enkele voorbeelden (o.a. 'ik lese', 'ik schrijve') (E.C.P., 1713, p. 57). Verderop in zijn werk signaleert E.C.P. wel dat de vormen zonder auslautende sjwa ('ik lees', 'ik schrijf') gangbaar worden "om der kortheyt wille" (E.C.P., 1713, p. 85). Bij Rutten (2011) komt het standpunt van Verpoorten kort aan bod. In de tweede uitgave van zijn *Woôrden-schat,*

oft letter-konst (1759) pleit deze auteur expliciet voor werkwoordsvormen zonder sjwa-uitgang. Verpoorten verwijst voor zijn argument – zoals vele Noorderlingen (cf. supra) – naar het onderscheid tussen de indicatief (zonder *-e*) en de conjunctief (met *-e*) (Rutten, 2011, p. 53). Uit de voorbeelden die Des Roches (z.j. [1761], pp. 43-45) aanhaalt wanneer hij de verba bespreekt, leiden we af dat hij evenzeer de geapocopeerde vormen voorstond in de indicatief presens.

Voor de Zuidelijke voorschriften uit de vroege 19de eeuw keken we naar de werken van Henckel (1815) en Behaegel (1817/z.j. [±1825]). Henckel (1815, pp. 66-67) schrijft resoluut 'ik bemin', 'ik druk' en 'ik schat' voor in de indicatief presens en maakt zo duidelijk dat de 1ste persoon singularis gevormd wordt zonder uitgang. Tot slot worden deze vormen ook voorgeschreven in de *Nederduytsche Spraekkunst* (1817) van Behaegel. Dat blijkt uit voorbeelden die hij geeft bij o.m. de tegenwoordige tijd en de 1ste persoon enkelvoud (Behaegel, 1817, p. 74; p. 76). In het tweede deel van zijn spraakkunst duidt Behaegel (z.j. [±1825], p. 274) vormen als 'ik maak' en 'ik spreek' aan als "hedendaagsch gebruyk" en verwijst hij naar 'ik make' en 'ik spreke' als oudere vormen (Behaegel, z.j. [±1825], p. 274).

Op grond van de hier aangehaalde werken kunnen we stellen dat er in het Zuiden in de tweede helft van de 18de eeuw consensus bereikt werd over de sjwa-apocope in de normatieve geschriften, althans bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon enkelvoud. Het is opmerkelijk dat ook Henckel en Behaegel, die bekend staan als West-Vlaamse particularisten (zie o.a. Vosters, 2011, pp. 77-79; pp. 84-86), de werkwoordsvormen zonder sjwa-uitgang voorschreven. Net als bij de spelling van /k/ in woordfinale positie (Hoofdstuk 6) zien we voor dit kenmerk een overeenkomstige tendens in de Noordelijke en Zuidelijke taalnormen vanaf de 18de eeuw.

2.2 Taalgebruik

De sjwa-apocope is een variabele die al eerder vanuit een historisch-sociolinguïstisch perspectief bestudeerd werd. Het overgrote deel van de studies die in deze sectie besproken worden, maakt deel uit van het *Brieven als Buit* project. Zoals in vorige hoofdstukken al aan bod kwam, laat het *Brieven als Buit corpus* toe om de variabelen sociale klasse, gender, leeftijd en regio te onderzoeken (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 9-13). Uit de

onderstaande studies vatten we de resultaten samen die voor het eigen onderzoek relevant zijn. Voor een volledig overzicht van de resultaten, verwijzen we naar de corresponderende hoofdstukken in Nobels (2013), Rutten en Van der Wal (2014) en Simons (2013).

Nobels (2013) zocht uit in welke mate de sjwa-apocope gevorderd was in privébrieven uit de late 17de eeuw. Ze onderscheidde voor haar onderzoek drie grote regio's: Zeeland, Zuid-Holland en Noord-Holland. Binnen Noord-Holland werd nog een onderscheid gemaakt tussen Amsterdam en de rest van de provincie (Nobels, 2013, p. 21; pp. 28-30). De twee uitgangen die het vaakst voorkwamen in het corpus waren de nuluitgang (57%) en de sjwa-uitgang (35%). Verder waren *-en* (6%) en *-t* (2%) nog noemenswaardige varianten (Nobels, 2013, pp. 159-162). Bij de distributie per regio stelde Nobels een opmerkelijk verschil vast tussen Zeeland enerzijds, en Zuid- en Noord-Holland anderzijds. Terwijl de geapocopeerde vormen de bovenhand genomen hadden in de brieven uit Zuid-Holland (73%) en Noord-Holland (71%), nam de nuluitgang in Zeeland slechts 23% van de tokens in. Met 68% van de tokens was de uitgang *-e* duidelijk nog de meerderheidsvariant in Zeeland in de 17de eeuw. De apocope manifesteerde zich dus eerder in Zuid- en Noord-Holland, die overeenkomstige percentages vertoonden, dan in Zeeland. Nobels meldt dat dit resultaat strookt met de verwachtingen. Ze verwijst daarbij naar de aanwezigheid van sjwa in de zuidwestelijke dialecten, waaronder Zeeland (Nobels, 2013, pp. 162-163).

Simons (2013) onderzocht de sjwa-apocope in privébrieven uit de late 18de eeuw. De scribenten waren afkomstig uit verschillende regio's in de Noordelijke Nederlanden. Simons hanteerde voor de variabele regio zogenaamde 'regiocodes'. Het gaat om Noord-Holland, Amsterdam, Zuid-Holland, Zeeland, Midden (Utrecht en Gelderland), Oostelijk (Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel) en Brabant-Limburg (Simons, 2013, pp. 81-82; p. 104). In deze brieven verscheen 71,9% van de werkwoorden in de 1ste persoon enkelvoud zonder uitgang. De geapocopeerde vormen waren dus duidelijk in de meerderheid in deze brieven. De uitgang *-e* maakte 21,3% van het geheel uit. Verder werd de uitgang *-en* toegevoegd in 2,8% van de tokens. De laatste variant die in de brieven voorkwam was *-t*, die 4% van het geheel uitmaakte (Simons, 2013, p. 170). Het hoogste percentage geapocopeerde vormen werd aangetroffen in de regio Noord-Holland (84%). De sjwa-uitgang maakte daar nog 12,5% van het totaal uit. Daarnaast werden in

Noord-Holland 4 voorkomens eindigend op *-t* aangetroffen (2,8%), en 1 voorkomen met de uitgang *-en* (0,7%). In het oosten lag het percentage van de nuluitgang lager, namelijk 68,4%. De uitgang *-e* stond in deze regio ook nog het sterkst (30,7%). In de overige onderzochte regio's schommelde het percentage geapocopeerde vormen rond de 70%. Zo had de apocope in Zuid-Holland en Zeeland respectievelijk 71,3% en 70,8% van de tokens bereikt. De algemene tendens voor de regionale variatie was dat de regio's zuidelijker dan Noord-Holland minder apocopeerden, hoewel de nuluitgang in elke regio zonder twijfel de meerderheidsvariant was. In het oosten kwam de auslautende sjwa nog het vaakst voor. Simons merkt op dat de sjwa ook vandaag nog zichtbaar is in de dialecten uit deze regio (Simons, 2013, pp. 170-172).

Wanneer we de studies van Nobels (2013) en Simons (2013) vergelijken, kunnen we allereerst vaststellen dat het percentage geapocopeerde vormen toegenomen is in de 18de eeuw, en het aandeel van de slot-sjwa bijgevolg kleiner werd. Dit is ook wat we kunnen lezen bij Rutten en Van der Wal (2014), die de 17de-eeuwse en 18de-eeuwse brieven uit het *Brieven als Buit corpus* combineren. Op het gebied van regionale variatie bleef Zeeland als enige regio langer vasthouden aan de sjwa-vormen in de 17de eeuw, terwijl de vormen met apocope de bovenhand genomen hadden in Noord-Holland, Amsterdam en Zuid-Holland. In de 18de eeuw was de apocope nog verder gevorderd in Noord-Holland, terwijl Zeeland zich dan aangesloten had bij Zuid-Holland en Amsterdam (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 329-331). Het patroon van verspreiding van de apocope beschrijven de auteurs dan ook als volgt: van Noord-Holland naar Amsterdam, Zuid-Holland en vervolgens Zeeland (Rutten & Van der Wal, 2014, p. 360).

Tot slot vestigen we de aandacht op een casestudy van Zuidelijk taalgebruik. Deze studie maakt dus geen deel uit van het *Brieven als Buit* project. Puttaert (2016) onderzocht de sjwa-apocope in een klein corpus van armenbrieven uit Brugge. Het betreft 26 brieven, geschreven door evenveel scribenten. De brieven dateren uit de tweede helft van de 19de eeuw (Puttaert, 2016, p. 216). Deze exploratieve casestudy maakte duidelijk dat de geapocopeerde vormen (49%) en de sjwa-uitgang (40%) de vaakst voorkomende varianten in het corpus waren. In mindere mate werden ook de varianten *-en* en *-t* aangetroffen in de armenbrieven. Hoewel de sjwa bij de meerderheid van de

werkwoorden dus verdwenen was, kwamen vormen met sjwa ook nog regelmatig voor in deze brieven (Puttaert, 2016, pp. 224-225).

3 Hypotheses

Voor deze variabele formuleren we onderstaande hypotheses.

Allereerst werd uit de literatuur duidelijk dat de sjwa-apocope terrein won in de 18de eeuw. Dit was zowel het geval in de normatieve traditie (Rutten, 2011; Simons, 2013) als in het taalgebruik (Rutten & Van der Wal, 2014). Hypothese 1 luidt dan ook dat de sjwa-vormen zullen afnemen door de eeuwen heen. We argumenteren weliswaar niet dat de sjwa-uitgang volledig verdwenen zal zijn uit het geschreven taalgebruik van de 19de eeuw. In de 19de-eeuwse armenbrieven die Puttaert (2016) onderzocht kwam de uitgang -*e* immers nog voor. Bovendien is de auslautende sjwa vandaag nog aanwezig in de zuidwestelijke en noordoostelijke dialecten (Marynissen, 2009, pp. 240-241; Van Loon, 2014, p. 259).

We weten dat de eind-sjwa behouden werd in dialecten uit het huidige Zeeland en Vlaanderen (Marynissen, 2009, pp. 240-241). Daarnaast vond de apocope sneller ingang in Holland dan in Zeeland (Nobels, 2013; Rutten & Van der Wal, 2014), en stond de sjwa nog sterk in het 19de-eeuwse Vlaanderen (Puttaert, 2016). Hypothese 2 houdt daarom in dat Holland en Brabant meer zullen apocoperen dan Zeeland en Vlaanderen.

Zoals we al opmerkten in Paragraaf 1 verschijnen er zeer weinig werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis in de administratieve teksten. Aangezien we net deze werkwoordsvormen onderzoeken, beperken we ons voor de genreverschillen in dit hoofdstuk tot de egodocumenten en de pamfletten. De pamfletten bleken voor de andere onderzochte kenmerken tot nu toe een eerder progressief genre te zijn. Het gaat dan ook om gedrukte, geredigeerde teksten. Om die reden voorspellen we met hypothese 3 dat de pamfletten de geapocopeerde vormen sneller zullen overnemen dan de egodocumenten, die eerder in de privésfeer tot stand kwamen.

4 Resultaten

Algemene distributie varianten

In Tabel 25 vermelden we de absolute voorkomens van de uitgangen die in ons corpus voorkomen in de 1ste persoon enkelvoud van de indicatief presens. Meteen valt op dat de discussie vooral gaat over twee uitgangen in het bijzonder – zoals ook al uit de literatuur bleek – namelijk de nuluitgang en de sjwa-uitgang. De uitgangen *-en* en *-t* komen respectievelijk 6 en 1 keer voor.

Variant	**-Ø**	**-e**	**-en**	**-t**
n =	407	129	6	1

Tabel 25: absolute voorkomens -Ø, -e, -en, -t

We illustreren hieronder elke uitgang met een voorbeeld uit het HCD.

- Nuluitgang:
  Ik **vermeen**, dat dit onderdeel behoorde weg te vallen, […]
  (PAM-1850-ZE-4-KB_Pflt28399_Middelburg_1847)

- Uitgang *-e*:
  Ik **vergeve** het u, Theodorus!
  (PAM-1750-BR-2-KB_Pflt17037_Leuven_1736)

- Uitgang *-en*:
  ick **beklaghen** twee saecken datter gheschiet is in indese troubelen, […]
  (EGO-1650-VL-1-KBR_Anoniem_Brugge_1658_1661)

- Uitgang *-t*:
  ik **verbaast** my u te zeggen, dat er geen menschelyk bloed in vergoten word, […]
  (EGO-1850-VL-4-UBG_Francois_Auguste_Gevaert_Zingem_1850_1851)

Uit Figuur 38 kunnen we afleiden dat de geapocopeerde vormen (-Ø) 75% van de tokens innemen. De nuluitgang is dus duidelijk de dominante variant in ons corpus. Daarnaast kreeg 23,8% van de werkwoordsvormen in de 1ste persoon enkelvoud de uitgang *-e*. Het aandeel van *-en* en *-t* bedraagt samen slechts 1,3%. Gezien het lage aantal voorkomens van deze laatste twee varianten concentreren we ons in het vervolg van dit hoofdstuk op de distributie van de hoofdvarianten -Ø en *-e*. De twee minderheidsvarianten

laten we dus verder buiten beschouwing. Merk overigens op dat het kenmerk over het algemeen slechts 543 keer voorkwam in ons corpus. Opgesplitst over meerdere variabelen leverde dit soms lage tokenaantallen op. Om die reden hebben we bij de gecombineerde grafieken (Figuur 41, Figuur 43 en Figuur 44) telkens ook de absolute aantallen geplot.

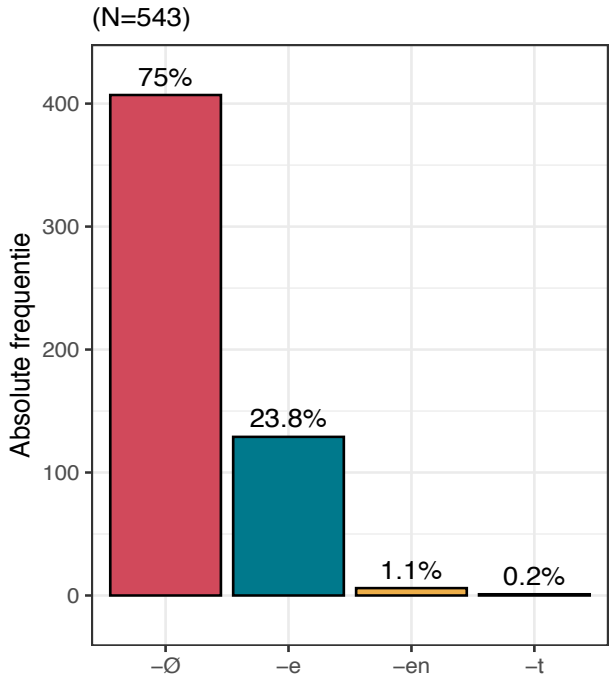

Figuur 38: absolute en relatieve voorkomens uitgangen in de 1ste pers. enk. ind. pres.

Distributie per periode

In Tabel 26 en Figuur 39 bekijken we de distributie van de hoofdvarianten -Ø en *-e* per periode. De frequenties in Tabel 26 tonen aan dat de sjwa-uitgang duidelijk nog dominant was in de 16de eeuw (75,56%). Tegelijkertijd werd bijna een kwart van de tokens in de 16de eeuw al geapocopeerd. Een eeuw later heeft de apocope al iets meer dan de helft van de tokens bereikt. De geapocopeerde vormen concurreren in de 17de eeuw dus sterk met de sjwa-vormen, die dan nog 48,37% van het geheel uitmaken. In de 18de eeuw is het aandeel van de nuluitgang vervolgens gestegen tot 86,09%. De sjwa-uitgang is in die periode grotendeels naar de achtergrond verdrongen. In de 19de

eeuw kregen slechts 5 werkwoordsvormen een uitgang *-e*. We kunnen daarom stellen dat deze variant in de 19de eeuw bijna volledig uit het taalgebruik verdwenen was.

	-Ø	-e
16de eeuw	11 (24,44%)	34 (75,56%)
17de eeuw	79 (51,63%)	74 (48,37%)
18de eeuw	99 (86,09%)	16 (13,91%)
19de eeuw	218 (97,76%)	5 (2,24%)
Totaal (n =)	407	129

Tabel 26: absolute en relatieve voorkomens -Ø en -e per eeuw

Het diachrone patroon van de sjwa-apocope in ons corpus wordt afgebeeld in Figuur 39. De ontwikkeling was al aan de gang in de 16de eeuw. We zien vervolgens een gestage toename van het aantal geapocopeerde vormen door de eeuwen heen. In de 19de eeuw is de verandering van sjwa-vormen naar geapocopeerde vormen zo goed als voltooid.

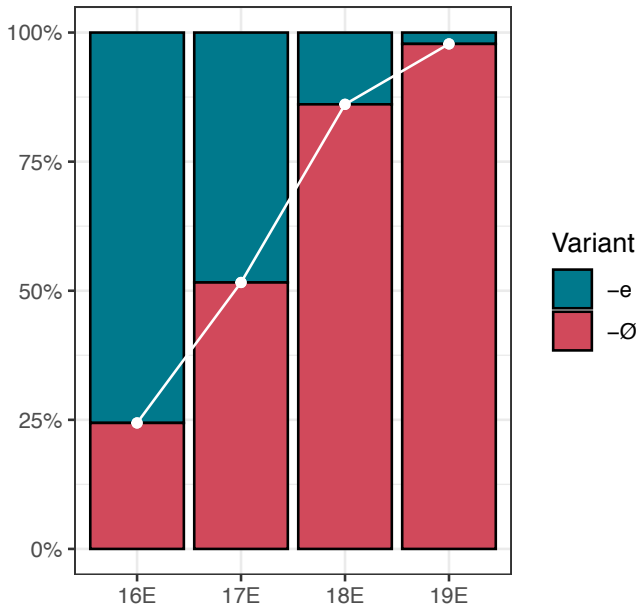

Figuur 39: uitgang in de 1ste pers. enk. per eeuw

Voor de correlatietest deden we een beroep op het jaar waarin de documenten tot stand kwamen, en dus niet de eeuw. We onderzochten voor deze variabele de rangcorrelatie tussen het relatieve aandeel van de

nuluitgang (-Ø) en het jaartal. We noteren een positieve, sterke correlatie, die statistisch significant is (ρ = 0,59; p = 5,492e-06). Het percentage van -Ø neemt dus toe met het jaartal.

Distributie per regio

We richten ons vervolgens op de distributie per regio. Tabel 27 geeft de absolute en relatieve frequenties per regio weer. Figuur 40 is een grafische weergave van de relatieve frequenties.

	-Ø	**-e**
Holland	132 (84,08%)	25 (15,92%)
Zeeland	115 (78,77%)	31 (21,23%)
Brabant	36 (52,17%)	33 (47,83%)
Vlaanderen	124 (75,61%)	40 (24,39%)
Totaal (n =)	407	129

Tabel 27: absolute en relatieve voorkomens -Ø en -e per regio

We kunnen zien dat Holland de leiding neemt op het gebied van de sjwa-apocope. In deze regio treffen we ongeveer 84% geapocopeerde vormen aan. Aangezien de apocope al vroeg begon op te treden in Holland (Van Loon, 2014, p. 258) is dit een verwacht resultaat. In Tabel 27 lezen we af dat Zeeland en Vlaanderen Holland volgen: beide perifere regio's tonen eveneens een hoog percentage geapocopeerde vormen. In Zeeland verschijnt de nuluitgang in 78,77% van de gevallen; in Vlaanderen is dit 75,61%. Wat betreft de sjwa-uitgang zien we eveneens overeenkomstige percentages in Zeeland en Vlaanderen. In Holland, Zeeland en Vlaanderen zien we dus een duidelijke voorkeur voor de vormen zonder sjwa. In Holland wordt het hoogste percentage aangetroffen, en dit percentage neemt lichtjes af in de richting van Zeeland en Vlaanderen. De sjwa-uitgang is bijgevolg het minst aanwezig in Holland, en komt vaker voor naar Zeeland en Vlaanderen toe. In Brabant zien we echter een andere verdeling. Het percentage van de nuluitgang bedraagt daar slechts 52,17%, tegenover 47,83% vormen met sjwa-uitgang. Deze verdeling is best verrassend. In Brabant hadden we meer geapocopeerde vormen verwacht, of toch meer dan in Zeeland en Vlaanderen. Uit de huidige dialectsituatie weten we immers dat de uitgang -*e* nog voorkomt in de Zeeuwse en Vlaamse dialecten (Marynissen, 2009, pp. 240-241). Wanneer we de absolute aantallen in Tabel 27 beschouwen, merken we op dat er in Brabant aanzienlijk minder voorbeelden met een nuluitgang aan de oppervlakte kwamen, namelijk 36. In de overige regio's

werden telkens meer dan 100 voorbeelden gevonden. In het vervolg van de analyse zullen we de distributie voor Brabant nader onderzoeken.

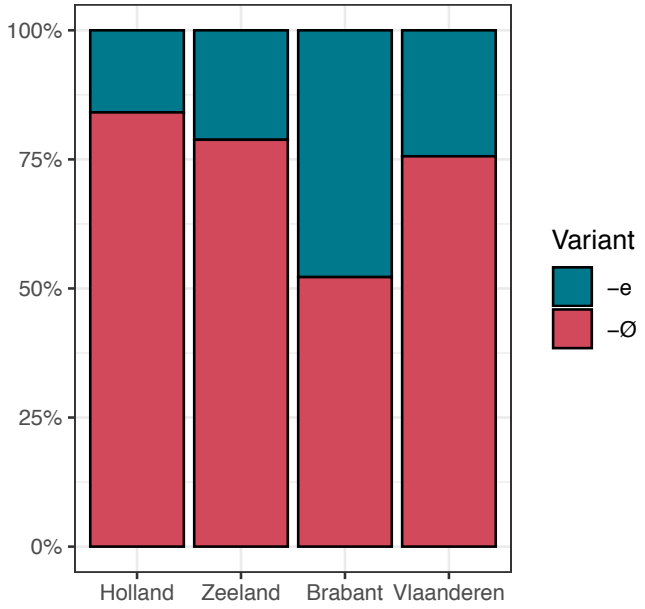

Figuur 40: uitgang in de 1ste pers. enk. per regio

Distributie per periode en per regio

De combinatie van de variabelen periode en regio wordt grafisch voorgesteld in Figuur 41. Zoals eerder aangekondigd zijn ook de absolute aantallen zichtbaar in deze grafiek.

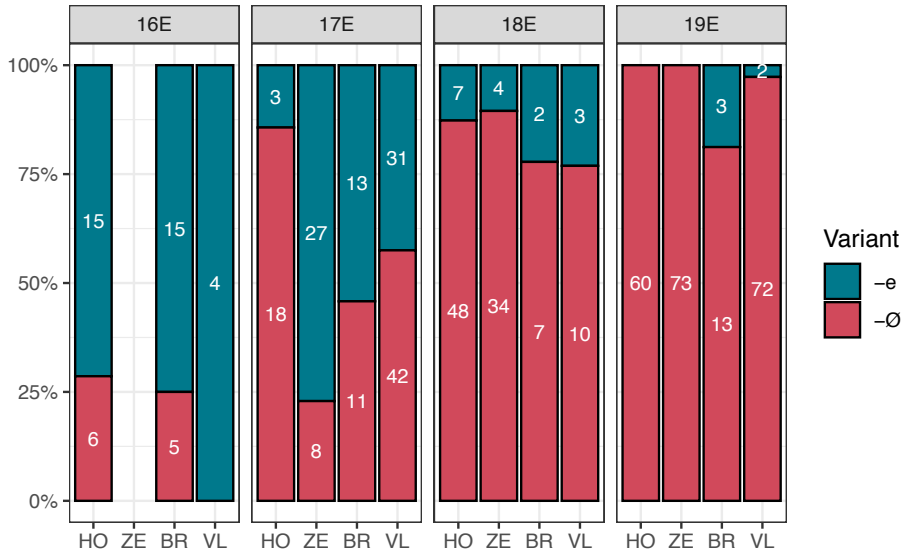

Figuur 41: uitgang in de 1ste pers. enk. per eeuw en per regio

We konden eerder al observeren in Figuur 39 dat de uitgang *-e* nog domineerde in de 16de eeuw. Voor deze vroegste periode hebben we echter te maken met erg lage tokenaantallen. Bovendien zijn de attestaties waarover we wel beschikken vaak gerelateerd aan één scribent. Zo is het percentage sjwa-vormen in Vlaanderen gebaseerd op slechts 4 tokens, die afkomstig zijn van dezelfde scribent. In Brabant kunnen we 10 van de 15 voorbeelden met een sjwa-uitgang terugvoeren naar de dagboekauteur Jan de Pottre. Voor de regio Zeeland werden in de 16de eeuw helemaal geen attestaties opgetekend. We moeten dan ook uiterst voorzichtig zijn met uitspraken over deze periode.

Voor de 17de en 18de eeuw beschikken we over meer tokens, verspreid over meerdere scribenten. We zullen onze aandacht dus voornamelijk richten op deze twee periodes. In de 17de eeuw leidt Holland duidelijk de verandering. Bij de grote meerderheid van de tokens heeft dan al sjwa-apocope plaatsgevonden. De overige regio's apocoperen dan nog zichtbaar minder dan Holland. In Brabant blijft het aantal voorkomens zonder uitgang nog onder de helft. In Vlaanderen registreren we wel al een relatief hoog percentage geapocopeerde vormen. Van de 42 attestaties (57,5%) zonder sjwa zijn er weliswaar 34 afkomstig uit hetzelfde pamflet. Het gaat om een Brugs pamflet uit 1657 dat eerder bij de spelling van /k/ (Hoofdstuk 6) al

bijzonder progressief bleek. Een ander pamflet uit Brugge is verantwoordelijk voor de resterende voorkomens zonder sjwa-uitgang. Daarnaast komt bij 31 tokens (42,5%) nog de uitgang *-e* voor in Vlaanderen. In de andere perifere regio, Zeeland, is de sjwa-uitgang nog dominant in de 17de eeuw (77,1%). Bij een kleiner deel van de tokens heeft de sjwa-apocope wel al plaatsgevonden.

In de 18de eeuw zien we dat alle regio's Holland volgen en de geapocopeerde vormen massaal overnemen. Dat maakt dat de sjwa-apocope in de vier regio's dan een gevorderd stadium bereikt heeft. Voor Holland is de 18de eeuw een voortzetting van de 17de eeuw: het aandeel geapocopeerde vormen blijft ongeveer constant in beide eeuwen. Concreet bedraagt het percentage van de nuluitgang 87,3% in de 18de eeuw. De stijging van het percentage geapocopeerde vormen is het meest opvallend in Zeeland: van 22,9% in de 17de eeuw naar 89,5% in de 18de eeuw. In Brabant en Vlaanderen heeft de sjwa-apocope meer dan drie vierde van de tokens bereikt in de 18de eeuw. De distributie van de varianten in Brabant en Vlaanderen is wel gebaseerd op een klein aantal tokens. We kunnen dit resultaat dus vooral beschouwen als een indicatie dat de nuluitgang de bovenhand genomen had in Brabant en Vlaanderen in de 18de eeuw.

In de 19de eeuw is de sjwa-uitgang tot slot volledig verdwenen in Holland en Zeeland. De nuluitgang is dan nog de enige variant in het geschreven taalgebruik in de Noordelijke regio's. In Brabant bespeuren we een lichte stijging van het percentage geapocopeerde vormen, al is het aantal absolute voorkomens opnieuw laag in de 19de eeuw (3 attestaties voor de uitgang *-e*; 13 attestaties voor de nuluitgang). In Vlaanderen zijn er veel meer voorbeelden van de nuluitgang te vinden, wat dan ook resulteert in een zeer hoog percentage (97,3%) geapocopeerde vormen. Eenzelfde auteur, François-Auguste Gevaert, is hier wel verantwoordelijk voor 66 van de 72 vormen zonder sjwa in Vlaanderen. Er blijven dan nog 6 geapocopeerde vormen over, die wel aangeleverd worden door nog 3 andere auteurs.

Distributie per genre

In Figuur 42 kunnen we de absolute en relatieve aantallen per genre aflezen.

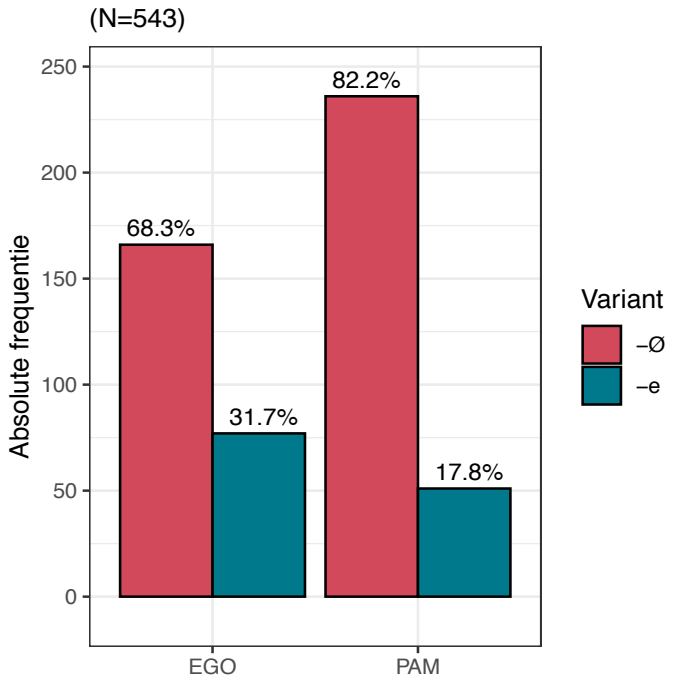

Figuur 42: uitgang in de 1ste pers. enk. per genre

De distributie van de hoofdvarianten per genre maakt duidelijk dat de sjwa-apocope vaker optreedt in de gedrukte pamfletten. In dit genre heeft de apocope namelijk al 82,2% van de tokens bereikt. De sjwa-uitgang verschijnt nog bij 17,8% van de werkwoordsvormen. In de egodocumenten is het aandeel van sjwa wat groter, namelijk 31,7%. Iets minder dan een derde van de werkwoorden in de 1ste persoon enkelvoud krijgt in de egodocumenten dus nog een uitgang *-e*. Toch wordt ook 68,3% van de vormen geapocopeerd in de persoonlijke geschriften, wat toch op een duidelijke voorkeur voor de nuluitgang wijst.

Distributie per periode en per genre

De onafhankelijke variabelen periode en genre worden gecombineerd in Figuur 43.

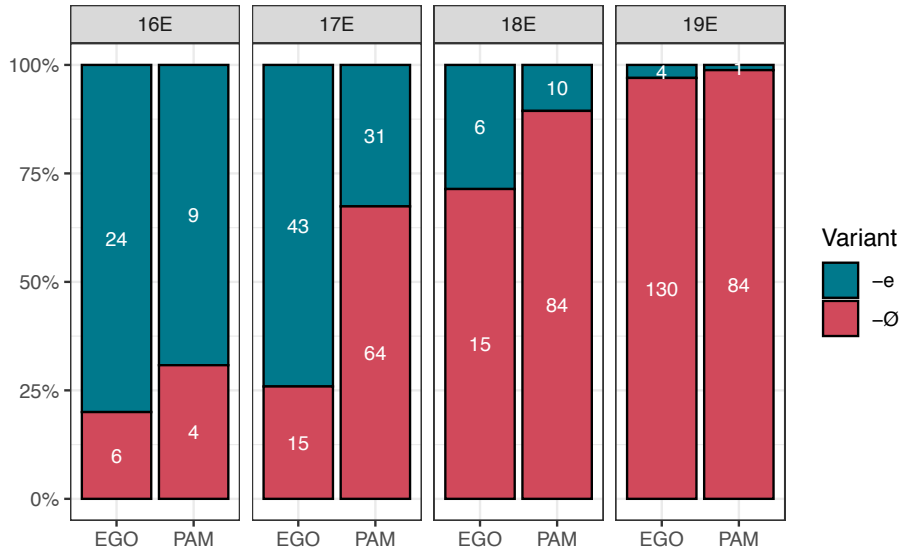

Figuur 43: uitgang in de 1ste pers. enk. per eeuw en per genre

Het diachrone patroon dat we konden waarnemen in Figuur 39 wordt weerspiegeld in de egodocumenten en de pamfletten. De nuluitgang start als een minderheidsvariant in de 16de eeuw en verdringt geleidelijk aan de uitgang *-e* bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis. Het aantal geapocopeerde vormen neemt toe door de eeuwen heen, waarbij de pamfletten steeds een voorsprong hebben op de egodocumenten. Het aantal voorbeelden voor de 16de-eeuwse pamfletten is wel erg gering, waardoor we ons voor deze vaststelling baseren op de distributie vanaf de 17de eeuw. We zien dan dat het genreverschil robuust is, omdat het patroon in alle eeuwen hetzelfde is: de apocope verspreidt zich inderdaad sneller in de pamfletten. Dit stemt overeen met onze eerdere observatie dat de pamfletten progressiever zijn dan de egodocumenten. In de 19de eeuw is de nuluitgang bij werkwoordsvormen duidelijk de norm geworden in beide genres.

Distributie per regio en per genre

In Figuur 44 verbinden we de onafhankelijke variabelen regio en genre.

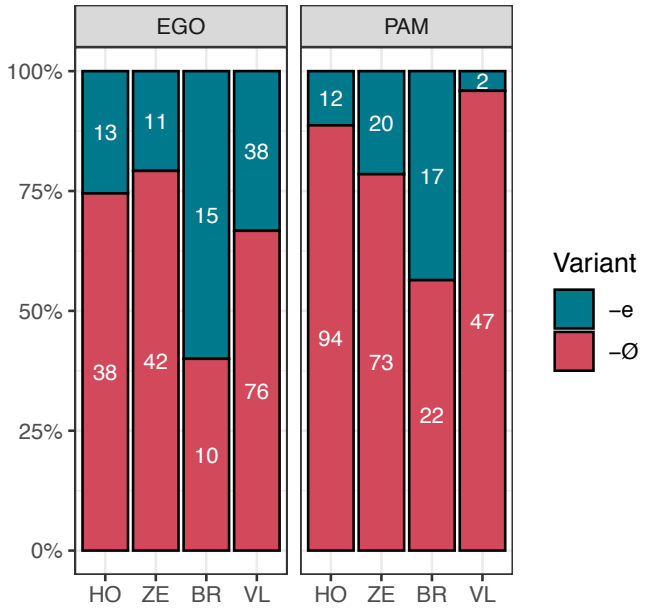

Figuur 44: uitgang in de 1ste pers. enk. per regio en per genre

We constateren dat Holland, Zeeland en Vlaanderen in beide genres een voorsprong hebben op Brabant wat betreft de sjwa-apocope. Daarnaast komt de nuluitgang systematisch vaker voor in de pamfletten dan in de egodocumenten. Enkel in Zeeland registreren we overeenkomstige percentages voor beide genres.

Bij de egodocumenten wordt het hoogste percentage geapocopeerde vormen genoteerd in Zeeland, namelijk 79,2%. Holland volgt Zeeland op de voet met 74,5% werkwoordsvormen zonder sjwa-uitgang. In de Vlaamse egodocumenten heeft de apocope 66,7% van de tokens bereikt. Wanneer we de voorkomens in de egodocumenten uit Vlaanderen nauwkeuriger bekijken, valt op dat 66 van de 76 attestaties met een nuluitgang afkomstig zijn van François-Auguste Gevaert. Het hoge percentage in Vlaanderen is dus grotendeels toe te schrijven aan de progressieve schrijfstijl van deze auteur. Afgezien daarvan worden de 10 overige voorbeelden zonder sjwa-uitgang aangeleverd door nog 3 andere scribenten. In de egodocumenten uit Brabant

treedt de nuluitgang op in 40% van de gevallen. De uitgang *-e* maakt in deze documenten nog 60% van het geheel uit. Deze percentages zijn wel gebaseerd op vrij lage tokenaantallen. Van de 15 werkwoordsvormen in de 1ste persoon enkelvoud met een uitgang *-e* zijn er bovendien 10 afkomstig van dezelfde auteur (Jan de Pottre). De 5 andere voorkomens met een uitgang *-e* verschijnen verspreid over 3 verschillende auteurs. De 10 voorbeelden van de nuluitgang in Brabant zijn verder afkomstig van 4 verschillende scribenten.

In de Vlaamse pamfletten komt de sjwa-uitgang nog amper voor (N=2). De overige werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis verschijnen steeds zonder uitgang. Het gaat in het totaal om 47 geapocopeerde vormen, waarvan 34 uit één bepaald pamflet. De overige 13 geapocopeerde vormen vinden we verspreid over 3 andere pamfletten. In de pamfletten uit Holland treedt de apocope op in 88,7% van de gevallen. We noteren dus een hoger percentage in de pamfletten dan in de corresponderende egodocumenten. Voor Zeeland zien we een haast identieke distributie in de egodocumenten en pamfletten. Tot slot verschijnt de nuluitgang vaker in de Brabantse pamfletten dan in de Brabantse egodocumenten. Het percentage van de apocope bedraagt in de pamfletten namelijk 56,4%. Toch wordt in 43,6% van de tokens nog een uitgang *-e* toegevoegd. Diverse pamfletten zijn hier verantwoordelijk voor de tokenaantallen.

Lexicale diffusie

Tot slot vestigen we de aandacht op een lexicaal effect. Het werkwoord 'hebben' is met voorsprong het vaakst voorkomende lemma. Dit treedt maar liefst 221 keer op. Op een totaal van 543 tokens is dit ruim 40%. Vergeleken met 'hebben' is het aandeel van de andere werkwoorden veel kleiner. Zo komt 'weten' 27 keer voor en 'zeggen' 22 keer. Daarom vergeleken we de distributie voor 'hebben' met de distributie voor de andere werkwoorden. De varianten *-en* en *-t* lieten we ook hier buiten beschouwing.

Lemma = 'Hebben'	
-Ø	**-e**
139 (63,2%)	81 (36,8%)

Tabel 28: absolute en relatieve voorkomens voor het werkwoord 'hebben'

Lemma ≠ 'Hebben'	
-Ø	**-e**
268 (84,8%)	48 (15,2%)

Tabel 29: absolute en relatieve voorkomens voor de werkwoorden verschillend van 'hebben'

De aantallen in Tabel 28 en Tabel 29 tonen aan dat de uitgang *-e* vaker verschijnt bij het werkwoord 'hebben' dan bij de overige werkwoorden. Concreet is het percentage van de sjwa-uitgang meer dan dubbel zo hoog bij de vormen van 'hebben' (36,8%). De nuluitgang is bij alle werkwoordsvormen uiteraard de meerderheidsvariant, maar de dominantie van deze variant is minder uitgesproken bij de voorkomens van 'hebben'. Het lijkt erop dat 'hebben' een conservatiever werkwoord is op het gebied van de sjwa-apocope. We gingen vervolgens na of dit effect ook standhield per periode (Tabel 30), per regio (Tabel 31) en per genre (Tabel 32).

	Lemma = 'Hebben'		Lemma ≠ 'Hebben'	
	-Ø	**-e**	**-Ø**	**-e**
16de eeuw	4 (17,4%)	19 (82,6%)	7 (31,8%)	15 (68,2%)
17de eeuw	23 (31,1%)	51 (68,9%)	56 (70,9%)	23 (29,1%)
18de eeuw	31 (79,5%)	8 (20,5%)	68 (89,5%)	8 (10,5%)
19de eeuw	81 (96,4%)	3 (3,6%)	137 (98,6%)	2 (1,4%)

Tabel 30: lexicale diffusie voor het werkwoord 'hebben' vs. andere werkwoorden per eeuw

	Lemma = 'Hebben'		Lemma ≠ 'Hebben'	
	-Ø	**-e**	**-Ø**	**-e**
Holland	43 (79,6%)	11 (20,4%)	89 (86,4%)	14 (13,6%)
Zeeland	26 (60,5%)	17 (39,5%)	89 (86,4%)	14 (13,6%)
Brabant	14 (45,2%)	17 (54,8%)	22 (57,9%)	16 (42,1%)
Vlaanderen	56 (60,9%)	36 (39,1%)	68 (94,4%)	4 (5,6%)

Tabel 31: lexicale diffusie voor het werkwoord 'hebben' vs. andere werkwoorden per regio

	Lemma = 'Hebben'		Lemma ≠ 'Hebben'	
	-Ø	**-e**	**-Ø**	**-e**
Egodocumenten	76 (55,5%)	61 (44,5%)	90 (84,9%)	16 (15,1%)
Pamfletten	62 (76,5%)	19 (23,5%)	174 (84,5%)	32 (15,5%)

Tabel 32: lexicale diffusie voor het werkwoord 'hebben' vs. andere werkwoorden per genre

We constateren dan dat de lexicale diffusie niet gebonden is aan een bepaalde periode of regio, of aan een bepaald genre: er komen systematisch meer sjwa-uitgangen voor bij de voorkomens van 'hebben' dan bij de andere werkwoorden.

5 Bespreking

In deze paragraaf evalueren we hoe de variabele sjwa-apocope zich verhoudt tot de onafhankelijke variabelen periode, regio en genre. Hoewel het kenmerk over het algemeen niet zo frequent voorkwam in ons corpus (N=543), zijn we toch in staat om enkele solide conclusies te trekken. We bekijken aan het einde van dit hoofdstuk ook wat de resultaten bijdragen aan de discussie over pluricentriciteit.

De eerste observatie was dat drie vierde van de werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis geapocopeerd werd. De nuluitgang prevaleert dus in het HCD. De geapocopeerde vormen waren echter niet te allen tijde dominant. De historische uitgang *-e* trad in de 16de eeuw immers nog op bij de grote meerderheid van de tokens. In de 17de eeuw ontstond er een soort evenwicht tussen de nuluitgang en de sjwa-uitgang. Vanaf de 18de eeuw brak de moderne variant echt door (86,09%), om de auslautende sjwa tot slot bijna volledig te verdringen in de 19de eeuw. Deze bevinding strookt met hypothese 1. We stelden namelijk dat de sjwa-vormen zouden afnemen door de eeuwen heen. De toename van het aantal geapocopeerde vormen impliceert vanzelfsprekend dat het aantal sjwa-vormen afnam.

Bij de distributie per regio was Holland de regio waar het meest geapocopeerd werd. Nadien volgden Zeeland en Vlaanderen. In deze drie regio's had de sjwa-apocope telkens de grote meerderheid van de tokens bereikt. In Brabant verscheen de nuluitgang daarentegen bij iets meer dan de helft van de tokens. We noteerden een relatief laag percentage geapocopeerde vormen in vergelijking met Holland, Zeeland en Vlaanderen.

De distributie per periode en per regio plaatste onze data wat meer in perspectief. De lage tokenaantallen in de 16de eeuw lieten niet toe om een stabiel eindoordeel over deze periode te formuleren. We concentreerden ons dan ook op de 17de eeuw. In de 17de eeuw was de nuluitgang overtuigend de meerderheidsvariant in Holland. Op die manier nam Holland de leiding over de andere regio's, waar de sjwa-apocope ook al zichtbaar was. De sjwa-apocope bevond zich toen nog in een beginnend stadium in Zeeland. In het Zuiden liet Vlaanderen al meer apocope zien dan Brabant. We konden het relatief hoge percentage van de nuluitgang in Vlaanderen wel grotendeels in verband brengen met een bepaald Brugs pamflet. Er is in de 17de eeuw dus vooral sprake van een verschil tussen Holland als koploper en de andere regio's.

In de 18de eeuw had de moderne variant in alle regio's de bovenhand genomen. Zowel Holland als Zeeland apocopeerden bijna 90% van de tokens. Voor het Zuiden registreerden we een quasi-identieke verdeling in Brabant en Vlaanderen, met de nuluitgang als duidelijke meerderheidsvariant. We bemerkten een klein Noord-Zuidverschil in de 18de eeuw: de apocope was nog iets meer gevorderd in het Noorden dan in het Zuiden. De distributie van de varianten in Brabant en Vlaanderen was evenwel gebaseerd op een klein aantal tokens, waardoor we dit Noord-Zuidverschil in de 18de eeuw voorlopig nog beschouwen als een indicatie. In de 19de eeuw was de verandering voltooid in Holland en Zeeland. De uitgang *-e* kwam dan geen enkele keer meer voor. Ook in het Zuiden was er nog maar weinig variatie, al kunnen we geen sluitend oordeel formuleren over de Zuidelijke regio's in de 19de eeuw. Het aantal tokens voor Brabant was namelijk tamelijk laag, en in Vlaanderen werd het hoge percentage geapocopeerde vormen in grote mate bepaald door één auteur (François-Auguste Gevaert).

Met hypothese 2 stelden we dat Holland en Brabant meer zouden apocoperen dan Zeeland en Vlaanderen. Onze resultaten bevestigen deze hypothese niet volledig. We zagen eerder dat Holland in de 17de eeuw de verandering aanvoerde, en de geapocopeerde vormen dus sneller overnam dan Zeeland, Brabant en Vlaanderen. Op grond van de resultaten in dit hoofdstuk kunnen we echter niet poneren dat Brabant een leidende rol had.

Verder vestigen we de aandacht op het genreverschil dat tijdens de analyse aan de oppervlakte kwam. Hoewel de nuluitgang dominant was in de

handgeschreven egodocumenten en in de gedrukte pamfletten, lag het percentage van de moderne variant wel nog zichtbaar hoger in de pamfletten. Ook in combinatie met de variabele periode konden we vaststellen dat de apocope zich sneller voltrok in de pamfletten. In dit hoofdstuk blijken de pamfletten dus opnieuw het progressieve genre. Dit is een verwacht resultaat, dat beantwoordt aan hypothese 3.

Naast deze historisch-sociolinguïstische ontwikkelingen konden we ook een lexicaal effect optekenen: het werkwoord 'hebben' bleek namelijk conservatiever dan de andere werkwoorden.

Voor de discussie over pluricentriciteit hernemen we dat de overgang van de sjwa-uitgang naar de nuluitgang in de 17de eeuw geleid werd door Holland, en dat de apocope zich in de 18de eeuw verspreid had over alle regio's. Onze resultaten bevestigen dus het klassieke verhaal dat de standaardvormen zich al vroeg manifesteerden in Holland. Holland is hier het enige centrum, van waaruit de standaardvormen zich verspreidden. In het Noorden namen we hierdoor in de 17de eeuw een centrum-periferieverschil waar, dat in de 18de eeuw verdwenen was. In het Zuiden konden we geen spanning tussen het centrum en de periferie registreren in de 17de eeuw. Hoe dan ook overheerst in de 17de eeuw, zowel in het Noorden als het Zuiden, de invloed van Holland als centrum. Men kan hiertegen inbrengen dat een verschil in chronologie (Holland in de 17de eeuw tegenover de andere regio's in de 18de eeuw) niet per se een causaal verband impliceert. In de Zeeuwse dialecten heeft de sjwa-apocope echter niet plaatsgevonden (Marynissen, 2009, pp. 240-241; Weijnen, 1966). De apocope heeft met andere woorden geen basis in de gesproken taal in Zeeland. Het is dan ook waarschijnlijk dat de geapocopeerde vormen via Holland in de geschreven taal in Zeeland terechtgekomen zijn. Die basis in het gesproken taalgebruik ontbreekt overigens ook voor de Vlaamse dialecten (Marynissen, 2009, pp. 240-241; Weijnen, 1966).

Hoofdstuk 9 – Negatie

1 Afbakening variabele

Rutten en Van der Wal (2014, p. 363) omschrijven negatie als "a topic that is among the best-researched areas in the history of Dutch and in historical linguistics in general". Er is dan ook al veel literatuur over het verschijnsel verschenen, en negatie vormde al meermaals het onderwerp van historisch-sociolinguïstische studies. Negatie werd echter nog niet eerder geanalyseerd in een Noord-Zuidcorpus dat zich uitstrekt over verschillende eeuwen en waarin verschillende genres betrokken worden. Vanuit die benadering zal de ontkenning in dit hoofdstuk bestudeerd worden. In deze paragraaf situeren we de variabele eerst in de onderzoekstraditie en belichten we enkele bevindingen uit eerder onderzoek. Vervolgens bespreken we de operationalisering van de variabele in dit hoofdstuk.

Onderzoekstraditie

Allereerst schetsen we kort de ontwikkeling van negatie vanaf het Oudnederlands. In het Oudnederlands was er sprake van eenledige, preverbale negatie. Negatie werd toen uitgedrukt met een enkel negatiepartikel 'ne'/'en', dat voor de persoonsvorm geplaatst werd. In het Middelnederlands kwam vervolgens hoofdzakelijk tweeledige negatie voor, bestaande uit twee elementen: het negatiepartikel 'ne'/'en' en de negator 'niet'. Het tweede element van de negatie kon ook ingevuld worden door andere negatieve woorden als 'niemand', 'nooit' en 'nergens' (Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 166-167). 'Ne'/'en' kan gedefinieerd worden als de preverbale negator, en 'niet' als de postverbale negator. In hoofdzinorde bevinden zij zich namelijk respectievelijk voor en na de persoonsvorm, zoals in het voorbeeld 'ick en verget v niet in mijn gebedt' (Rutten & Van der Wal, 2014, p. 363). De eenledige, preverbale negatie kwam in het Middelnederlands ook nog voor, maar enkel in combinatie met bepaalde werkwoorden (o.a. 'weten', 'mogen' en 'willen') en in bepaalde constructies. Daarnaast trad de enkele negatie met 'niet' ook al op in het Middelnederlands. Het is het begin van de verandering van tweeledige negatie naar enkele postverbale negatie (Van der Wal & Van Bree, 2008, pp. 166-167).

De hele ontwikkeling van enkele preverbale negatie naar tweeledige negatie en vervolgens enkele postverbale negatie wordt traditioneel in verband gebracht met de zogeheten Jespersen cyclus. Voor het Nederlands kan men dan in grote lijnen drie stadia onderscheiden (o.a. Hoeksema, 1997, pp. 139-141):

- stadium 1: ne/en + Vf[41]
  bv. *ic en was siec*

- stadium 2: ne + Vf + niet
  bv. *ic en was niet siec*

- stadium 3: Vf + niet
  bv. *ic was niet siec*

In dit hoofdstuk concentreren we ons op de ontwikkeling van stadium 2 naar stadium 3, i.e. van tweeledige negatie naar postverbale negatie.

Zoals aangehaald in de inleiding werd het verschijnsel negatie in het Nederlands in het verleden al uitvoerig bestudeerd. Daarbij werd nagegaan in welke mate taalinterne en taalexterne factoren het negatiepatroon bepaalden. We geven hier een globaal overzicht van deze factoren en staan ook stil bij enkele belangrijke bevindingen.

Op het gebied van taalinterne factoren is er eerst en vooral de invloed van de syntactische context. Bepaalde contexten bevorderen het gebruik van postverbale negatie, en zijn in die zin progressiever dan andere contexten. Een van de eerste studies naar de invloed van de syntactische context is Van der Horst en Van der Wal (1979). Naast hoofdzinnen (SVO) onderscheiden Van der Horst en Van der Wal (1979, pp. 7-11) de volgende contexten:

1. zinnen met het Vf op de eerste plaats (V1)

2. zinnen met inversie (XVS)

3. bijzinnen (SOV)

[41] Indeling en voorbeeldzinnen overgenomen uit Hoeksema, 1997, p. 140.

4. zinnen zonder Vf (ellips)

5. zinnen waarbij enkel een zinsdeel, woord of woordgroep ontkend wordt. Deze context wordt ook wel lokale negatie genoemd (cf. Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 368-369)

Een cruciale vaststelling uit dit onderzoek is dat de tweeledige ontkenning in de 16de eeuw het eerst verdween uit V1-zinnen. In de 17de eeuw drong de postverbale ontkenning ook door tot hoofdzinnen, zinnen met inversie en uiteindelijk bijzinnen. De tweeledige ontkenning verdween pas in laatste instantie uit bijzinnen. De zinnen zonder Vf en de zinnen met lokale negatie bleven buiten beschouwing omdat in deze contexten in het Middelnederlands enkel eenledige postverbale negatie werd aangetroffen (Van der Horst & Van der Wal, 1979, pp. 11-16).

De bevinding dat tweeledige negatie het eerst verdween uit V1-contexten en het langst bewaard bleef in bijzinnen (Van der Horst & Van der Wal, 1979), werd bevestigd door een hele reeks andere studies. We vermelden hier Burridge (1982; 1993), Beheydt (1998) en Neuckermans (2004). Ook recenter onderzoek toont aan dat de woordvolgorde in V1-contexten het gebruik van postverbale negatie begunstigt, en dat bijzinnen daarentegen het meest conservatief zijn (o.a. Rutten et al., 2012; Vosters & Vandenbussche, 2012).

Naast de syntactische omgeving kunnen nog andere taalinterne factoren de keuze van negatie beïnvloeden. Een van deze taalinterne factoren is de fonologische context. Men kan dan nagaan in welke mate een voorafgaand foneem /n/ (vóór het negatiepartikel 'en') het voorkomen van tweeledige negatie beïnvloedt (bv. 'die man ~~en~~ wilde het gelt niet geeve')[42]. Er kan ook sprake zijn van een haplologisch effect wanneer het negatiepartikel 'en' verdwijnt na 'en'/'-en' (bv. 'men ~~en~~ weet nijet ofte wij het lant sullen mogen houden')[43] (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 378-380; Vosters, 2011, pp. 471-473). De invloed van de fonologische context en haplologie kan verschillen per onderzoek. Zo stelde Vosters (2011) in het VKN-corpus vast dat tweeledige negatie minder vaak voorkwam na een voorafgaand /n/-foneem

[42] Voorbeeld overgenomen uit Rutten & Van der Wal, 2014, p. 379; doorhaling toegevoegd (IV).
[43] Idem.

dan na andere fonemen, al was het effect van een voorafgaande 'en'/'-en' wel sterker. Binnen deze laatste categorie bleek o.m. het pronomen 'men' progressief, net als werkwoorden eindigend op *-en*. Na substantieven eindigend op *-en* kwam tweeledige negatie wel nog relatief vaak voor (Vosters, 2011, pp. 471-473). Rutten en Van der Wal (2014) vonden in het *Brieven als Buit corpus* dan weer enkel een effect voor 'men', waarbij het negatiepartikel 'en' nagenoeg niet voorkwam na het pronomen 'men' (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 378-380).

Men kan verder nagaan of tweeledige negatie vaker voorkomt bij een bepaalde postverbale negator. In eerder onderzoek werden 'niet' en 'geen' al tegenover elkaar geplaatst, maar er kwamen geen grote verschillen tussen beide postverbale negators aan het licht (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 373-374; Vosters, 2011, pp. 474-475). Daarnaast kan ook gedacht worden aan lexicale patronen, waarbij bepaalde werkwoorden conservatiever zijn dan andere en de tweeledige negatie mogelijk langer behouden (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 374-378; Vosters, 2011, pp. 475-477). Tot slot vermelden we hier ook nog complexiteit als mogelijke taalinterne factor. Zo kan de afstand tussen de eerste negator en het finiete werkwoord in bijzinnen het gebruik van eenledige negatie bevorderen. Daarnaast blijkt eenledige negatie vaker voor te komen bij complexere verbale clusters aan het einde van de zin (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 380-384).

In deze bijdrage over pluricentriciteit beschouwen we enkel de syntactische omgeving, die in meerdere studies als erg invloedrijk naar voren kwam, als taalinterne factor. De overige taalinterne factoren laten we verder buiten beschouwing.

De invloed van taalexterne variabelen staat dan ook centraal in dit hoofdstuk. Regio blijkt bij uitstek een invloedrijke taalexterne factor. Van der Horst en Van der Wal (1979, pp. 18-19) wezen al op een verschil tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied in de door hen onderzochte 17de-eeuwse geschriften. De tweeledige negatie bleef langer bestaan in het Zuiden. Ook uit het onderzoek van Burridge (1982; 1993) kwam een Noord-Zuidverschil naar voren. Recente empirische studies bevestigden dit regionale patroon: allereerst werd binnen de Noordelijke Nederlanden meer tweeledige negatie aangetroffen in de regio's ten zuiden van Noord-Holland (i.e. Zuid-Holland en Zeeland) (o.a. Nobels, 2013; Rutten & Van der Wal, 2014). Wanneer we

naar het hele taalgebied kijken, bleef de tweeledige negatie bovendien langer bewaard in de Zuidelijke Nederlanden (o.a. Puttaert, 2019; Vosters, 2011). In Sectie 2.2 gaan we dieper in op deze recente onderzoeksresultaten met betrekking tot regionale variatie. Al deze bevindingen wijzen er in ieder geval op dat de eenledige postverbale negatie zich verspreid heeft van het Noorden naar het Zuiden van het taalgebied (Rutten & Van der Wal, 2014, p. 364).

Over het algemeen gelden de syntactische context en regio als de belangrijkste onafhankelijke variabelen voor negatie (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 363-364; Van der Wal & Rutten, 2014, p. 404).

Wanneer we kijken naar de situatie in de huidige dialecten, valt op dat de syntactische context en regio eveneens een grote rol spelen in het voorkomen van tweeledige negatie. De gegevens in de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND) tonen aan dat tweeledige negatie nog het vaakst verschijnt in bijzinnen, gevolgd door hoofdzinnen en zinnen met inversie. De laatste in rij zijn V1-zinnen, die het minst vaak tweeledige negatie vertonen (SAND II, kaarten 50b, 48b, 49b, 49a; aangehaald in Vosters, 2011, pp. 420-421). Afhankelijk van de woordvolgorde is het gebied waar tweeledige negatie nog voorkomt groter. In bijzinnen komt de tweeledige ontkenning nog voor in Frans-, West- en Oost-Vlaanderen en Brabant. Bovendien werden enkele attestaties van de oudere negatievariant opgetekend in Antwerpen en Limburg (SAND II, kaart 50b; aangehaald in Vosters, 2011, p. 430). In hoofdzinnen beperkt tweeledige negatie zich tot de Vlaamse dialecten, en worden de meeste attestaties aangetroffen in Frans-Vlaanderen en zuidelijk Oost-Vlaanderen (SAND II, kaart 48b; aangehaald in Vosters, 2011, p. 430). De vindplaatsen van tweeledige negatie in bijzinnen en hoofdzinnen worden ook afgebeeld in Figuur 45 en Figuur 46 (DynaSAND).

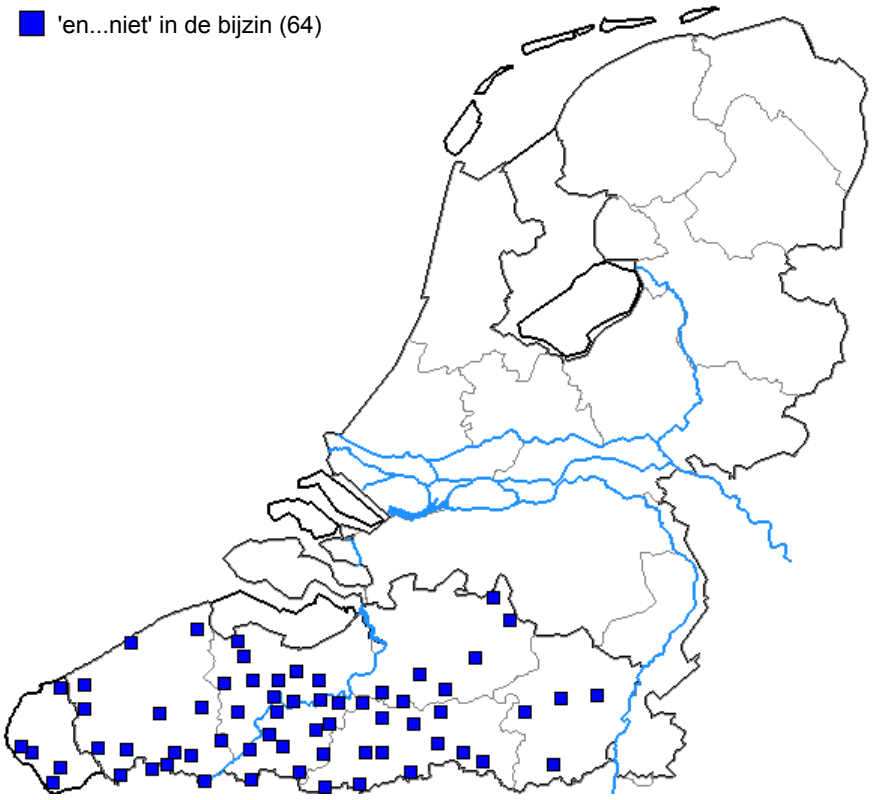

Figuur 45: vindplaatsen tweeledige negatie in bijzinnen (DynaSAND)

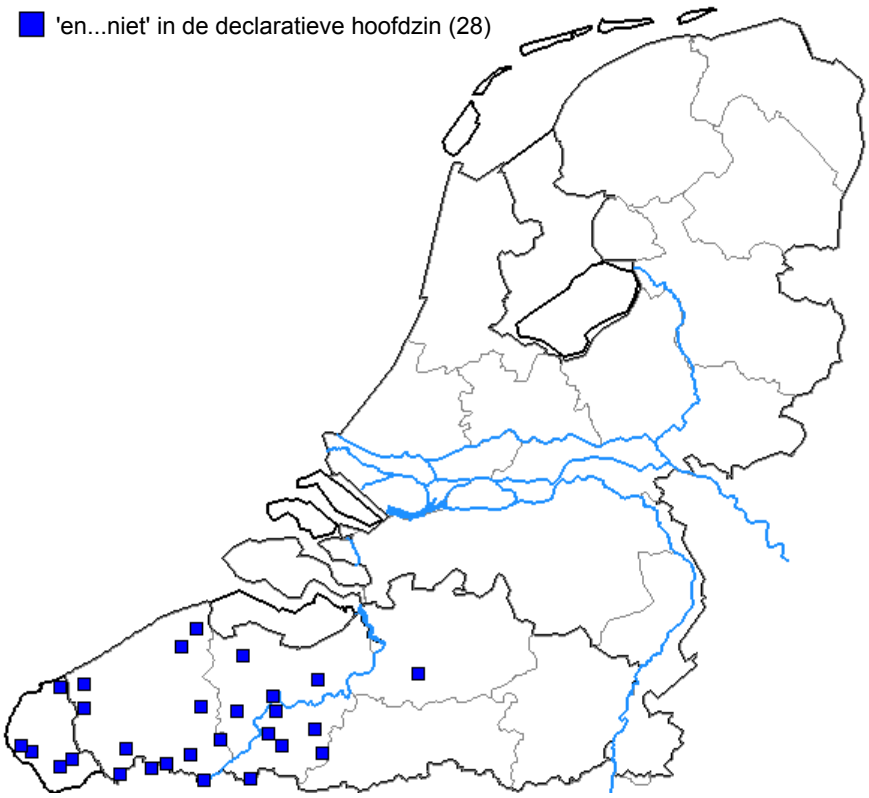

Figuur 46: vindplaatsen tweeledige negatie in hoofdzinnen (DynaSAND)

In zinnen met inversie verschijnt de tweeledige negatie hoofdzakelijk nog in Oost-Vlaanderen; in V1-zinnen komt de oudere negatievariant nog enkele keren voor in Frans-Vlaanderen en West-Vlaanderen (SAND II, kaarten 49b, 49a; aangehaald in Vosters, 2011, p. 430). Samengevat wordt de tweeledige negatie dus nog aangetroffen in de dialecten uit het huidige Vlaanderen, en dan vooral in Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen (SAND II, kaarten 50b, 48b, 49b, 49a; zie ook Neuckermans, 2004, pp. 326-330). In de dialecten uit Nederland komt de tweeledige ontkenning tegenwoordig amper of niet voor (o.a. Neuckermans, 2004, p. 326). Naast het Noord-Zuidverschil in het verleden kan dus ook van een Noord-Zuidverschil gesproken worden in de hedendaagse dialecten (Rutten & Van der Wal, 2014, p. 366).

Operationalisering van de variabele

Zoals eerder vermeld bestuderen we in dit hoofdstuk de overgang van tweeledige negatie naar moderne postverbale negatie. We zullen het in het vervolg van dit hoofdstuk echter hebben over moderne enkele of eenledige negatie. De term 'postverbaal' verwijst namelijk naar de positie van het finiete werkwoord, en afhankelijk van de syntactische context kan de positie van het finiete werkwoord veranderen (cf. infra). Vanzelfsprekend doelen we met de termen 'enkel' of 'eenledig' niet op de oude preverbale negatie die in het Oudnederlands gangbaar was (Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 166).

Om de zinnen met negatie uit het corpus te filteren stelden we reguliere expressies op per negator of ontkennend woord. Concreet zochten we naar alle voorkomens van 'niet', 'geen', 'niemand', 'nooit', 'nimmer(meer)' en 'nergens'. De zoekexpressies houden rekening met mogelijke spellingvarianten. Vooraf gingen we na of er ontkennende woorden met accenten voorkwamen (bv. 'géén'), maar dit bleek in ons corpus niet het geval. De zoekactie naar 'niet' en 'geen' leverde aanzienlijk veel resultaten op (2.432 voor 'niet' en 604 voor 'geen'). Daarnaast vonden we nog 183 hits voor 'niemand' en 94 hits voor 'nooit'. De aantallen voor 'nimmer(meer)' (N=15) en 'nergens' (N=14) waren zeer laag, zeker in vergelijking met 'niet' en 'geen'. Aangezien 'niet' en 'geen' alleen al voldoende hits voortbrachten om tegemoet te komen aan onze onderzoeksopzet, beslisten we om ons verder te concentreren op deze twee vaakst voorkomende negatie-elementen.

Alle voorkomens van 'niet' en 'geen' werden vervolgens manueel gecontroleerd en geannoteerd in Excel. We gingen per zin na of we te maken hadden met tweeledige, dan wel eenledige negatie. Hoewel in het hele onderzoek de invloed van taalexterne variabelen centraal staat, betrekken we in dit hoofdstuk ook de syntactische context als taalinterne variabele. Uit de literatuur blijkt immers dat het zinstype de negatievariant in grote mate bepaalt, zoals recent nog aangehaald door Van der Wal en Rutten (2014, p. 404). We deelden de zinnen dus in naar woordvolgorde, en beschouwden vier syntactische contexten (cf. Vosters, 2011). Deze worden hieronder geïllustreerd met voorbeelden uit het HCD. Merk op dat we telkens een voorbeeld met tweeledige en eenledige negatie selecteerden.

1. hoofdzinnen (SVO)
   a. zij **en** hauden **gheen** mate zij tenderen altijt voort ende voort, […]
   (EGO-1550-VL-1-UBG_Marcus_van_Vaernewyck_Gent_1566)

   b. geoctroijeerde polders mogen hare waterpenning **niet** verminderen
   (ADM-1750-ZE-1-GAG_Resoluties_Goes_1732_1733)

2. bijzinnen (SOV)
   a. […], soo Lange hij't ambacht **niet en** exerceert
   (ADM-1650-HO-1-SA_Gildebrief_Amsterdam_1633)

   b. De Geuzen wisten echter dat die maatregel **niet** welkom zijn zoude bij de groote meerderheid van 't Land
   (PAM-1850-BR-2-RAG_Antwerpen_1850)

3. zinnen met inversie (XVS)
   a. ende daer omme **en** sal den toorn Godts **nyet** ter neder gheleyt wordden totter tijt toe, […]
   (PAM-1550-BR-1-KB_Pflt83_Antwerpen_1541)

   b. Hier vonden wij meede **geen** oorsaak tot Treuren
   (EGO-1750-HO-3-GAR_Heemskerk_Rotterdam_1756)

4. zinnen met het Vf op de eerste plaats (V1)
   a. ende al **en** waeren sy op het feyt **niet** gecalengiert geweest, […]
   (PAM-1750-VL-5-UBG_Gent_1753)

   b. Maar heeft ZEd dan **niet** gebeden?
   (EGO-1850-ZE-5-HDC_Louise_Teijlingen_[Oost_Souburg]_1862)

Naast evidente vals positieve resultaten als 'niettegenstaande' en 'hetgeen' werden bepaalde contexten uitgesloten van de analyse. Zo betrekken we geen zinnen zonder Vf en zinnen met lokale negatie, twee contexten door Van der Horst en Van der Wal (1979) onderscheiden, in ons onderzoek. Onder zinnen zonder Vf verstaan we – in navolging van Vosters (2011, p. 424) – ook infinitiefzinnen en zinnen met een tegenwoordig deelwoord. Bij de negator 'niet' beperkten we ons tot onbetwijfelbare zinsnegatie en werden voorkomens met lokale negatie (of ambigue gevallen) niet opgenomen. Bij 'geen' werd enkel contrastieve negatie geweerd, zoals in de volgende zin: 'DE tegenwoordige droevige tijden […] dreyghen en voor-seggen ons geen Zegen

maer Vloeck, geen Geluck maer Ongeluck' (PAM-1650-ZE-6-KB_Pflt6861_Middelburg_1650).

De zogenaamde dubbele negatie (bv. 'daar heb ik **nooit geen** zin in'[44]) maakte eveneens geen deel uit van het onderzoek. Het gaat hier om twee negatie-elementen die elkaar versterken (Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 168). Daarnaast werden ook voorkomens van litotes uit de analyse geweerd. Bij een litotes wordt het tegengestelde uitgesloten. Zo betekent 'niet onaardig' eigenlijk 'aardig'. De zin heeft zo een positieve strekking (Duinhoven, 2002, p. 227). Als litotes beschouwden we in ons corpus dan bv. 'niet onvermakelijk', maar ook 'nyet sonder vrese der snaphanen'. In dit laatste geval bestaat er namelijk net wel een angst voor de snaphanen.

Tot slot merken we nog op dat we het pronomen 'men' niet als een enclitische vorm ('men' + 'en') (Van der Horst & Van der Wal, 1979, p. 14) geïnterpreteerd hebben. Uit eerder onderzoek weten we dat het pronomen 'men' het gebruik van eenledige negatie bevordert: het negatiepartikel 'en' valt vaak weg na 'men' (cf. supra). Zinnen waarin 'en' zowel de functie van negatiepartikel als van nevenschikkend voegwoord zou kunnen vervullen (bv. in V1-zinnen; zie Van der Horst & Van der Wal, 1979, p. 18) werden niet meegenomen in de analyse.

2 Normen en gebruik: voorgaand onderzoek

In deze paragraaf beschrijven we welke plaats negatie innam binnen de normatieve traditie (Sectie 2.1). Op basis van secundaire literatuur vatten we de tendensen in de Noordelijke en Zuidelijke normatieve geschriften samen. We laten dit overzicht beginnen bij de 17de eeuw, wanneer tweeledige negatie ter discussie stond in het Noorden (cf. Nobels & Rutten, 2014, pp. 30-31). Vervolgens bespreken we in Sectie 2.2 enkele studies naar het taalgebruik, waarbij negatie onderzocht werd in historische corpora.

[44] Voorbeeld overgenomen uit Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 168; nadruk toegevoegd (IV).

2.1 Taalnormen

In het Noorden van het taalgebied wekt tweeledige negatie in de 17de eeuw de aandacht van enkele gezaghebbende auteurs en grammatici. Zo wisselen Hooft en Vondel tweeledige negatie in voor enkele negatie rond 1640. Daarnaast keurt Leupenius (1653) in zijn grammatica tweeledige negatie expliciet af. Hij argumenteert dat twee ontkenningen tot een bevestiging leiden (Nobels & Rutten, 2014, p. 30; zie ook referenties aldaar). Het voorschrift van Leupenius kan niet gezien worden als een voortzetting van de traditie in de 17de eeuw. Eerder die eeuw behandelde o.m. Van Heule (1625/1633) negatie niet, maar werd tweeledige negatie wel in zijn grammatica's gehanteerd. In de 18de eeuw besteden Van Belle (1748) en Verwer (1708) nog aandacht aan de tweeledige negatie. Van Belle wijst de oudere negatievariant af, terwijl Verwer de tweeledige ontkenning nog verdedigt (Nobels & Rutten, 2014, p. 31). Nobels en Rutten (2014, p. 31) relativeren deze oppositie in de 18de eeuw wel door te wijzen op het feit dat "hardly any other language observer than Verwer and [V]an Belle made any remarks about differing usage patterns, while using and thus indirectly promoting single negation". Al bij al werd de kwestie in het Noorden niet uitvoerig becommentarieerd.

Voor de voorschriften van Zuidelijke grammatici uit de 18de en 19de eeuw doen we een beroep op Vosters (2011)[45]. Aan het begin van de 18de eeuw wordt de tweeledige negatie in het Zuiden nog verdedigd door Van Geesdalle (1700) en E.C.P. (1713). Naast deze twee auteurs toont ook de Antwerpse pater Bouvaert (1722) zich een voorstander van de oudere tweeledige negatievariant. Na deze opmerkingen over het kenmerk in het begin van de 18de eeuw, wordt er gedurende een hele periode geen aandacht geschonken aan negatie in de normatieve publicaties. Met de grammatica van Des Roches (z.j. [1761]) komt daar verandering in. Negatie komt in zijn *Nieuwe Nederduytsche Spraek-konst* weliswaar impliciet aan bod, met een opsomming van bijwoorden van ontkenning. Er wordt daarbij geen melding gemaakt van het negatiepartikel 'en', noch van de tweeledige negatie. Later in de 18de eeuw zijn er nog grammatici die op dezelfde impliciete wijze hun voorkeur voor eenledige negatie laten blijken, onder wie Ballieu (1771) en Van Boterdael (z.j. [1785]) (Vosters, 2011, pp. 435-439; p. 447).

[45] Zie ook Vosters & Vandenbussche, 2012, pp. 350-353.

Aan het begin van de 19de eeuw pleit Van Daele (1806) nog voor het gebruik van tweeledige negatie. Zelf gebruikt hij deze oudere negatievariant maar weinig, waardoor Vosters suggereert dat het gebruik ervan door Van Daele als optioneel gezien werd. Bij De Bast & De Laval (1805) wordt tweeledige negatie wel expliciet voorgeschreven. Zij baseren zich voor dit voorschrift evenwel op de Franse grammaticale traditie, waar tweeledige negatie uiteraard de regel is (Vosters, 2011, pp. 439-440). Na deze twee werken wordt de tweeledige ontkenning niet meer voorgeschreven door de Zuidelijke grammatici. Bij de meeste auteurs kan de voorkeur voor moderne eenledige negatie slechts impliciet afgeleid worden door een opsomming van adverbia (cf. Des Roches, z.j. [1761]), zoals bij Henckel (1815) en Behaegel (1817). De Simpel (1827) omschrijft tweeledige negatie wel expliciet als verouderd en meldt dat het preverbale negatiepartikel niet meer gebruikt wordt (Vosters, 2011, pp. 441-445).

Vosters concludeert dat het kenmerk negatie over het algemeen op weinig aandacht van de Zuidelijke grammatici kon rekenen. De 18de eeuw start in het Zuiden met voorschriften voor tweeledige negatie. Tegen het einde van die eeuw wordt tweeledige negatie niet meer voorgeschreven, en spreekt uit de aangehaalde werken impliciet een voorkeur voor enkele negatie. Aan het begin van de 19de eeuw verdedigen Van Daele (1806) en De Bast & De Laval (1805) de oudere tweeledige ontkenning nog, maar nadien wordt enkel nog – hoofdzakelijk impliciet – eenledige negatie voorgeschreven (Vosters, 2011, pp. 447-449).

In de Noordelijke normatieve traditie was het midden van de 17de eeuw een belangrijke mijlpaal in de verandering van tweeledige negatie naar enkele negatie. Het gebruik van tweeledige negatie wordt dan afgekeurd door Leupenius en vooraanstaande auteurs als Hooft en Vondel hadden toen al overtuigend voor de moderne eenledige negatievariant gekozen in hun geschriften (Nobels & Rutten, 2014, p. 41; Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 217). De Zuidelijke voorschriften voor tweeledige negatie aan het begin van de 18de eeuw suggereren dat de omschakeling in de Zuidelijke normatieve traditie wat later te situeren is dan in het Noorden. In het Noorden verdedigde Verwer (1708) het gebruik van tweeledige negatie nog bij het begin van de 18de eeuw, maar in het Zuiden werden corresponderende voorschriften nog aangetroffen aan het begin van de 19de eeuw (cf. Van Daele, De Bast & De Laval) (Vosters, 2011, p. 448; Vosters & Vandenbussche, 2012,

p. 352). Concreet kan men in het Zuiden een verandering waarnemen in de tweede helft van de 18de eeuw (Vosters, 2011, p. 462).

2.2 Taalgebruik

In de taalnormen is er een verschil tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied, maar ook in het taalgebruik kan men een verschil waarnemen. We illustreren dit aan de hand van enkele recente historisch-sociolinguïstische studies. Eerst komt het Noordelijke taalgebruik aan bod; nadien concentreren we ons op het Zuidelijke taalgebruik.

In de 17de-eeuwse private brieven uit het *Brieven als Buit corpus* die Nobels (2013)[46] onderzocht kwam tweeledige negatie voor in 35% van alle gevallen. Bij de meerderheid (65%) van de ontkenningen ging het dus om enkele negatie (Nobels, 2013, p. 138). Allereerst werd een regionaal verschil vastgesteld binnen de Noordelijke Nederlanden. In de provincies Zeeland en Zuid-Holland trad tweeledige negatie op in ongeveer de helft van de gevallen. In Noord-Holland maakte de tweeledige negatie daarentegen nog maar een kwart van het geheel uit. Binnen de provincie Noord-Holland nam Nobels verder een verschil waar tussen de stad Amsterdam en de rest van Noord-Holland. Wanneer enkel naar Amsterdam gekeken wordt, bedraagt het percentage van de tweeledige negatie namelijk 33%. Zonder de attestaties van Amsterdam bedraagt het aandeel van de tweeledige negatie in Noord-Holland slechts 12%. Deze vaststelling wijst erop dat de verandering naar een enkele negatie eerder aanving in het Noorden van Noord-Holland, en vervolgens zuidelijker gelegen gebieden bereikte (Nobels, 2013, pp. 140-144).

Simons (2013) verkende negatie in het 18de-eeuwse *Brieven als Buit corpus*. Om de tweeledige negatie in deze private brieven uit de late 18de eeuw in kaart te brengen werden 100 brieven, opgesteld door evenveel scribenten, doorzocht. Al snel bleek dat tweeledige negatie slechts in beperkte mate voorkwam in deze brieven. Concreet kwam het aandeel van de tweeledige ontkenning overeen met ongeveer 2%. Simons kon met dit resultaat dan ook aantonen dat de tweeledige negatie aan het einde van de 18de eeuw bijna niet meer voorkwam in het geschreven Noordelijke taalgebruik, zelfs niet in het

[46] De resultaten voor het 17de-eeuwse *Brieven als Buit corpus* komen ook aan bod in Nobels & Rutten (2014), Rutten & Van der Wal (2014) en Rutten et al. (2012).

taalgebruik van privébrieven (Simons, 2013, pp. 143-145; zie ook Rutten et al., 2012, pp. 338-339).

De situatie is anders voor het Zuidelijke taalgebruik. In het 19de-eeuwse VKN-corpus maakte tweeledige negatie nog 19% van alle zinsnegaties uit. Dat betekent dat enkele negatie duidelijk de meerderheidsvariant was in dit corpus (81%), maar het wijst er evenzeer op dat de oudere tweeledige negatie nog in gebruik was (Vosters, 2011, p. 469). Vergeleken met de 18de-eeuwse privébrieven uit het *Brieven als Buit corpus* (Simons, 2013) kwam de tweeledige negatie dus nog aanzienlijk vaker voor in het 19de-eeuwse Zuidelijke corpus. De teksten uit het VKN-corpus dateren niet alleen uit een latere periode, ze zijn ook formeler dan de privébrieven. Het VKN-corpus omvat namelijk ambtelijke en gerechtelijke documenten (Vosters, 2011, p. 187).

Bij de distributie per onderzocht jaartal in het VKN-corpus bleek dat de tweeledige negatie wel nog sterker stond in 1823 (28%) dan in 1829 (9%). Op enkele jaren tijd was het percentage van de enkele negatie dus gestegen van 72% in 1823 naar 91% in 1829. Naast het jaartal bleek ook de provincie waarin de scribenten actief waren een belangrijke taalexterne factor. In de provincies West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen werd het hoogste percentage tweeledige negatie vastgesteld (respectievelijk 30% en 28%). In Brabant was 21% van de ontkenningen tweeledig en in Antwerpen slechts 11%. Verder was in de provincie Limburg nog 25% van de zinsnegaties tweeledig. In elk van deze provincies werd een daling van het aantal tweeledige negaties waargenomen in 1829 (tegenover 1823). Concreet werd in 1829 geen tweeledige negatie meer aangetroffen in Antwerpen, en was het aandeel van deze variant sterk teruggedrongen in Brabant en Limburg. De tweeledige ontkenning was op dat moment nog het duidelijkst aanwezig in Oost- en West-Vlaanderen (Vosters, 2011, pp. 477-481). Wat betreft de ligging stelde Vosters een verschil vast tussen kernsteden en perifere gemeentes. De moderne eenledige negatie was met 85% van de tokens sterker vertegenwoordigd in de kernsteden dan in de perifere gemeentes (71%) (Vosters, 2011, p. 481).

In het VKN-corpus werden verschillende tekstsoorten opgenomen. We herhalen hier dat de drie belangrijkste tekstsoorten processen-verbaal, verhoren, en aktes van inbeschuldigingstelling zijn. Binnen het VKN-corpus,

dat uitsluitend ambtelijke en gerechtelijke documenten omvat, zijn de processen-verbaal iets minder formeel dan de verhoren. Beide tekstsoorten zijn dan weer minder formeel dan de uiterst formele aktes van inbeschuldigingstelling. Deze drie tekstsoorten werden aangevuld met een kleiner deel brieven en verklaringen, die als eerder informeel beschouwd worden (Vosters, 2011, pp. 187-211; zie ook Hoofdstuk 5, Sectie 2.2). Bij de distributie van de negatievarianten per tekstsoort kon Vosters dan vaststellen dat de tweeledige negatie het vaakst behouden werd in de brieven en verklaringen. Bij de drie belangrijkste tekstsoorten registreerde Vosters verder een kloof tussen de processen-verbaal en verhoren, en de aktes van inbeschuldigingstelling. In de relatief minder formele processen-verbaal en verhoren kwam de tweeledige negatie nog voor, terwijl in de meest formele aktes van inbeschuldigingstelling enkel eenledige negatie aangetroffen werd (Vosters, 2011, pp. 484-485).

De tweeledige negatie was een minderheidsvariant in deze vroeg-19de-eeuwse documenten uit het Zuiden, concludeert Vosters (2011, p. 486), maar deze kwam wel nog voor en "vooral aan het begin van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden nam de variant nog een duidelijke positie in op het variatiespectrum" (Vosters, 2011, p. 486).

Ook Puttaert (2019) registreerde nog een substantieel percentage tweeledige zinsnegaties in de 19de-eeuwse corpora die ze onderzocht. Zeker in de soldatenbrieven, die opgesteld werden in het begin van de 19de eeuw (Puttaert, 2019, p. 61), kwam de tweeledige ontkenning nog opvallend vaak voor. Meer specifiek was 79,21% van de zinsnegaties tweeledig, tegenover 20,79% eenledige ontkenningen. Naast de geringe schrijfervaring van de scribenten en het feit dat het taalgebruik in de brieven dichter aanleunt bij het gesproken taalgebruik, haalt Puttaert de afkomst van de scribenten (West-Vlaanderen) aan als mogelijk argument voor dit hoge percentage tweeledige negatie (Puttaert, 2019, pp. 226-227). Ook in de armenbrieven kwam de tweeledige negatie nog voor. In vergelijking met de soldatenbrieven was het aandeel van deze oudere variant wel beduidend kleiner. In de armenbrieven staat 17,82% tweeledige negatie namelijk tegenover 82,18% eenledige negatie. Deze laatste variant was dus duidelijk in de meerderheid. Bij de distributie per jaartal kwam slechts een lichte daling van het percentage tweeledige negatie naar voren (Puttaert, 2019, pp. 231-232). We herhalen op dit punt dat het corpus armenbrieven de periode

1810-1899 beslaat. Verder bevat dit corpus brieven uit West-Vlaanderen en in mindere mate uit Zeeland (Puttaert, 2019, p. 62). De distributie per provincie maakte duidelijk dat tweeledige negatie in de 19de eeuw nog vaker opdook in West-Vlaanderen (21,46%) dan in Zeeland (6,90%) (Puttaert, 2019, p. 233).

3 Hypotheses

Op basis van eerder onderzoek kunnen we enkele hypotheses formuleren die verband houden met de onafhankelijke variabelen periode, regio en genre.

Het begin van de overgang van tweeledige naar moderne eenledige negatie kan gesitueerd worden in het Middelnederlands (Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 167) en eenledige negatie is uiteindelijk ook de regel geworden in het geschreven taalgebruik. We verwachten dus dat het aandeel van de tweeledige negatie nog het grootst zal zijn in de 16de eeuw, en vervolgens zal afnemen door de eeuwen heen. De moderne negatievariant met een enkele negator zal aan de andere kant in aantal toenemen vanaf de 16de eeuw, en zal de meerderheidsvariant zijn in de 19de eeuw. Dit is hypothese 1. We argumenteren niet dat tweeledige negatie volledig verdwenen zal zijn in de 19de eeuw aangezien zowel Vosters (2011) als Puttaert (2019) nog tweeledige zinsontkenning aantroffen in de door hen onderzochte 19de-eeuwse corpora.

Eerdere studies maakten melding van een Noord-Zuidverschil, waarbij tweeledige negatie langer bewaard bleef in het Zuidelijke taalgebruik. Recent historisch-sociolinguïstisch onderzoek bevestigt deze stelling: terwijl de oudere negatievariant nog amper voorkwam in het 18de-eeuwse *Brieven als Buit corpus* (Simons, 2013), registreerden Vosters (2011) en Puttaert (2019) nog een relatief hoog percentage tweeledige negatie in hun 19de-eeuwse corpora. Ook in de normatieve traditie werd tweeledige negatie nog langer voorgeschreven in het Zuiden dan in het Noorden van het taalgebied (Vosters, 2011). We stellen dan ook met hypothese 2A dat de Noordelijke regio's Holland en Zeeland in ons corpus de enkele ontkenning sneller zullen overnemen dan de Zuidelijke pendanten (Brabant en Vlaanderen). Verder kan men ook binnen het Noorden en binnen het Zuiden van het taalgebied verschillen verwachten. Zo werd in het 17de-eeuwse *Brieven als Buit corpus* meer tweeledige negatie aangetroffen in Zeeland en Zuid-Holland dan in

Noord-Holland (o.a. Nobels, 2013). Daarom vermoeden we dat er ook in ons corpus een verschil zal zijn tussen Holland[47] en Zeeland, waarbij de Zeeuwse teksten meer tweeledige negaties zullen bevatten dan de Hollandse teksten. Dit is hypothese 2B. In het Zuidelijke VKN-corpus was de tweeledige negatie het sterkst vertegenwoordigd in West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen (Vosters, 2011). Bovendien wordt de tweeledige negatie tegenwoordig vooral nog aangetroffen in de dialecten uit deze Vlaamse provincies (alsook Frans-Vlaanderen) (SAND II, kaarten 50b, 48b, 49b, 49a; Neuckermans, 2004, pp. 326-330). Met hypothese 2C argumenteren we daarom dat de tweeledige negatie in het HCD vaker zal verschijnen in Vlaanderen dan in Brabant.

Wat de genredimensie betreft, verwachten we dat tweeledige negatie het snelst zal verdwijnen uit de gedrukte pamfletten. De handgeschreven administratieve teksten en egodocumenten zullen de tweeledige ontkenning daarentegen langer behouden, al argumenteren we dat de egodocumenten conservatiever zijn dan de administratieve teksten. Onze hypothese 3 is dan ook dat de moderne eenledige negatie het vaakst zal voorkomen in de pamfletten, gevolgd door de administratieve teksten en – in laatste instantie – de egodocumenten.

4 Resultaten

Algemene distributie varianten

Tabel 33 geeft de absolute aantallen van elke negatievariant weer. De aantallen maken meteen duidelijk dat de moderne eenledige negatie het vaakst gebruikt wordt in het HCD.

Variant	tweeledig	eenledig
n =	617	1.212

Tabel 33: absolute voorkomens tweeledige en eenledige negatie

De verhouding tussen tweeledige en eenledige negatie wordt visueel voorgesteld met Figuur 47. Naast de absolute voorkomens geeft deze figuur ook de relatieve frequenties weer. Concreet stellen we dan vast dat de oudere

[47] De regio Holland behelst in het HCD teksten uit Noord- en Zuid-Holland.

tweeledige negatie iets meer dan een derde (33,7%) van het geheel uitmaakt. De overige 66,3% van de negatieve zinnen bevat eenledige negatie.

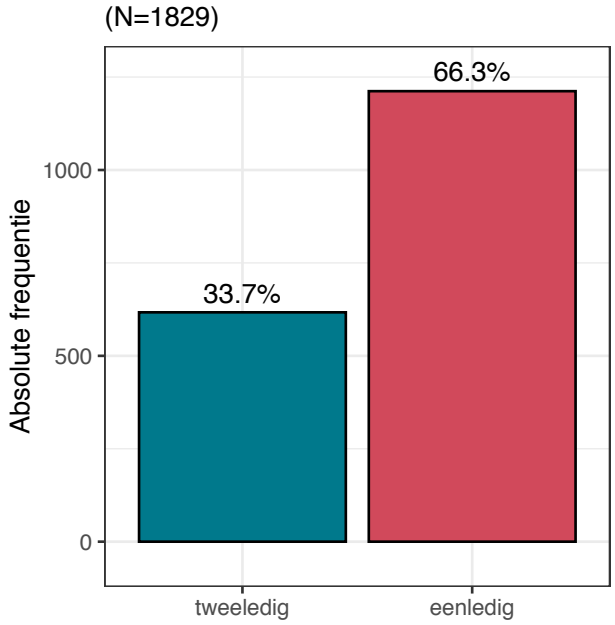

Figuur 47: absolute en relatieve voorkomens tweeledige en eenledige negatie

Taalinterne factoren

Vooraleer we ingaan op de verschillende taalexterne factoren, vestigen we de aandacht op de taalinterne factoren die we bij de analyse betrokken hebben. Dit zijn met name de negator (niet/geen) en de syntactische context (V1/SVO/XVS/SOV).

1. Negator

	tweeledig	**eenledig**
niet	477 (33,38%)	952 (66,62%)
geen	140 (35,00%)	260 (65,00%)
Totaal (n =)	617	1.212

Tabel 34: absolute en relatieve voorkomens tweeledige en eenledige negatie per negator

De algemene distributie van de negatievarianten in ons corpus houdt stand wanneer we deze opsplitsen per negator (cf. Tabel 34). We zien een haast identieke verdeling voor 'niet' en 'geen'. De tweeledige negatie komt iets

vaker voor bij 'geen', maar van grote verschillen is geen sprake. In het vervolg van de analyse worden beide negatieve woorden niet meer afzonderlijk besproken. Ter info geven we wel mee dat de verandering zich door de eeuwen heen iets sneller leek te voltrekken bij 'geen' dan bij 'niet'.[48]

2. Syntactische context

	tweeledig	**eenledig**
V1	5 (5,62%)	84 (94,38%)
SVO	104 (22,46%)	359 (77,54%)
XVS	59 (28,78%)	146 (71,22%)
SOV	449 (41,88%)	623 (58,12%)
Totaal (n =)	617	1.212

Tabel 35: absolute en relatieve voorkomens tweeledige en eenledige negatie per syntactische context

Eerder onderzoek naar negatie in het Nederlands maakte duidelijk dat de syntactische context een invloedrijke taalinterne factor was. Uit de onderzoekstraditie bleek namelijk dat tweeledige negatie het minst vaak voorkwam in V1-contexten, en anderzijds het vaakst opdook in bijzinorde (SOV). Wanneer we de distributie per syntactische context in ons corpus bekijken (Tabel 35), zien we dat de voorgaande bevindingen bevestigd worden. Met 41,88% tweeledige negatie is de oudere negatievariant nog het sterkst vertegenwoordigd in bijzinnen. Het aandeel van de tweeledige negatie bedraagt in V1-zinnen daarentegen slechts 5,62%, wat overeenkomt met 5 absolute voorkomens. Omgekeerd verschijnt de moderne eenledige negatie dus het vaakst in V1-contexten (94,38%). Nadien volgen hoofdzinnen (77,54%) en zinnen met inversie (71,22%), en in laatste instantie pas bijzinnen (58,12%). Dit patroon zien we ook in Figuur 48. De syntactische context blijkt dus ook hier een cruciale taalinterne variabele, die verder bij de analyse van de taalexterne variabelen betrokken zal worden.

[48] In de 16de eeuw noteren we 21,78% eenledige negatie voor 'geen', tegenover 10,31% eenledige negatie voor 'niet'. In de 17de eeuw staat 61,11% eenledige negatie voor 'geen' tegenover 58,50% eenledige negatie voor 'niet'. In de 18de eeuw is 88,12% van de negatieve zinnen met 'geen' eenledig; bij de zinnen met 'niet' is dit 76,32%. Tot slot komt in de 19de eeuw nog uitsluitend eenledige negatie voor bij 'geen'; de oudere tweeledige negatie komt in die eeuw nog 4 keer voor bij 'niet'.

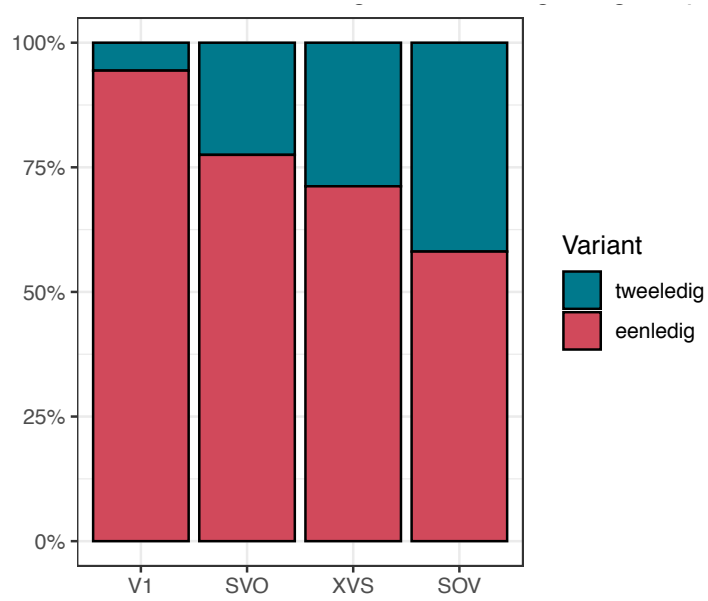

Figuur 48: Voorkomen tweeledige en eenledige negatie per zinstype

Distributie per periode

De absolute en relatieve frequenties van de negatievarianten per periode worden weergegeven in Tabel 36.

	tweeledig	**eenledig**
16de eeuw	314 (86,50%)	49 (13,50%)
17de eeuw	215 (40,87%)	311 (59,13%)
18de eeuw	84 (20,74%)	321 (79,26%)
19de eeuw	4 (0,75%)	531 (99,25%)
Totaal (n =)	617	1.212

Tabel 36: absolute en relatieve voorkomens tweeledige en eenledige negatie per periode

In de 16de eeuw is de tweeledige negatie met 86,50% van de tokens duidelijk nog de dominante variant. De enkele negatie duikt dan al op in 13,50% van de gevallen. Het percentage eenledige negatie neemt vervolgens fors toe in de 17de eeuw. In meer dan de helft van de zinnen (59,13%) wordt ontkenning dan uitgedrukt met een enkele negator 'niet' of 'geen'. Op een eeuw tijd heeft de moderne negatievariant dus de overhand gekregen. In de 18de eeuw treedt eenledige negatie op in bijna 80% van de zinnen. In die periode noteren we nog 20,74% tweeledige negatie. De verandering is zo goed als voltooid in de 19de eeuw, wanneer we 99,25% eenledige negatie optekenen.

De toename van het percentage eenledige negatie door de eeuwen heen wordt visueel voorgesteld met Figuur 49. We zien nogmaals dat eenledige negatie startte als een minderheidsvariant in de 16de eeuw, en vervolgens snel terrein won.

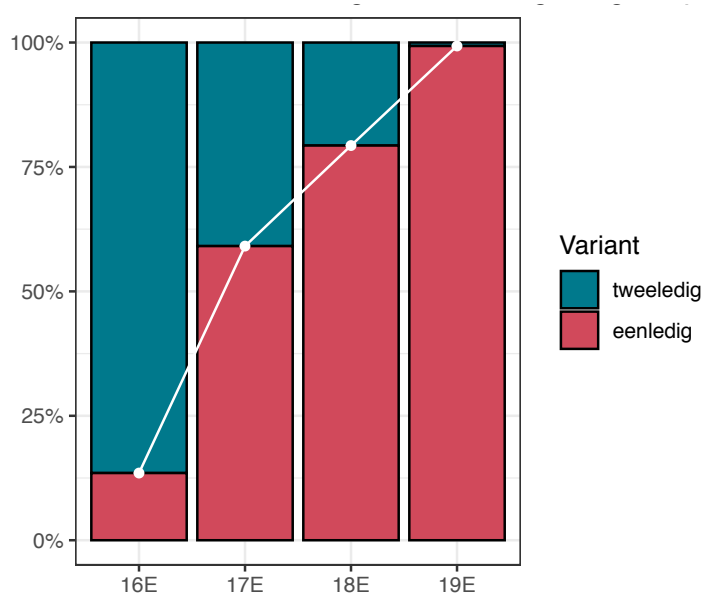

Figuur 49: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per eeuw

Om het verband tussen het percentage eenledige negatie en het jaartal statistisch aan te tonen berekenden we de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman. We kunnen concluderen dat er een positieve, sterke correlatie bestaat tussen het relatieve aandeel van de eenledige negatie en het jaartal. Deze correlatie is bovendien significant (ρ = 0,66; p = 2,038e-14). Dat betekent dat het percentage eenledige negatie toeneemt met het jaartal.

Distributie per zinstype en per periode

In Figuur 50 brengen we de onafhankelijke variabelen zinstype (syntactische context) en periode met elkaar in verband.

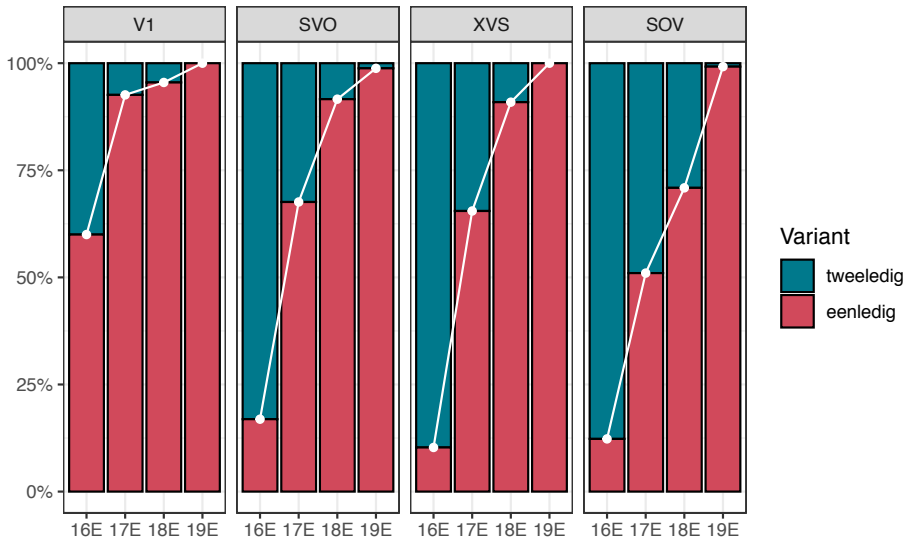

Figuur 50: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per zinstype en per eeuw

De toename van de eenledige negatie door de eeuwen heen, zoals we die in Figuur 49 konden waarnemen, geldt voor elk zinstype. We constateren dat de moderne eenledige negatie in de 16de eeuw al in alle syntactische contexten verschijnt. In V1-contexten wordt dan al een hoog percentage eenledige negatie geregistreerd. Dit percentage is echter gebaseerd op slechts 3 tokens (tegenover 2 tokens met tweeledige negatie), waardoor we dit resultaat met enige voorzichtigheid moeten interpreteren. Het probleem van de (te) lage tokenaantallen stelt zich verder niet. De V1-contexten buiten beschouwing gelaten, wordt de moderne variant in de 16de eeuw al het vaakst gebruikt in hoofdzinnen (SVO), namelijk in 16,9% van de gevallen. In de 17de eeuw noteren we een opvallende toename van het aantal eenledige negaties in elke syntactische context. De V1-zinnen nemen daarbij de leiding (92,6%) en worden gevolgd door de hoofdzinnen (67,6%) en zinnen met inversie (65,5%). In bijzinnen stijgt het percentage enkele negatie net boven de helft (51%). In deze context staat de tweeledige negatie bijgevolg nog het sterkst in de 17de eeuw. In de 18de eeuw tekenen we meer dan 90% eenledige negatie op in hoofdzinnen en zinnen met inversie, die zo bijna op gelijke

hoogte met V1-zinnen komen te staan. In bijzinnen noteren we dan 70,9% eenledige negatie en 29,1% tweeledige negatie. In de 19de eeuw is de tweeledige negatie tot slot zo goed als volledig verdrongen in alle syntactische contexten.

Distributie per regio

We beschouwen vervolgens de verdeling van de negatievarianten per regio (Tabel 37 en Figuur 51).

	tweeledig	**eenledig**
Holland	162 (32,21%)	341 (67,79%)
Zeeland	94 (19,96%)	377 (80,04%)
Brabant	131 (38,30%)	211 (61,70%)
Vlaanderen	230 (44,83%)	283 (55,17%)
Totaal (n =)	617	1.212

Tabel 37: absolute en relatieve voorkomens tweeledige en eenledige negatie per regio

Uit Tabel 37 en Figuur 51 leiden we af dat enkele negatie de meerderheidsvariant is in elke regio. Zeeland neemt met 80,04% eenledige negatie de leiding over de andere regio's. In de andere perifere regio, Vlaanderen, is de dominantie van de moderne variant met 55,17% veel minder uitgesproken. In Vlaanderen staat de tweeledige negatie dan ook nog tamelijk sterk (44,83%). De distributie in de centrale regio's Holland en Brabant stemt in grote mate overeen. Over het algemeen verschijnt de eenledige negatie weliswaar iets vaker in Holland (67,79%) dan in Brabant (61,70%).

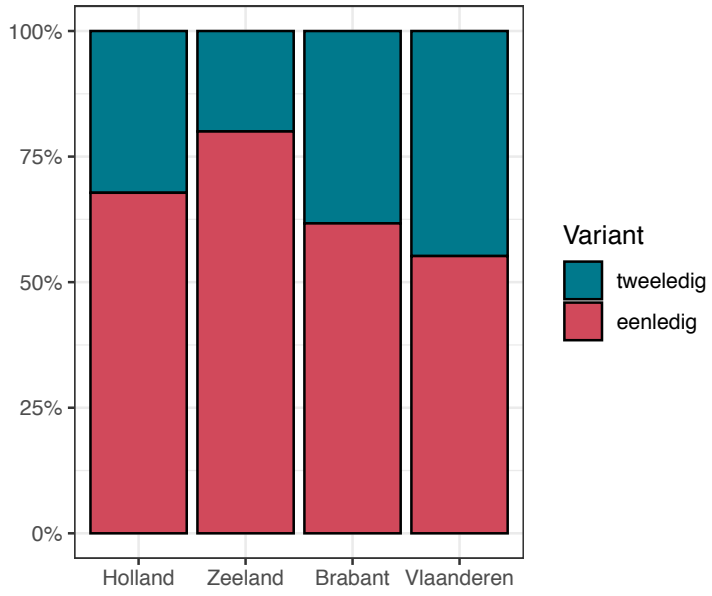

Figuur 51: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per regio

Distributie per zinstype en per regio

Met uitzondering van V1-zinnen komt de moderne variant in alle syntactische contexten vaker voor in Zeeland, zoals blijkt uit Figuur 52.

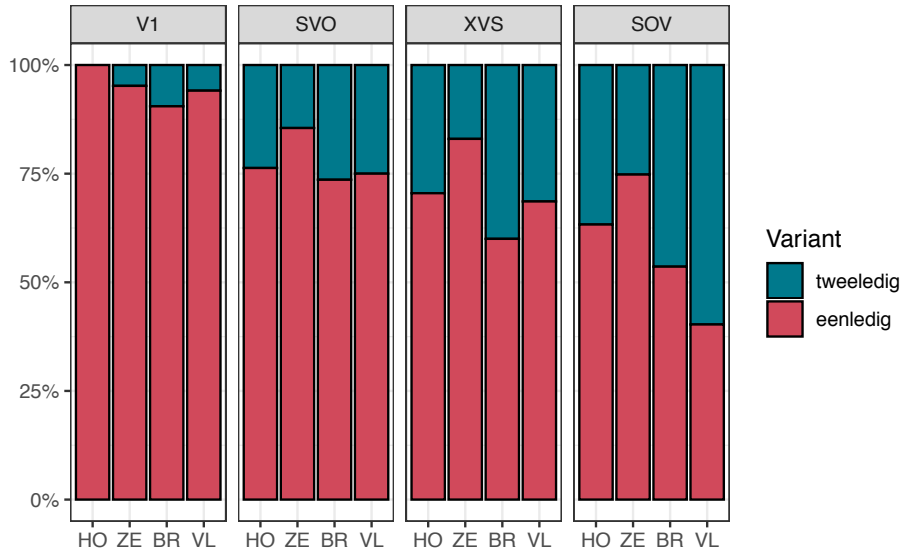

Figuur 52: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per zinstype en per regio

Uit de distributie per zinstype en per regio kunnen we dus afleiden dat het hogere percentage in Zeeland (Tabel 37 en Figuur 51) niet beïnvloed wordt door één bepaald zinstype. Verder herkennen we in deze figuur het eerder geobserveerde patroon per zinstype: de eenledige negatie komt in alle regio's het vaakst voor in V1-zinnen. Het percentage enkele negatie neemt systematisch af in hoofdzinnen en zinnen met inversie. In bijzinnen is dit percentage voor elke regio het laagst.

Distributie per periode en per regio

Wanneer we de onafhankelijke variabelen periode en regio combineren, krijgen we de volgende figuur:

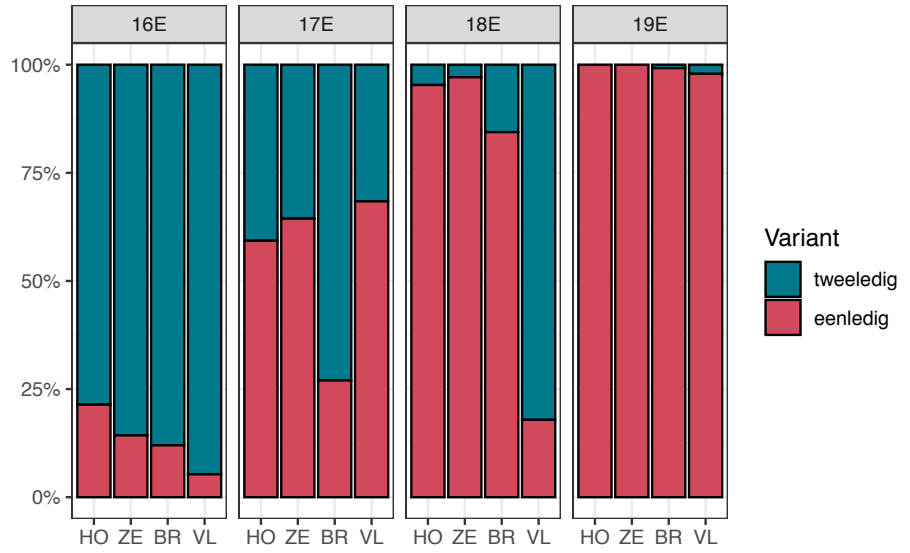

Figuur 53: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per eeuw en per regio

Het diachrone patroon van de negatievarianten (cf. Figuur 49) maakte eerder duidelijk dat de tweeledige negatie nog prevaleerde in de 16de eeuw. Tegelijkertijd dook de enkele negatie in die periode ook al op. In Figuur 53 kunnen we waarnemen dat de moderne variant in de 16de eeuw al verscheen in alle regio's. Het hoogste percentage eenledige negatie wordt in die periode aangetroffen in Holland (21,4%), gevolgd door Zeeland (14,3%), Brabant (12%) en tot slot Vlaanderen (5,3%).

In de 17de eeuw is het percentage enkele negatie aanzienlijk gestegen in Holland, Zeeland en Vlaanderen. In deze drie regio's wordt dan telkens meer dan de helft van de ontkenningen uitgedrukt met een enkele negator. Brabant blijft als enige regio wat achter met 27% eenledige negatie. Holland heeft in de 17de eeuw geen voortrekkersrol meer. Het aandeel van de moderne variant is in die periode namelijk al groter in Zeeland en Vlaanderen. Vergeleken met Brabant ligt het percentage voor Vlaanderen opvallend hoog. Wanneer we dit resultaat nader bekijken, stellen we vast dat de tokens met eenledige negatie duidelijk terug te voeren zijn naar één bepaald genre, namelijk de pamfletten. Van de 121 tokens met enkele negatie in Vlaanderen in de 17de eeuw, zijn er namelijk 120 afkomstig van de pamfletten. In de 17de-eeuwse administratieve teksten uit Vlaanderen wordt uitsluitend tweeledige negatie aangetroffen. Het aantal eenledige negaties in

de 17de-eeuwse Vlaamse egodocumenten (N=1) is verwaarloosbaar. Bij dit resultaat is er dus sprake van een sterke interactie met het genre. Eén pamflet uit 1657, gedrukt in Brugge, toont zich wel bijzonder progressief. Deze tekst is namelijk verantwoordelijk voor 91 tokens met enkele negatie. Het pamflet in kwestie viel ook al in eerdere hoofdstukken op (cf. spelling van /k/, sjwa-apocope).

In de 18de eeuw breekt de moderne eenledige negatie definitief door in Holland (95,3%) en Zeeland (97,1%). De tweeledige negatie komt in deze regio's nog slechts in beperkte mate voor. In Brabant noteren we een aanzienlijke stijging van het percentage eenledige negatie: van 27% in de 17de eeuw naar 84,4% in de 18de eeuw. In Vlaanderen registreren we daarentegen heel wat minder enkele negaties in de 18de eeuw. Tweeledige negatie is er in die periode zelfs nog duidelijk de meerderheidsvariant (82,1%). Dit resultaat toont aan dat we in de 17de eeuw vermoedelijk te maken hebben met een erg progressieve schrijfstijl in de Vlaamse pamfletten.

In de 19de eeuw wordt uitsluitend nog eenledige negatie gebruikt in de Noordelijke regio's Holland en Zeeland. Ook in de Zuidelijke regio's is de tweeledige negatie dan bijna volledig verdwenen.

Distributie per genre

Verder bekijken we hoe de negatievarianten zich verhouden tot de verschillende genres in ons corpus (Tabel 38 en Figuur 54).

	tweeledig	**eenledig**
Administratief	173 (46,01%)	203 (53,99%)
Egodocumenten	197 (40,29%)	292 (59,71%)
Pamfletten	247 (25,62%)	717 (74,38%)
Totaal (n =)	617	1.212

Tabel 38: absolute en relatieve voorkomens tweeledige en eenledige negatie per genre

We kunnen vaststellen dat de eenledige negatie het vaakst gebruikt wordt in de gedrukte pamfletten. De moderne variant maakt in dit genre bijna drie vierde van het geheel uit. In 25,62% van de zinnen wordt nog tweeledige negatie aangetroffen. De handgeschreven egodocumenten en administratieve documenten vertonen daarentegen meer tweeledige negatie. In de egodocumenten bevat nog 40,29% van de zinnen tweeledige

negatie; in de administratieve teksten is dit zelfs 46,01%. De oudere negatievariant bleef dus langer overeind in de geschreven genres, waarbij de administratieve teksten het meest conservatief zijn.

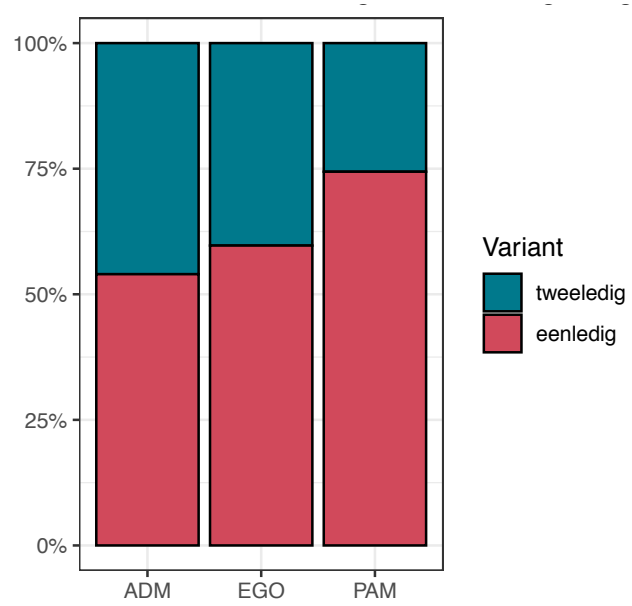

Figuur 54: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per genre

Distributie per zinstype en per genre

We willen nagaan in welke mate de percentages per genre bepaald worden door de syntactische context (Figuur 55).

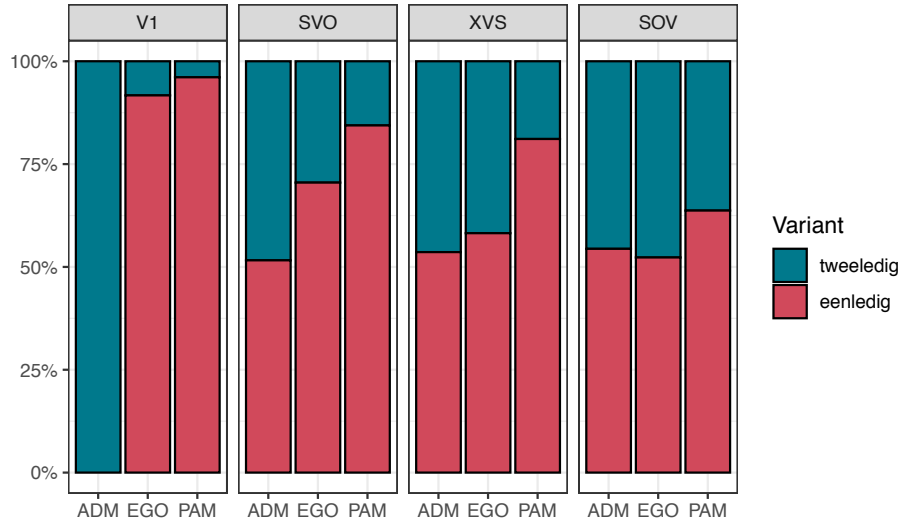

Figuur 55: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per zinstype en per genre

De algemene observatie is dat de pamfletten in elke syntactische context meer eenledige negatie bevatten dan de egodocumenten en de administratieve teksten. In hoofdzinorde stijgt het percentage eenledige negatie trapsgewijs van de administratieve teksten naar de pamfletten. Bij de zinnen met inversie zien we een soortgelijke distributie in de administratieve teksten en de egodocumenten. De pamfletten lopen alleen voorop. Dit geldt eveneens voor de bijzinnen, al is de voorsprong van de pamfletten in deze context iets minder uitgesproken. In V1-contexten worden de pamfletten op de voet gevolgd door de egodocumenten. Het percentage tweeledige negatie in de egodocumenten is bovendien gebaseerd op slechts 1 voorkomen (tegenover 11 tokens met eenledige negatie, aangeleverd door verschillende scribenten). Aangezien het percentage tweeledige negatie in administratieve teksten volledig op 1 token berust, kunnen we geen uitspraken doen over dit genre in V1-zinnen.

Distributie per genre en per periode

In Figuur 56 wordt de afhankelijke variabele opgesplitst over de onafhankelijke variabelen genre en periode.

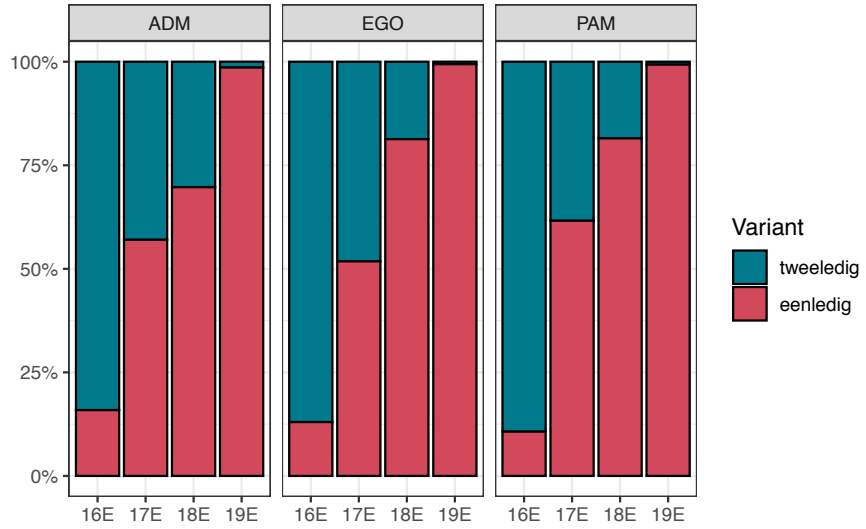

Figuur 56: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per genre en per eeuw

We observeren driemaal een aanhoudende stijging van het percentage eenledige negatie per eeuw. In de 16de eeuw manifesteert de moderne variant zich in alle genres. Een eeuw later is het aandeel van de moderne variant in elk genre sterk toegenomen. De stijging is het meest opvallend in de pamfletten, waar we in de 17de eeuw 61,6% eenledige negatie aantreffen. In de administratieve teksten stijgt het percentage tot 57%; de egodocumenten vertonen in die periode 51,8% eenledige negatie. Vervolgens zien we in de 18de eeuw een identieke verdeling in de egodocumenten en de pamfletten. Minder dan 20% van de zinnen bevat in deze genres nog tweeledige negatie. In de administratieve teksten wordt dan nog 30,3% tweeledige negatie aangetroffen. Van de 17de naar de 18de eeuw is het percentage eenledige negatie het sterkst gestegen in de egodocumenten. De egodocumenten en de pamfletten hebben in de 18de eeuw samen een lichte voorsprong op de administratieve teksten. Deze voorsprong maakt dat het percentage enkele negatie het sterkst stijgt in de administratieve teksten van de 18de naar de 19de eeuw. Zoals we eerder konden vaststellen duikt de tweeledige negatie immers nog amper op in de 19de eeuw. We kunnen dan stellen dat het traject dat de moderne variant aflegt vergelijkbaar is voor de drie genres, maar dat de dynamiek wel verschilt per genre.

Distributie per regio en per genre

Figuur 57 geeft tot slot de verdeling per regio en per genre weer.

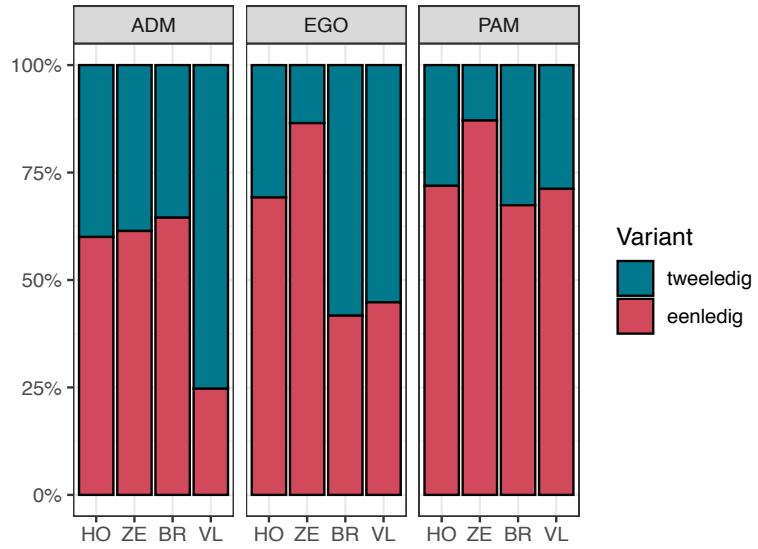

Figuur 57: voorkomen tweeledige en eenledige negatie per regio en per genre

Allereerst treffen we, met uitzondering van Brabant, telkens meer eenledige negatie aan in de egodocumenten en de pamfletten dan in de administratieve teksten. In de administratieve documenten uit Holland, Zeeland en Brabant is de enkele negatie weliswaar de meerderheidsvariant. De tweeledige negatie is in dit genre enkel nog dominant in Vlaanderen, waar we slechts 24,7% eenledige negatie aantreffen.

Bij de distributie per regio (Tabel 37 en Figuur 51) was onze observatie dat Zeeland het voortouw nam op het gebied van de moderne eenledige negatie. We zien dat Zeeland effectief koploper is in de egodocumenten en de pamfletten. In de egodocumenten zien we enerzijds een verschil tussen de Noordelijke regio's Holland en Zeeland en de Zuidelijke regio's Brabant en Vlaanderen. In de Noordelijke egodocumenten is de eenledige negatie overtuigend de meerderheidsvariant, terwijl de tweeledige negatie nog dominant is in de egodocumenten uit het Zuiden. Anderzijds is er nog een zichtbaar verschil tussen Holland en Zeeland: we registreren 86,5% eenledige negatie in Zeeland, tegenover 69,2% in Holland. De moderne

variant komt verder iets vaker voor in de Vlaamse egodocumenten (44,8%) dan in de Brabantse egodocumenten (41,7%).

De Hollandse en Zeeuwse pamfletten gedragen zich zoals de corresponderende egodocumenten. Bij de pamfletten nemen we wel geen verschil tussen de Noordelijke en Zuidelijke regio's waar. In dit genre overheerst de enkele negatie namelijk in alle regio's. Zoals vermeld is Zeeland ook hier koploper met 87,1% eenledige negatie. Nadien volgen Holland (71,9%) en Vlaanderen (71,2%), die zo op gelijke hoogte komen te staan. Holland en Vlaanderen hebben een kleine voorsprong op Brabant, waar 67,4% eenledige negatie opgetekend wordt.

5 Bespreking

In dit hoofdstuk onderzochten we de overgang van de oudere tweeledige negatie naar de moderne eenledige negatie in het HCD. We brachten de ontwikkeling in verband met de taalexterne variabelen periode, regio en genre. Daarnaast werd ook de invloed van de syntactische context als taalinterne variabele in kaart gebracht.

De algemene distributie toonde aan dat 66,3% van de negatieve zinnen enkele negatie bevatte. De moderne eenledige negatie is dus de meerderheidsvariant in het HCD.

Opgesplitst per syntactische context werd de eenledige negatie het vaakst aangetroffen in V1-zinnen en het minst vaak in bijzinnen. We konden bovendien een duidelijk patroon waarnemen: V1 > SVO > XVS > SOV. Ons onderzoek bevestigt dus het belang van de syntactische context als taalinterne factor. Dit resultaat sluit aan bij eerder onderzoek waarin aangetoond werd dat V1-contexten progressief waren en SOV-contexten conservatief.

We brachten ook het diachrone patroon van de negatievarianten in kaart. In de 16de eeuw verscheen de enkele negatie als minderheidsvariant naast de toen nog dominante tweeledige negatie. In de 17de eeuw was de eenledige negatie met 59,13% van de tokens al vaker in gebruik dan de tweeledige negatie. De moderne variant nam verder in aantal toe in de 18de eeuw, en maakte in de 19de eeuw maar liefst 99,25% van het geheel uit. De tweeledige

negatie kwam in die periode nog amper voor. We registreerden met andere woorden een gestage toename van de moderne variant vanaf de 16de eeuw. Deze bevinding strookt met hypothese 1. Het is weliswaar opmerkelijk dat de tweeledige negatie in de 19de eeuw bijna volledig verdwenen was in ons corpus. In het 19de-eeuwse VKN-corpus werd immers nog 19% tweeledige negatie aangetroffen (Vosters, 2011). Daarnaast tekende Puttaert (2019) 79,21% tweeledige zinsnegaties op in de soldatenbrieven uit de 19de eeuw, en 17,82% in de 19de-eeuwse armenbrieven. Wat het VKN-corpus betreft kan de tijdsspanne als mogelijke verklarende factor opgeworpen worden. De teksten uit het VKN-corpus stammen namelijk uit de vroege 19de eeuw, terwijl onze 19de-eeuwse teksten te situeren zijn rond het midden van de eeuw, weliswaar met een marge van twintig jaar voor en twintig jaar na 1850. Vosters (2011) kon bovendien vaststellen dat het percentage tweeledige negatie gedaald was van 28% in 1823 naar 9% in 1829. De soldatenbrieven van Puttaert (2019) zijn nog wat ouder dan de teksten uit het VKN-corpus. Ze dateren namelijk uit de periode 1799-1813 (Puttaert, 2019, p. 61). Wellicht nog belangrijker is dat deze persoonlijke brieven duidelijk verschillen van de teksten in het HCD – ook van de egodocumenten. Het meer gesproken karakter van de soldatenbrieven wordt door Puttaert ook aangehaald als mogelijke verklaring voor het hoge percentage tweeledige negatie in de brieven (Puttaert, 2019, pp. 226-227). Wat de armenbrieven betreft kan de verklaring voor het hogere percentage niet gezocht worden in de onderzochte periode. Deze brieven dateren namelijk uit de hele 19de eeuw en bij de distributie per jaartal werd slechts een lichte daling van het percentage tweeledige negatie waargenomen (Puttaert, 2019, pp. 231-232). We moeten dus besluiten dat de oudere negatievariant nog langer voorkwam in de armenbrieven dan in de genres in het HCD.

Bij de distributie per regio registreerden we het hoogste percentage eenledige negatie in Zeeland (80,04%). Op die manier tekende zich een verschil af tussen Zeeland en de andere regio's. We konden vaststellen dat dit hoge percentage niet toe te schrijven was aan één bepaald zinstype of genre. De distributie per periode en per regio maakte wel duidelijk dat Zeeland de verandering niet aanvoerde in de 16de eeuw. In deze vroegste periode nam het aandeel van de eenledige negatie namelijk trapsgewijs af van Holland over Zeeland en Brabant, en tot slot Vlaanderen. Niet Zeeland, maar Holland nam in de 16de eeuw dus de leiding over de andere regio's, al was de moderne variant dan al aanwezig in elke regio. In de 17de eeuw kwam

de enkele negatie vervolgens al iets vaker voor in Zeeland dan in Holland. In het Zuiden verscheen de moderne variant veel vaker in Vlaanderen dan in Brabant. De pamfletten bleken uiteindelijk verantwoordelijk voor het hoge percentage enkele negatie in Vlaanderen in de 17de eeuw. Bovendien bevatte één pamflet in het bijzonder erg veel eenledige negaties. Hierdoor dienen we het resultaat voor Vlaanderen in de 17de eeuw enigszins te relativeren.

In de 18de eeuw was de verandering vervolgens bijna voltooid in de Noordelijke regio's Holland en Zeeland. In de Brabantse teksten dook de tweeledige negatie nog op als minderheidsvariant. In Vlaanderen bevatte de grote meerderheid van de tokens in de 18de eeuw echter tweeledige negatie. Dat betekent dat er een terugval van het percentage eenledige negatie had plaatsgevonden. We hebben in de 18de eeuw dus enerzijds te maken met een Noord-Zuidverschil, en anderzijds met een centrum-periferiedynamiek binnen het Zuiden. In de 19de eeuw is er tot slot amper nog variatie. De tweeledige negatie kwam in die periode nog zeer sporadisch voor in het Zuiden.

We formuleerden enkele (deel)hypotheses met betrekking tot de regionale variatie in ons corpus. Eerst en vooral gingen we met hypothese 2A uit van een Noord-Zuidverschil, waarbij Holland en Zeeland de moderne enkele negatie sneller zouden overnemen dan Brabant en Vlaanderen. Wanneer we naar onze data kijken, constateren we dat de tweeledige negatie in de 18de eeuw effectief bijna volledig verdrongen was in de Noordelijke regio's, terwijl deze oudere negatievariant nog overduidelijk de meerderheid uitmaakte in Vlaanderen. Het verschil tussen de Noordelijke regio's en Brabant was kleiner, maar de tweeledige negatie kwam in de 18de eeuw toch nog iets vaker voor in Brabant dan in Holland en Zeeland. We argumenteren dus dat hypothese 2A bevestigd werd, al bespeuren we vooral een verschil tussen de Noordelijke regio's en Vlaanderen.

Verder hadden we verwacht dat de Zeeuwse teksten meer tweeledige negaties zouden bevatten dan de Hollandse teksten (hypothese 2B). We baseerden deze hypothese op de bevindingen uit het *Brieven als Buit corpus* (o.a. Nobels, 2013). Onze resultaten ondersteunen deze hypothese echter niet. De distributie per regio bracht wel een (eerder klein) verschil tussen Holland en Zeeland aan het licht. Alleen werd in Zeeland net meer eenledige (en dus minder tweeledige) negatie aangetroffen dan in Holland. De

moderne variant kwam in de 16de eeuw weliswaar al vaker voor in Holland dan in Zeeland, maar in de 17de eeuw was die verhouding net omgekeerd.

Op grond van de regionale variatie in het VKN-corpus (Vosters, 2011) stelden we met hypothese 2C dat dat de tweeledige negatie in het HCD vaker zou verschijnen in Vlaanderen dan in Brabant. Er is daarnaast ook dialectologische evidentie voor deze hypothese (SAND II, kaarten 50b, 48b, 49b, 49a; Neuckermans, 2004, pp. 326-330). Het traject van de moderne variant in Vlaanderen was echter niet rechtlijnig. In de 16de eeuw had Brabant een kleine voorsprong op Vlaanderen. Een eeuw later resulteerde het progressieve taalgebruik in de pamfletten in een ongewoon hoog percentage eenledige negatie in Vlaanderen. In de 18de eeuw bemerkten we vervolgens een terugval van dit percentage. De tweeledige negatie stond in die periode duidelijk nog veel sterker in Vlaanderen dan in Brabant. Dit resultaat in de 18de eeuw bevestigt onze hypothese 2C.

De laatste hypothese houdt verband met het genre. We stelden voorop dat de moderne enkele negatie het vaakst zou voorkomen in de gedrukte pamfletten. Nadien zouden de handgeschreven administratieve teksten en egodocumenten volgen. Bij de handgeschreven teksten hadden we verwacht dat de egodocumenten conservatiever zouden zijn dan de administratieve teksten. Hypothese 3 wordt bevestigd in de zin dat de eenledige negatie van de drie genres het vaakst voorkomt in de pamfletten. Eerder onverwacht is dat niet de egodocumenten, maar de administratieve teksten het meest conservatief blijken, al is het verschil tussen beide handgeschreven genres niet zo groot. Bij de distributie per genre en per periode zagen we een vergelijkbaar patroon voor de drie genres. We dienden wel rekening te houden met verschillende snelheden waarmee het aandeel van de moderne variant toenam binnen elk genre.

Tot slot passen we de theorie over pluricentriciteit toe op onze resultaten. De distributie die we in de 18de eeuw waarnemen sluit aan bij het concept pluricentriciteit (in de nationale betekenis). In die periode tekent zich namelijk een Noord-Zuidverschil af. In de 16de eeuw is de enkele negatie al aanwezig in elke regio; in de 17de eeuw zien we een sterke stijging in Holland, Zeeland en Vlaanderen, maar niet in Brabant. Holland en Brabant fungeren in de vroegste periodes dus niet als duidelijke centra, waardoor er geen reden is om pluricentriciteit al vroeger dan de 18de eeuw als concept aan te

wenden. Verder bleek de spanning tussen het centrum en de periferie vooral in het Zuiden een rol te spelen. In de 16de eeuw was er zowel in het Noorden als in het Zuiden een klein centrum-periferieverschil. In de 18de eeuw werd er echter binnen het Zuiden een duidelijk verschil zichtbaar tussen het centrum (Brabant) en de periferie (Vlaanderen). In de Brabantse teksten werd overtuigend voor de eenledige negatie gekozen, terwijl de grote meerderheid van de zinnen nog uitgedrukt werd met tweeledige negatie in Vlaanderen. De distributie in de 18de eeuw maakt ook nog duidelijk dat een pluriareaal perspectief hier niet van toepassing is: de eenledige negatie in Zeeland staat dan in schril contrast met de tweeledige negatie in Vlaanderen.

Hoofdstuk 10 – D-/w-relativa

1 Afbakening variabele

In dit hoofdstuk onderzoeken we de verandering van d-relativa naar w-relativa in het Nederlands. Zoals we zullen zien bestaat deze verandering uit verschillende verwante ontwikkelingen, waardoor afbakening noodzakelijk is. In deze paragraaf geven we eerst een algemener overzicht van de relativa in het Nederlands. Daarbij wordt ook kort de historische achtergrond belicht. Vervolgens noemen we enkele taalinterne verklaringen voor de d-/w-verandering uit de onderzoekstraditie. Tot slot wordt de operationalisering van de variabele besproken.

Relativa in het Nederlands

Om relatieve zinnen te vormen heeft het Nederlands een systeem van betrekkelijke voornaamwoorden. Deze waren echter niet inherent aan de Nederlandse taal: net als andere Indo-Europese talen met betrekkelijke voornaamwoorden kwamen de relativa in het Nederlands voort uit demonstratieven of uit interrogatieven. We krijgen dan een systeem met d-vormen en w-vormen: de d-vormen zijn ontstaan uit demonstratieven (bv. 'die', 'dat'), de w-vormen uit interrogatieven (bv. 'wie', 'wat') (Van der Wal, 2002, pp. 27-28). We noemen deze vormen ook d- en w-relativa. Tot de d-/w-relativa behoren eveneens de betrekkelijke bijwoorden (bv. 'de plaats waar zij woonde') en de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (bv. 'de hond waarmee hij speelde') (Van der Wal, 2002, p. 29).

In de geschiedenis van het Nederlands heeft een verschuiving van d-vormen naar w-vormen plaatsgevonden (o.a. Van der Wal, 2003, p. 362). Deze verandering deed zich voor bij betrekkelijke voornaamwoorden, betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 289-290). Wat de betrekkelijke voornaamwoorden betreft werden in het vroege Middelnederlands bijna uitsluitend d-vormen aangetroffen. Het gaat dan om 'die' (en verbogen vormen) voor een mannelijk en vrouwelijk antecedent, en 'dat' voor een onzijdig antecedent. Wanneer er sprake was van een ingesloten antecedent

waren 'die' en 'dat' ook de gangbare vormen[49] (Van der Horst, 2008, p. 377). In het latere Middelnederlands doken vervolgens ook w-vormen op, namelijk 'wie' en 'wat' als relativa met ingesloten antecedent (Van der Horst, 2008, p. 603). Eenzelfde tendens is waar te nemen bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. In het vroege Middelnederlands werden doorgaans d-vormen gebruikt: 'daar'/'daar-'. Bij de betrekkelijke bijwoorden kwam de w-vorm 'waar' dan wel al voor als relativum met ingesloten antecedent (Van der Horst, 2008, pp. 476-477; p. 496). Net als bij de betrekkelijke voornaamwoorden ving de d-/w-verandering bij bijwoorden dus aan in de categorie 'relativa met ingesloten antecedent' (cf. infra). In het vroege Middelnederlands gaat het overigens ook nog maar om het begin van de ontwikkeling (Van der Horst, 2008, p. 477). De d-/w-variatie is voor de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden eveneens voornamelijk in het latere Middelnederlands te situeren (Van der Horst, 2008, pp. 703-704; Van der Wal, 2003, pp. 363-364).

Concreet kan men drie veranderingen onderscheiden (Van der Wal, 2002, p. 30; Van der Wal, 2003, p. 362):

- die → wie
- dat → wat
- daar → waar

Het gaat om gelijksoortige veranderingen, die weliswaar een verschillende chronologie kennen (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364). De verandering voltrok zich het snelst bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. De verschuiving van 'daar' naar 'waar' was namelijk grotendeels voltooid in het geschreven Nederlands rond 1900 (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364). In de 19de eeuw was de grote meerderheid van de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden al een w-vorm, maar kwamen d-vormen wel nog voor (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900). Van der Horst (2008, p. 1510) suggereert wel een verschil tussen de bijwoorden en de voornaamwoordelijke bijwoorden. In de 18de eeuw kwam het relatieve 'daar' namelijk nog vaker voor dan het relatieve 'waar'. Bij de betrekkelijke

[49] Merk op dat we in deze alinea op de d-/w-relativa focussen. In het vroege Middelnederlands konden ook al alternatieve betrekkelijke voornaamwoorden voorkomen. Deze komen later in deze paragraaf aan bod.

voornaamwoordelijke bijwoorden waren de w-vormen al dominant in de 18de eeuw (Van der Horst, 2008, p. 1510). Bij de verandering van 'dat' naar 'wat' heeft de w-vorm de d-vorm vandaag in grote mate verdrongen (cf. infra). De verschuiving van 'die' naar 'wie' is daarentegen nog aan de gang. Concreet wordt 'wie' gebruikt als relativum met ingesloten antecedent (bv. 'wie wil eten, moet werken') en als relativum met prepositie (bv. 'de vrienden met wie zij aten'). In andere contexten wordt – althans in het geschreven taalgebruik – steeds 'die' gebruikt (Van der Wal, 2003, p. 364).

Ook indien de verandering van d-vormen naar w-vormen voltooid is, zoals bij 'daar' naar 'waar', kan er nog variatie optreden in de hedendaagse dialecten. Meer specifiek worden nog d-vormen opgetekend in de zin 'De bank waar ze op zaten was pas geverfd', en wel in Zeeland, Noord-Brabant en Friesland (SAND I, kaart 88b).

Naast de genoemde d-vormen en w-vormen zijn ook 'welk(e)', 'hetwelk' en 'hetgeen' betrekkelijke voornaamwoorden. Deze worden alternatieve betrekkelijke voornaamwoorden genoemd. 'Welk(e)' en 'hetwelk' zijn ontstaan uit interrogatieven; 'hetgeen' uit een demonstratief pronomen (Van der Wal, 2002, p. 29). 'Welk(e)', 'hetwelk' (en 'dewelke') werden in de 13de eeuw ook al gebruikt als betrekkelijk voornaamwoord naast 'die' en 'dat' (Van der Horst, 2008, pp. 380-381). 'Hetgeen' evolueerde pas aan het einde van de 16de eeuw tot een betrekkelijk voornaamwoord (Van der Horst, 2008, p. 831). Deze betrekkelijke voornaamwoorden kregen later een erg formeel karakter. Van der Wal (2002, p. 34) stelt dat "during the period 1900–2000 the alternative relative pronouns *dewelke*, *hetwelk*, *hetgeen* became obsolete or were restricted to highly formal language".

Taalinterne verklaringen

Een taalinterne factor die in de literatuur meermaals genoemd wordt voor de vervanging van d-vormen door w-vormen is de (on)bepaaldheid van het antecedent (o.a. De Schutter & Kloots, 2000; Schoonenboom, 2000; Van der Horst, 1993; Van der Wal, 2002; 2003). Concreet wordt voor de verandering van 'dat' naar 'wat' aangenomen dat het antecedent het gebruik van een d- of w-relativum bepaalt. De veronderstelling is dat 'wat' in het Middelnederlands eerst bij onbepaalde antecedenten verscheen en vervolgens opschoof naar meer bepaalde antecedenten (Van der Horst, 1988, pp. 196-198).

De onderstaande zes categorieën antecedenten zijn te onderscheiden. Deze zijn gerangschikt van onbepaald naar bepaald (Van der Horst, 1988, p. 196; Van der Wal, 2003, p. 364):

1. Vrije relativa (relativa met ingesloten antecedent)
   Bv. *Je moet doen wat ze zegt*.

2. Het antecedent is een hele zin
   Bv. *Ze deed erg haar best, wat wij heel flink vonden*.

3. Het antecedent is een woord als 'iets', 'niets', 'alles', 'veel', 'weinig', 'genoeg'
   Bv. *Is er iets wat/dat ik voor je doen kan*?

4. Het antecedent is een genominaliseerd adjectief, vaak een superlatief
   Bv. *Het gekste wat/dat ik ooit heb meegemaakt*.

5. Het antecedent is een onbepaald(e) substantief(groep)
   Bv. *Een boek dat (wat) ik erg mooi vind*.

6. Het antecedent is een bepaald(e) substantief(groep)
   Bv. *Het boek dat (wat) ik gisteren las*.

Deze zes categorieën antecedenten zouden dan ook beschouwd kunnen worden als zes stadia in de ontwikkeling van 'dat' naar 'wat' (Van der Horst, 1988, p. 197). Van der Horst (1988, p. 196) stelt dat categorieën 1 en 2 enkel 'wat' toelaten. In de categorieën 3 en 4 kunnen – ook in het geschreven taalgebruik – zowel 'dat' als 'wat' gebruikt worden. Tot slot is 'dat' het voorgeschreven relativum in de categorieën 5 en 6, al wordt anno 1988 al veel vaker 'wat' gebruikt in het gesproken taalgebruik, aldus Van der Horst. Aan het begin van de 21ste eeuw meldt Van der Wal (2003, p. 364) dat ook in categorie 3 'wat' nog de enige mogelijkheid is. Bij het meest bepaalde antecedent (bv. 'het boek') is 'dat' nog steeds de norm in het geschreven taalgebruik, maar komt 'wat' heel vaak voor in het gesproken taalgebruik (Van der Wal, 2003, p. 364). Aangezien 'wat' in de zes categorieën voorkomt, wordt de verandering van 'dat' naar 'wat' in de literatuur als bijna volledig voltooid beschouwd (o.a. Van der Wal, 2002, p. 32).

De verschuiving van 'daar' naar 'waar' wordt eveneens in verband gebracht met de (on)bepaaldheid van het antecedent, waarbij 'waar' eerst verscheen

als relativum met ingesloten antecedent en pas in laatste instantie als relativum bij concrete antecedenten (Van der Horst, 2008, p. 1393).

Er zijn echter tegenvoorbeelden te vinden. Zo treft Rutten (2010) in twee 18de-eeuwse egodocumenten 'dat' aan in categorie 1 en 2, en 'wat' in categorie 3.[50] De data voor 'daar' en 'waar' geven eveneens geen blijk van een strikte volgorde van categorie 1 naar categorie 6 (Rutten, 2010, pp. 3-4). Rutten (2010, p. 4) argumenteert dan ook "dat een andere verklaring nodig is dan een die een beroep doet op alleen de (on)bepaaldheid van het antecedent". Die andere verklaring kan gevonden worden in het idee van constructiespecialisatie, aldus Rutten (2010, p. 4). Dit betekent kortweg dat w-relativa verspreid worden via constructies (ibid., p. 5). Rutten voerde daarop een casestudy uit met een corpus van 17de- en 18de-eeuwse egodocumenten. Uit de casestudy bleek dat bepaalde constructies w-relativisatie bevorderden (Rutten, 2010).

Rutten en Van der Wal (2014) betrekken op soortgelijke wijze andere taalinterne factoren dan de (on)bepaaldheid van het antecedent in hun onderzoek naar de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. De analyse van formulaïsch taalgebruik in het 17de-eeuwse *Brieven als Buit corpus* toonde aan dat bepaalde epistolaire formules de nieuwe w-vormen eerder overnamen dan andere. Twee soorten formules gedroegen zich progressief. Het bleek telkens om continuatieve betrekkelijke bijzinnen te gaan (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 304-313). Continuatieve betrekkelijke bijzinnen bevatten nieuwe informatie. Ze hebben de structuur van een bijzin, maar fungeren als hoofdzin (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 311-312; p. 319). Aangezien de distributie van d- en w-vormen over de verschillende epistolaire formules verschillend is, waarbij bepaalde formules de w-vormen eerder overnemen, argumenteren Rutten en Van der Wal dat er sprake is van constructionele diffusie. Deze constructionele diffusie hangt samen met de constructiespecialisatie die eerder bij Rutten (2010) aan bod kwam (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 304-313).

[50] Krogull (2018) betrok de (on)bepaaldheid van het antecedent als taalinterne factor in zijn studie van de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden. De data weerlegden ook hier de aanname dat de w-vorm 'wat' zich zou verspreiden van het meest onbepaalde naar het meest bepaalde antecedent (Krogull, 2018, pp. 204-206).

Daarnaast onderzochten Rutten en Van der Wal (2014)[51] het verschil tussen ingebedde en finale betrekkelijke bijzinnen. Zoals de terminologie doet vermoeden is het eerste type bijzin ingebed in de hoofdzin, terwijl finale betrekkelijke bijzinnen verschoven worden naar het einde van de zin. Binnen elke categorie werd verder een onderscheid gemaakt tussen beperkende en uitbreidende betrekkelijke bijzinnen. De eerdergenoemde continuatieve betrekkelijke bijzinnen behoren tot de uitbreidende betrekkelijke bijzinnen (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 313-315). Bij de ingebedde betrekkelijke bijzinnen bestond er een duidelijke voorkeur voor d-vormen. Finale betrekkelijke bijzinnen vertoonden daarentegen een lichte voorkeur voor w-vormen. Bij de finale betrekkelijke bijzinnen werd bovendien een verschil opgetekend tussen beperkende en uitbreidende betrekkelijke bijzinnen: in de beperkende bijzinnen waren de d-vormen dominant, terwijl de uitbreidende bijzinnen progressiever waren met meer w-vormen (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 316-318).

Wanneer we specifiek kijken naar de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden kan nog een andere taalinterne factor het gebruik van d-vormen of w-vormen bepalen, namelijk splitsing. In het latere Middelnederlands en in de 16de eeuw treden de d-vormen bijna altijd gesplitst op (bv. 'daer … af'), terwijl de w-vormen nagenoeg altijd ongesplitst voorkomen (bv. 'waeraf') (Van der Horst, 2008, p. 724; pp. 981-982; zie ook Van der Horst, 1993). In de 19de eeuw verschijnen de d-vormen nog steeds bijna altijd gesplitst, en zijn de w-vormen voor het grootste deel ongesplitst. In die eeuw neemt het aantal gesplitste w-vormen wel toe (Van der Horst, 2008, p. 1899).

Operationalisering van de variabele

In deze bijdrage over d-/w-relativa richten we ons op één specifieke verandering, namelijk deze van 'daar' naar 'waar'. We gaan bovendien na welke rol de taalexterne factoren periode, regio en genre speelden bij deze verandering. De bovengenoemde taalinterne factoren komen dus verder niet meer aan bod. Merk op dat we in het negatiehoofdstuk (Hoofdstuk 9) wel de syntactische context als taalinterne factor onderzocht hebben. De diversiteit aan taalinterne factoren bij de relativa staat hier echter tegenover een overtuigend dominante taalinterne factor in het negatieonderzoek. De keuze om de syntactische context te betrekken in ons onderzoek naar de negatie is

[51] Zie ook Rutten & Van der Wal (2017).

daarom een uitzondering, want de nadruk ligt eigenlijk steeds op taalexterne factoren.

Met reguliere expressies zochten we naar alle voorkomens van 'daar' en 'waar', inclusief spellingvarianten van /a:/ (<aa>, <ae>, <ai> en <a>). We zochten daarbij niet op een woordgrens, waardoor naast de betrekkelijke bijwoorden 'daar' en 'waar' ook alle mogelijke betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (bv. 'daarop'/'waarop') gevonden werden. We geven hieronder enkele voorbeeldzinnen uit het HCD.

d-relativa

a. Hebben Wij bij de Heer [name] gegeten **daar** wij seer proper onthaald sijn
(EGO-1750-ZE-1-RAZ_Radermacher_Middelburg_1745_1750)

b. […] opde boete van drie karolus guldenen **dair off** een derdendeel compt voer den vinders
(ADM-1550-HO-2-SA_Keur_Amsterdam_1545)

w-relativa

a. Men werpe slechts een blik op naburige landen, **waar** sinds eenige jaren een dweepzuchtigen oorlog gevoerd wordt […]
(PAM-1850-BR-2-RAG_Antwerpen_1850)

b. […] met de soldaeten wesende in ghetalle 4000 en 700 mannen **waervan** datter twee hondert tot [place] bleuen […]
(EGO-1650-VL-3-RAK_Jacques_Inbona_Brugge_1645_1666)

Merk op dat voorkomens van 'aldaar'/'alwaar' en 'vandaar'/'vanwaar' niet gevonden werden met de reguliere expressies. Deze varianten zijn formeel anders dan 'daar' en 'waar', waardoor ze bewust buiten beschouwing gelaten werden.

Zowel voor de d- als w-vormen doken verschillende vals positieve resultaten op. Tijdens de manuele controle in Excel werden deze verwijderd uit het databestand. Wat 'daar' betreft gaat het o.m. om aanwijzende bijwoorden

van plaats[52] (bv. 'het was met moeyte dat wy daar slaapplaats kreegen') of 'daar' als plaatsonderwerp (bv. 'Daer waeren menich mensche'). Aanwijzende voornaamwoordelijke bijwoorden (bv. 'Ik weet niet wat daaruit zal voortkomen') maken evenmin deel uit van de analyse. Daarnaast komt 'daar' soms ook voor in de betekenis van 'terwijl' of 'aangezien' ("Daar", 2007). Deze voorkomens van 'daar' werden eveneens geweerd uit het databestand. In een zin als 'maar daar het regende, deden wij deze wandeling niet mede' hebben we namelijk allerminst te maken met een relativum. In sommige zinnen zou 'daar' wel als een relativum geïnterpreteerd kunnen worden. We beslisten echter om deze ambigue gevallen buiten beschouwing te laten, aangezien er voldoende andere voorbeelden aan de oppervlakte kwamen. Bij de w-vormen werden naast evident vals positieve resultaten (bv. 'waarheid', 'waarnemen' en 'waren' [ww.]) vragende bijwoorden en vragende voornaamwoordelijke bijwoorden verwijderd. Deze kwamen voor aan het begin van een vraagzin (bv. 'waar was Zijne Hoogheid?') of in een afhankelijke vraag (bv. 'en wy niet wisten waar af wy waare').

Verder vonden we in het databestand een veertigtal los geschreven attestaties van 'aldaar'/'alwaar' en 'vandaar'/'vanwaar' (bv. 'naer het stadthuys, al waer den magistraet vergaedert was'). Naar aanleiding van de beslissing om de voorkomens van 'aldaar'/'alwaar' en 'vandaar'/'vanwaar' niet op te nemen (cf. supra), werden de los geschreven attestaties eveneens verwijderd.

2 Normen en gebruik: voorgaand onderzoek

2.1 Taalnormen

Krogull (2018, p. 187) stelt dat "grammarians and other language commentators did not strictly distinguish between different types of relativisers in their discussions, but typically addressed relativisation strategies under the same heading". In deze sectie bespreken we dan ook normatieve opmerkingen over d- en w-relativa in het algemeen, en dus niet specifiek over de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. Voor de Noordelijke taalnormen deden we hiervoor een beroep op de beschikbare

[52] Het onderscheid tussen de bijwoorden dat we hier maken is gebaseerd op hoofdstuk IV-11 van Van der Horst (2008).

secundaire literatuur. Over de Zuidelijke taalnormen worden we in de literatuur slechts zijdelings geïnformeerd (cf. Van der Horst, 2008, p. 1394 voor een normatieve opmerking van Des Roches), waardoor we zelf enkele normatieve werken raadpleegden.

Van der Wal (2003) onderzocht de invloed van de Noordelijke normatieve traditie op de relativa. Een algemene observatie was dan dat het thema amper aan bod kwam in de taalbeschouwende werken uit de 16de, 17de en 18de eeuw (Van der Wal, 2002, p. 33; Van der Wal, 2003, p. 372). Enkel in de *Twe-spraack* (1584) wordt het gebruik van 'wie' als relativum met ingesloten antecedent expliciet afgekeurd (Van der Wal, 2003, p. 366).

Pas met de grammatica van Weiland (1805) wordt er meer aandacht besteed aan de relativa (Van der Wal, 2003, pp. 367-369). Krogull (2018) ging na hoe de 18de-eeuwse Noordelijke normatieve traditie zich verhield tot de nationale grammatica van Weiland (1805). Hij kon beamen wat Van der Wal (2003) eerder vaststelde, namelijk dat er over het algemeen geen specifieke regels over het gebruik van relativa geformuleerd werden in de 18de eeuw (Krogull, 2018, p. 194). Over 'hetgeen' werden wel enkele commentaren aangetroffen. Zo argumenteren o.m. Verwer (1707) en Huydecoper (1730) dat 'hetgeen' gebruikt dient te worden als relativum met ingesloten antecedent (Krogull, 2018, pp. 194-195). Bij Ten Kate (1723) en Van Bolhuis (1793) worden betrekkelijke voornaamwoorden iets meer in detail besproken. Ten Kate maakte een onderscheid tussen een *hoogdravende* of *verheven* stijl, een *deftige* of *statige* stijl, en een *gemeenzame* stijl. Uit de paradigmata kon men evenwel niet duidelijk afleiden welke relativa precies tot welke stijl behoorden. Van Bolhuis maakte dan weer een onderscheid tussen gebruikelijke en minder gebruikelijke relativa (Krogull, 2018, pp. 195-197). Verder lieten enkele 18de-eeuwse grammatici zich uit over het gebruik van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Zo argumenteren o.m. Huydecoper (1730) en De Haes (1764) dat deze relatieve woorden kunnen terugslaan op objecten, maar niet op personen. Ten Kate (1723) vormt hierop een uitzondering en stelt dat de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden zowel naar objecten als naar personen kunnen verwijzen (Krogull, Rutten & Van der Wal, 2017, p. 165). Algemeen gesproken gaan de normatieve werken uit de 18de eeuw echter niet specifiek in op het gebruik van d- en w-vormen (Krogull, 2018, p. 197).

In de grammatica van Weiland (1805) komen de relativa zoals gezegd uitvoeriger aan bod (Van der Wal, 2003, pp. 367-369). Weiland maakte zijn voorkeur voor d- of w-vormen expliciet of impliciet (met voorbeelden) duidelijk (Krogull, 2018, p. 191). Zo kunnen bij relativa met ingesloten antecedent volgens Weiland enkel w-vormen gebruikt worden. Indien een hele zin als antecedent fungeert, komen de onzijdige relativa 'dat' en 'hetwelk' in aanmerking (Krogull, 2018, pp. 191-192; Van der Wal, 2003, p. 368). Na *alles* gebruikt Weiland de w-vorm 'wat'. Indien het antecedent een genominaliseerd adjectief is, gaat de voorkeur uit naar 'dat' of 'hetwelk', maar kan 'wat' ook gebruikt worden (Krogull, 2018, p. 192). Dit is niet het geval bij zelfstandige naamwoorden. Weiland geeft namelijk duidelijk aan dat de relativa 'dat' of 'hetwelk' gebruikt worden wanneer een onzijdig zelfstandig naamwoord het antecedent is. Het gebruik van 'wat' in deze context wordt expliciet afgewezen (Krogull, 2018, p. 192; Van der Wal, 2003, p. 369). Over het gebruik van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden neemt hij eveneens een duidelijk standpunt in: deze worden bij voorkeur gebruikt om naar zaken – en niet naar personen – te verwijzen (Van der Wal, 2003, p. 369). Dezelfde regel over de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden bestond al in de 18de-eeuwse normatieve traditie (Krogull, Rutten & Van der Wal, 2017, p. 168; cf. surpa). Daarnaast vestigt Weiland in zijn grammatica de aandacht op stilistische verschillen tussen de relativa. Zo behoren 'welke' en 'dewelke' eerder tot de deftige stijl en 'die' tot de gemeenzame stijl. Deze terminologie gaat terug op Ten Kate (1723) (Krogull, 2018, p. 193; Van der Wal, 2003, pp. 368-369).

In de Zuidelijke normatieve traditie treffen we weinig expliciete voorschriften over het gebruik van d-/w-relativa aan. E.C.P. (1713), Verpoorten (1752) en P.B. (1757) behandelen het thema gewoonweg niet. Des Roches geeft in zijn *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* (z.j. [1761], p. 41) een opsomming van de relativa: "*Den welken*, *de welke*, *het welke*, Pluralis; *de welke*, en *die*, *dat*. Plur. *die*". In deze opsomming vinden we geen 'wie' of 'wat'. Wanneer de vormen van 'die' en 'dat' per naamval besproken worden treffen we echter wel w-vormen aan, zoals 'wie' en 'waarvan'. Voorbeeldzinnen worden echter niet gegeven (Des Roches, z.j. [1761], pp. 40-41). Verderop in zijn werk duidt Des Roches het gebruik van de relativa met enkele voorbeelden. In een voorbeeld met een onzijdig zelfstandig naamwoord als antecedent ('Het kleed van Godrus') gebruikt hij 'dat' of 'het welke' (Des Roches, z.j. [1761], p. 81).

Henckel (1815) laat de relativa niet apart aan bod komen. Wanneer het gaat om de 'overeenkomst' stelt hij dat het voornaamwoord en het zelfstandig naamwoord in naamval, geslacht en getal moeten overeenkomen. De betrekkelijke voornaamwoorden 'die', 'dat', 'wie' en 'welk(e)' moeten daarentegen enkel in geslacht en getal met het zelfstandig naamwoord overeenkomen. Enkele voorbeelden illustreren dit. Bij de overeenkomst van naamwoorden en werkwoorden worden ook enkele voorbeelden met betrekkelijke voornaamwoorden gegeven. In deze voorbeelden verschijnen ook 'wat' en 'hetwelk' als relativa (Henckel, 1815, pp. 106-108).

In de *Nederduytsche Spraekkunst* (1817) van Behaegel komen de relativa slechts zeer kort aan bod. Behaegel geeft een definitie van de betrekkelijke voornaamwoorden, gevolgd door een opsomming. In de opsomming treffen we ook de w-vormen 'wie' en 'wat' aan. Daarnaast worden in dit lijstje o.m. 'waarmee', 'waaraan' en 'waardoor' genoemd (Behaegel, 1817, p. 71). In het tweede deel van Behaegels spraakkunst (z.j. [±1825]) worden de relativa helemaal niet besproken.

Het thema wordt uitgebreider behandeld bij Moke (1823) en De Simpel (z.j. [1827]). Moke (1823) duidt allereerst het demonstratief en relatief gebruik van 'die' en 'dat', en het interrogatief en relatief gebruik van 'welke', 'wie' en 'wat'. Hij geeft aan dat het relatief 'welk' voor personen en zaken gebruikt wordt, en het relatief 'wie' enkel voor personen. Verder lezen we dat het relatief 'wat' enkel gebruikt wordt na *iets*, *niets*, *alles*, *het gene* en *dat gene*. Na *iets*, *niets* en *alles* kan 'dat' de w-vorm 'wat' vervangen (Moke, 1823, pp. 114-115). Over 'dewelke' en 'hetwelk' zegt Moke (1823, p. 116) dat ze doorgaans minder gebruikt worden "ten zij wanneér *het welk* na een neuter zelfstandig pronoom gesteld wordt, of oók met betrekking tot een verb of tot eene geheele voordragt". Hij geeft vervolgens een voorbeeld van een hele zin als antecedent, gevolgd door 'hetwelk' als relativum (Moke, 1823, p. 116). Na *de gene* of *die gene* volgen meestal de relativa 'die', 'wie' of 'welk' volgens Moke. Na *het gene* wordt het betrekkelijk voornaamwoord 'wat' meestal weggelaten (bv. 'Het gene ik zeg'). De bijwoorden 'waaraan', 'waarin' e.d. kunnen wel volgen op *het gene* (bv. 'Het gene waaraan ik denk'). Moke meldt nog dat *de gene die* en *het gene* vervangen kunnen worden door de relativa 'wie' en 'wat', bv. 'Wie mij bemint, volge mij' (Moke, 1823, p. 116). Dit wijst erop dat beide w-vormen toegelaten werden als relativa met ingesloten antecedent.

De Simpel (z.j. [1827]) besteedt apart aandacht aan de betrekkelijke voornaamwoorden. We kunnen o.m. lezen dat na *alles* het onzijdige relativum 'wat' volgt. Zonder de term 'betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord' te gebruiken maakt hij verder duidelijk dat deze relatieve woorden gebruikt worden om over zaken en niet over personen te spreken (De Simpel, z.j. [1827], pp. 85-86). Later in het werk vinden we nog meer specifieke aanwijzingen voor het gebruik van de betrekkelijke voornaamwoorden. Net als Moke (1823) geeft De Simpel aan welke relativa gebruikt worden na *degene*, *diegene* en *hetgene*. Verder stelt hij dat de betrekkelijke voornaamwoorden in geslacht en getal moeten overeenkomen met het voorgaande zelfstandig naamwoord, maar niet noodzakelijk in naamval (cf. Henckel, 1815). Bovendien geeft hij nog duiding bij het gebruik van 'die' en 'welke'. Opvallend daarbij is de verwijzing naar de gemeenzame stijl, zoals die in de Noordelijke normatieve traditie ook al aangehaald werd. 'Welke' wordt gebruikt met betrekking tot zaken, maar in de gemeenzame stijl kan volgens De Simpel ook 'dat' gebruikt worden (bv. 'het huis, dat ik verkocht heb') (De Simpel, z.j. [1827], pp. 173-176).

2.2 Taalgebruik

De d- en w-vormen bij betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden werden eerder onderzocht in de laat-17de-eeuwse en laat-18de-eeuwse private brieven uit het *Brieven als Buit corpus* (Rutten & Van der Wal, 2014). Voor de 17de eeuw werden 56% d-vormen en 44% w-vormen opgetekend. In de 18de eeuw kregen de w-vormen de bovenhand (72%). Het percentage d-vormen bedroeg toen 28%. Deze resultaten illustreren dus de diachrone tendens (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 296-297). We besteden hier ook enige aandacht aan twee andere taalexterne factoren die onderzocht werden, namelijk sociale klasse en gender. Voor de factor sociale klasse stelden de onderzoekers vast dat de nieuwe w-variant vaker overgenomen werd door de hogere sociale klassen (*upper-middle class* en *upper class*). In het taalgebruik van de lagere sociale klassen (*lower-middle class* en *lower class*), en dan vooral in het taalgebruik van de *lower class*, kwam het w-relativum minder vaak voor (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 297-299). Daarnaast had ook de factor gender een invloed op de verdeling van d- en w-relativa. Zo konden Rutten en Van der Wal aantonen dat de mannelijke scribenten in de 17de en 18de eeuw telkens meer w-vormen gebruikten dan de vrouwelijke scribenten. Bovendien hield het gendereffect grotendeels

stand per sociale klasse (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 299-302). Op grond van deze resultaten argumenteren Rutten en Van der Wal dat de verandering van d- naar w-relativa beschreven kan worden als een *change from above*. Ze werd immers geleid door sociale groepen die meer schrijfervaring hadden (Rutten & Van der Wal, 2014, p. 302; p. 320).

Krogull (2018)[53] concentreerde zich dan weer op de betrekkelijke voornaamwoorden. Deze werden onderzocht in het *Going Dutch Corpus*, dat bestaat uit private brieven, dagboeken en reisverslagen, en kranten uit de late 18de eeuw (1770-1790) en uit de vroege 19de eeuw (1820-1840) (Krogull, 2018, p. 37). We kunnen deze resultaten niet zonder meer veralgemenen voor de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden die wij zullen analyseren. Toch kunnen we een indruk krijgen van genreverschillen, die zowel in Krogulls onderzoek als in ons onderzoek bestudeerd worden. We bespreken hier dan ook globaal enkele bevindingen uit het onderzoek van Krogull, maar we beperken ons tot de resultaten van de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden.[54] De onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden die geanalyseerd werden zijn 'dat', 'wat', 'hetgeen', 'welk' en 'hetwelk' (Krogull, 2018, p. 199).

Allereerst stelde Krogull een stabiele distributie van de varianten per onderzochte periode vast. De twee vaakst voorkomende varianten waren telkens 'dat' en 'hetwelk'. In de late 18de eeuw lag het percentage van 'dat' (32,9%) hoger dan het percentage van 'hetwelk' (29,7%). In de vroege 19de eeuw was de verhouding net omgekeerd en kwam 'hetwelk' (35,7%) vaker voor dan 'dat' (28,5%). Het aandeel van de w-vorm 'wat' bedroeg daarentegen 14,3% in de 18de eeuw en 17% in de 19de eeuw. Naast deze varianten maakte 'hetgeen' een substantieel deel van de tokens uit (19% in de 18de eeuw; 15,9% in de 19de eeuw). Tot slot kwam 'welk' in beide periodes in beperkte mate voor (Krogull, 2018, pp. 203-204).

Bij de distributie per genre kwamen genreverschillen aan het licht. In de periode 1770-1790 lagen de percentages van 'dat' (25,3%), 'wat' (24.9%), 'hetwelk' (27,4%) en 'hetgeen' (20,8%) dicht bij elkaar in private brieven. Bij

[53] Zie ook Krogull, Rutten & Van der Wal (2017).
[54] In een ander – maar gerelateerd hoofdstuk – worden eveneens mannelijke en vrouwelijke betrekkelijke voornaamwoorden onderzocht (zie Krogull, 2018, pp. 215-234).

de dagboeken en reisverslagen was de d-vorm 'dat' (47,7%) de dominante variant. Op de tweede plaats stond 'hetwelk' met 29,4% van de tokens. Het relatieve aandeel van 'wat' bedroeg echter slechts 4,7% in dit genre. In beide handgeschreven genres was het aandeel van 'welk' overigens zeer klein. In de gedrukte kranten uit de late 18de eeuw kwamen 'hetwelk' (38%) en 'hetgeen' (24,1%) het vaakst voor. De d-vorm 'dat' maakte 16,5% van het geheel uit, gevolgd door 'welk' (13,9%). Tot slot verscheen 'wat' in 7,6% van de gevallen. Hieruit volgt dat 'wat' in de late 18de eeuw hoofdzakelijk voorkwam in de private brieven (Krogull, 2018, pp. 209-210). In de vroege 19de eeuw was het gebruik van 'dat' in de private brieven gestegen tot 34%. Aan de andere kant daalde het gebruik van 'hetwelk' tot 16%. Het gebruik van 'wat' (24,5%) en 'hetgeen' (21,7%) bleef in deze periode ongeveer constant. In de dagboeken en reisverslagen kwam 'dat' daarentegen net minder vaak voor in de vroege 19de eeuw, namelijk in 26,6% van de gevallen. Met 50,8% van de tokens was 'hetwelk' in die periode de dominante variant. 'Hetwelk' was eveneens dominant in de 19de-eeuwse kranten (55%). Het percentage van 'wat' steeg in de 19de eeuw in de dagboeken en reisverslagen tot 9,6%, en in de kranten tot 15%, maar 'wat' bleef in deze genres een variant die relatief weinig voorkwam (Krogull, 2018, p. 210).

De resultaten van de twee bovengenoemde onderzoeken bevestigen allereerst dat de verandering van 'daar' naar 'waar' zich sneller voltrok dan de verandering van 'dat' naar 'wat', zoals ook in de literatuur beschreven wordt. Met 72% waren de voorkomens van 'waar' in de 18de eeuw duidelijk in de meerderheid in het *Brieven als Buit corpus* (Rutten & Van der Wal, 2014), terwijl de vormen van 'wat' in de 19de eeuw slechts 17% van het geheel uitmaakten in het *Going Dutch Corpus* (Krogull, 2018). Men kan de resultaten van deze twee veranderingen echter niet zomaar tegenover elkaar plaatsen. Wat de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden betreft concurreerden de d- en w-vormen 'dat' en 'wat' in de geschiedenis van het Nederlands met de zogenaamde alternatieve betrekkelijke voornaamwoorden 'welk', 'hetwelk' en 'hetgeen'. Bij de beschrijving van de verandering van 'dat' naar 'wat' moet dan ook rekening gehouden worden met al deze vormen. Wanneer het gaat om de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden hebben we daarentegen te maken met twee (hoofd)varianten, namelijk 'daar' en 'waar' (Krogull, 2018, pp. 211-212; p. 232; Krogull, Rutten & Van der Wal, 2017, p. 180). Een andere observatie die we afleiden uit de resultaten van Krogull (2018) is dat de verandering

van d-vormen naar w-vormen niet noodzakelijk geleid werd door de formele, gedrukte teksten (cf. het lage percentage 'wat'-vormen in de kranten uit het *Going Dutch Corpus*).

Tot slot vermelden we hier nog het onderzoek van De Schutter en Kloots (2000). Zij onderzochten literaire taal uit de 17de eeuw. De auteurs gingen aan de hand van een literair corpus na in welke mate verschillende literaire genres de keuze voor een d- of w-relativum beïnvloedden. Concreet werden drie genres geanalyseerd: lyriek, proza en dramateksten. Het corpus bevat uitsluitend teksten van Nederlandse auteurs, waardoor enkel uitspraken over de Noordelijke literaire taal gedaan kunnen worden (De Schutter & Kloots, 2000, pp. 329-330). Een algemene tendens was dat w-vormen duidelijk minder vaak voorkwamen in lyriek dan in de andere twee genres. Dit was het geval bij betrekkelijke voornaamwoorden en betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. Aangezien lyriek beschouwd wordt als een traditioneler en formeler genre (De Schutter & Kloots, 2000, p. 330), suggereren de onderzoekers dat w-vormen in de 17de eeuw mogelijk informeler geacht werden dan d-vormen (De Schutter & Kloots, 2000, p. 334). Vervolgens maakten De Schutter en Kloots binnen de dramateksten een onderscheid tussen tragedies en komedies. Aangezien het taalgebruik in de tragedies formeler is dan het taalgebruik in de komedies verwachtten de onderzoekers minder w-vormen in de eerstgenoemde teksten. Deze hypothese werd echter niet bevestigd: er verschenen net meer w-vormen in de tragedies dan in de komedies. Het brengt De Schutter en Kloots ertoe om het w-relativum niet per se als een meer informele variant te beschouwen, dan wel als een vernieuwing die door sommige auteurs nog geweerd werd (De Schutter & Kloots, 2000, pp. 334-338). De onderzoekers halen wel meermaals aan dat het een kleinschalige studie betreft, en dat verder onderzoek noodzakelijk is.

3 Hypotheses

Op grond van de literatuur en de corpusopbouw formuleren we voor deze variabele de onderstaande hypotheses.

Eerst en vooral hebben we te maken met een geleidelijke vervanging van d-vormen door w-vormen. Van de drie d-/w-veranderingen was de verschuiving van 'daar' naar 'waar' het snelst voltooid (Van der Wal, 2002, p.

32; Van der Wal, 2003, p. 364). Ons corpus laat toe om de diachrone tendens – of toch minstens een deel ervan – nauwkeurig in kaart te brengen. Onze eerste hypothese luidt dat de w-vormen in de 16de eeuw nog in de minderheid zullen zijn, maar dat ze door de eeuwen heen zullen toenemen. De verandering wordt beschouwd als voltooid rond 1900 (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364). Uit de literatuur weten we dat d-vormen wel nog voorkwamen in de 19de eeuw (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900). Het is dus waarschijnlijk dat er in onze teksten uit het midden van de 19de eeuw nog d-relativa zullen opduiken. De w-relativa zullen in die periode weliswaar dominant zijn (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900).

Voor onze hypothese over de regionale variatie kunnen we nog niet voortbouwen op eerder (historisch-sociolinguïstisch) onderzoek. We zochten daarom naar aanwijzingen in de hedendaagse dialectsituatie. Aangezien er vindplaatsen van d-vormen opgetekend worden in Zeeland, Noord-Brabant en Friesland (SAND I, kaart 88b), kan men niet spreken van een eenduidig beeld. Het gaat wel om drie gebieden die perifeer zijn ten opzichte van Holland. We vermoeden dan ook dat de d-vormen sterker zullen staan in Zeeland dan in de andere regio's in ons corpus. Dit is hypothese 2.

Tot slot formuleren we een hypothese over het genre. Enerzijds weten we dat de verandering van 'daar' naar 'waar' zich relatief snel voltrok in private brieven uit het Noorden van het taalgebied (Rutten & Van der Wal, 2014). Anderzijds werd duidelijk dat de formele, gedrukte teksten de verandering van 'dat' naar 'wat' niet aanvoerden (Krogull, 2018). De Schutter en Kloots (2000) troffen daarnaast minder w-vormen aan in de meer formele lyriek. Wanneer we kijken naar de genres in ons corpus, is het dan aannemelijk dat de formele administratieve teksten minder w-vormen zullen bevatten dan de pamfletten en de egodocumenten. Dit is hypothese 3, die we met enige voorzichtigheid formuleren: De Schutter en Kloots (2000, p. 338) halen namelijk zelf aan dat het verschil tussen de literaire genres mogelijk niet met de formaliteit van het genre te maken heeft.

4 Resultaten

Algemene distributie varianten

Variant	d-relativum	w-relativum
n =	681	1.012

Tabel 39: absolute voorkomens d- en w-relativa

Met Tabel 39 en Figuur 58 geven we de algemene distributie van de twee varianten weer. Van de 1.693 relatieve zinnen bevatten 1.012 een w-relativum. Dit komt overeen met 59,8%. De d-relativa maken 40,2% van het geheel uit. We treffen dus meer w-vormen aan in ons corpus, al zijn de d-vormen ook nog tamelijk sterk vertegenwoordigd.

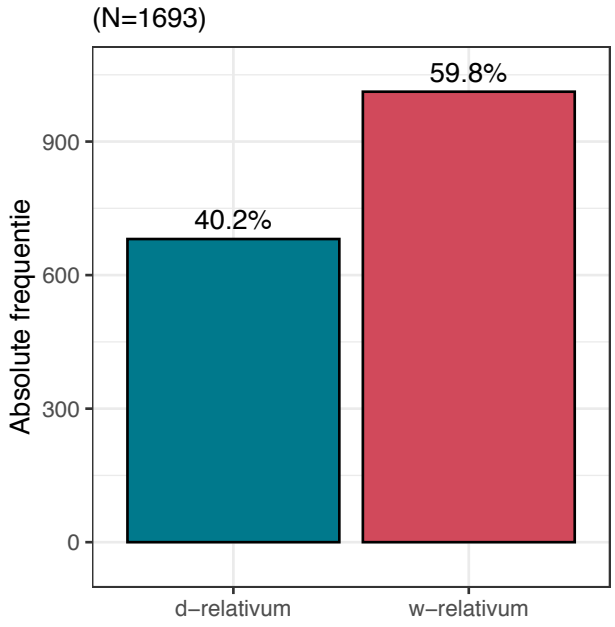

Figuur 58: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa

Distributie per periode

In Tabel 40 vermelden we de absolute en relatieve aantallen per periode.

	d-relativum	**w-relativum**
16de eeuw	222 (65,49%)	117 (34,51%)
17de eeuw	239 (57,31%)	178 (42,69%)
18de eeuw	195 (37,07%)	331 (62,93%)
19de eeuw	25 (6,08%)	386 (93,92%)
Totaal (n =)	681	1.012

Tabel 40: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa per eeuw

De frequenties in Tabel 40 tonen aan dat de d-relativa nog dominant waren in de 16de eeuw (65,49%). Toch bevat 34,51% van de relatieve zinnen in die periode al een w-relativum. In de daaropvolgende eeuwen daalt het percentage d-vormen en neemt het percentage w-vormen toe. In de 17de eeuw zijn de d-relativa met 57,31% weliswaar nog in de meerderheid. De w-relativa krijgen vervolgens de overhand in de 18de eeuw (62,93%). In de 19de eeuw is de verandering al in grote mate voltooid: de w-relativa maken dan 93,92% van het geheel uit. Het aandeel van de d-vormen bedraagt in die periode 6,08%.

Het diachrone patroon van de w-vormen wordt visueel voorgesteld met Figuur 59. Opvallend is dat iets meer dan een derde van de tokens in de 16de eeuw al een w-vorm is. Uit de literatuur weten we dat de verandering wel al aan de gang was in het latere Middelnederlands (Van der Horst, 2008, pp. 703-704; Van der Wal, 2003, pp. 363-364). De w-relativa zijn in de 16de eeuw dan duidelijk aan een opmars bezig. De curve op de grafiek illustreert hoe de w-vormen door de eeuwen heen gestaag in aantal toenemen. De verandering heeft zich nog niet volledig voltrokken in de 19de eeuw. Het eindpunt van de curve is dus later in de tijd te situeren.

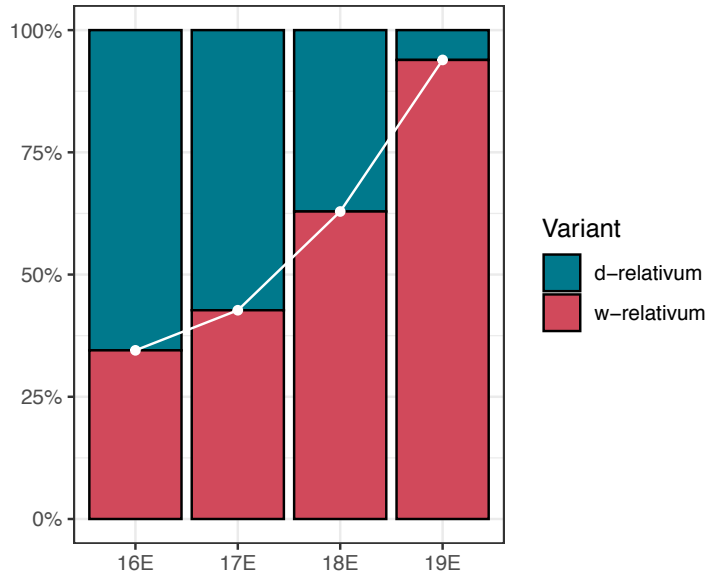

Figuur 59: voorkomen d- en w-relativa per eeuw

We keken ook specifieker naar het percentage w-relativa per jaartal. We berekenden de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman voor deze gegevens. Op grond van de rangcorrelatiecoëfficiënt kan gesteld worden dat er een sterke positieve correlatie bestaat tussen het percentage w-relativa en het jaartal. Deze correlatie is statistisch significant (ρ = 0,62; p = 1,594e-12). Het relatieve aandeel van de w-vormen neemt dus toe met het jaartal.

Distributie per regio

	d-relativum	**w-relativum**
Holland	229 (40,39%)	338 (59,61%)
Zeeland	150 (34,25%)	288 (65,75%)
Brabant	144 (42,99%)	191 (57,01%)
Vlaanderen	158 (44,76%)	195 (55,24%)
Totaal (n =)	681	1.012

Tabel 41: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa per regio

De distributie per regio (Tabel 41 en Figuur 60) toont over het algemeen een vrij gelijkmatig beeld. De moderne w-relativa zijn dominant in elke regio. In Zeeland komen de w-vormen nog iets vaker voor (65,75%) dan in de overige regio's. We krijgen meer inzicht in de regionale variatie wanneer we de variabelen periode en regio combineren (cf. infra).

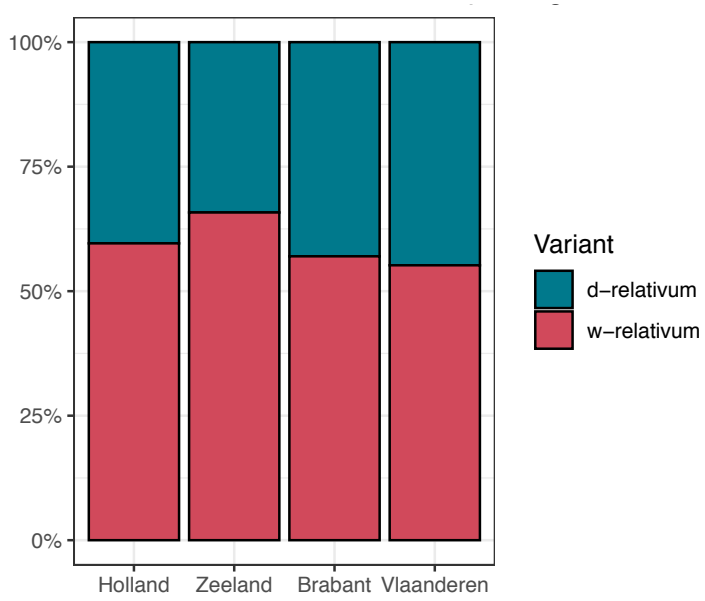

Figuur 60: voorkomen d- en w-relativa per regio

Distributie per periode en per regio

De combinatie van de variabelen periode en regio levert de volgende figuur op:

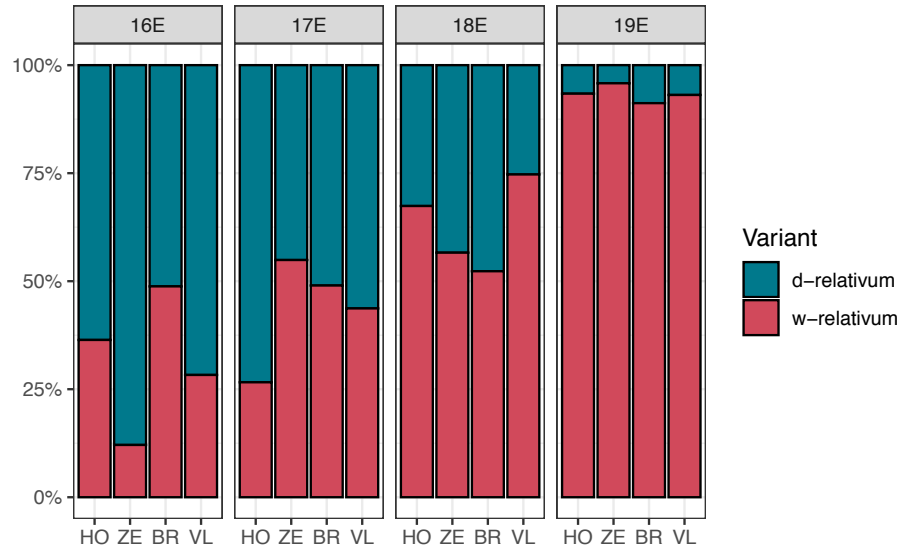

Figuur 61: voorkomen d- en w-relativa per eeuw en per regio

We nemen waar hoe de w-relativa in de 16de eeuw al aanwezig waren in elke regio. In Brabant en Holland is de verandering dan al het meest voortgeschreden, met respectievelijk 48,8% en 36,4% w-relativa. In Vlaanderen maken de w-vormen in de 16de eeuw al 28,3% van het geheel uit. Het aantal w-vormen in Zeeland ligt betrekkelijk lager (N=4).

In de 17de eeuw is het aandeel van het moderne w-relativum vervolgens fors toegenomen in Zeeland (54,9%). In Brabant blijft het percentage w-vormen ongeveer constant, en in Vlaanderen stijgt het percentage tot 43,7%. Enigszins ongewoon is de lichte terugval van het percentage w-relativa in Holland. In de 17de eeuw ligt dit percentage ongeveer 10% lager dan in de 16de eeuw. We vermelden daarom ook de absolute aantallen hier. In de 16de eeuw werden in Holland 68 d-relativa en 39 w-relativa opgetekend. In de 17de eeuw verschenen in Holland 91 d-relativa en 33 w-relativa, waardoor we een andere verhouding krijgen.

In de 18de eeuw is het w-relativum in alle regio's de meerderheidsvariant geworden. Vlaanderen is koploper met 74,7% w-vormen, gevolgd door Holland met 67,4% w-vormen. Het percentage in Vlaanderen komt overeen met 71 tokens, waarvan er 30 afkomstig zijn van dezelfde auteur (Antonius van de Casteele). De overige 41 tokens vinden we verspreid over 8

verschillende documenten. In Zeeland is het percentage w-vormen in de 18de eeuw lichtjes gestegen naar 56,6%. In Brabant bevat 52,3% van de relatieve zinnen dan een w-relativum.

Tot slot zien we een tamelijk gelijkmatig beeld in de 19de eeuw: alle regio's zitten dan ongeveer in dezelfde fase van de verandering, die bijna voltooid is. Het traject dat de moderne variant aflegt vóór de 19de eeuw verschilt wel duidelijk per regio. In Holland is het aantal w-vormen al redelijk hoog in de 16de eeuw. Na de lichte terugval in de 17de eeuw nemen we een stijging waar in de 18de eeuw. Deze zet zich voort in de 19de eeuw. Zeeland start daarentegen met weinig w-vormen in de 16de eeuw. Het percentage van het moderne w-relativum neemt sterk toe in de 17de eeuw, blijft ongeveer constant in de 18de eeuw, en stijgt vervolgens weer sterk in de 19de eeuw. In Brabant ligt het percentage w-vormen in de 16de eeuw zelfs nog hoger dan in Holland. Dit aandeel blijft echter relatief stabiel in de vroegste drie periodes. Pas in de 19de eeuw is er sprake van een zichtbare toename. In Vlaanderen noteren we dan weer een trapsgewijze toename van de 16de eeuw tot de 19de eeuw.

Samenvattend kunnen we stellen dat we voor deze variabele geen duidelijk regionaal patroon waarnemen.

Distributie per genre

In Tabel 42 worden de absolute en relatieve frequenties van de varianten per genre vermeld. Figuur 62 geeft de verdeling grafisch weer.

	d-relativum	**w-relativum**
Administratief	179 (36,31%)	314 (63,69%)
Egodocumenten	312 (44,57%)	388 (55,43%)
Pamfletten	190 (38,00%)	310 (62,00%)
Totaal (n =)	681	1.012

Tabel 42: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa per genre

We kunnen dan vaststellen dat het moderne w-relativum in elk genre de meerderheid uitmaakt. De administratieve teksten en de pamfletten laten een overeenkomstige distributie zien: meer dan 60% van de tokens is in deze genres een w-relativum. In de egodocumenten, die het minst formele genre in ons corpus representeren, ligt het percentage w-relativa wat lager

(55,43%). Dit impliceert dat er ook meer d-vormen voorkomen in de egodocumenten dan in de administratieve teksten en de pamfletten.

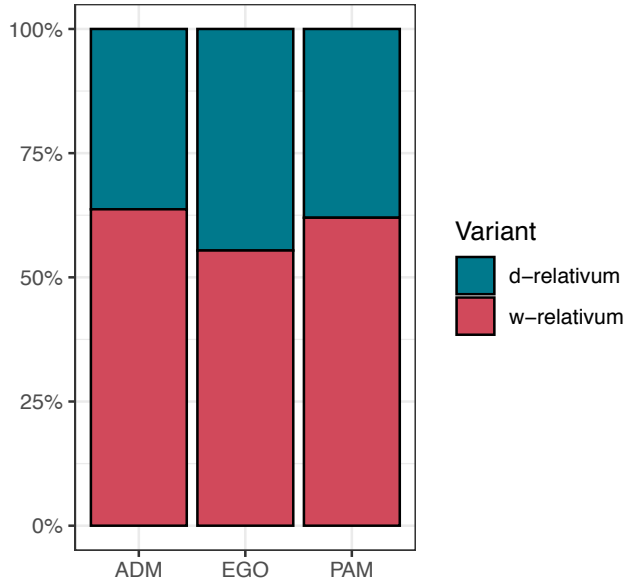

Figuur 62: voorkomen d- en w-relativa per genre

Distributie per periode en per genre

We bekomen een gedetailleerder beeld van de genrevariatie wanneer we de variabele genre in verband brengen met de variabele periode (Figuur 63).

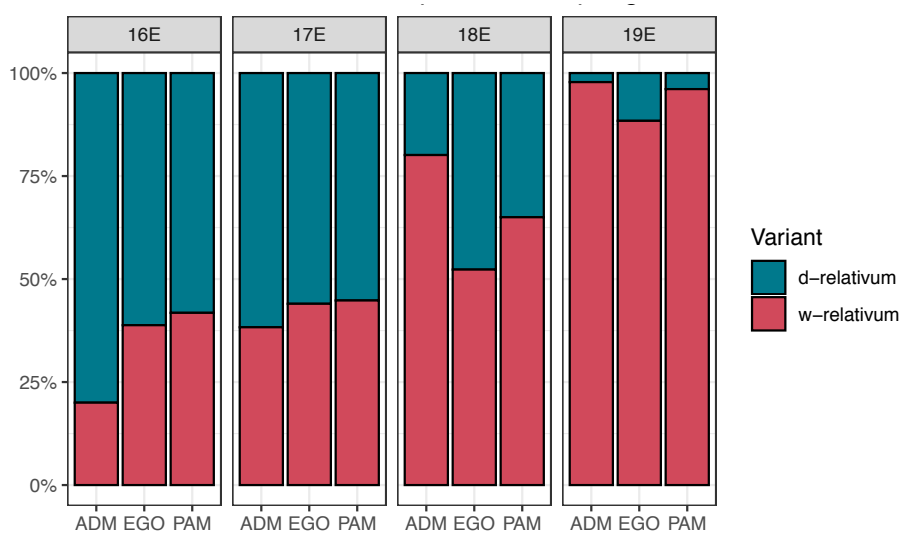

Figuur 63: voorkomen d- en w-relativa per eeuw en per genre

Uit Figuur 63 kunnen we afleiden dat de verandering van d- naar w-vormen in de 16de eeuw al het meest gevorderd was in de pamfletten en de egodocumenten. De d-relativa waren in die periode uiteraard nog dominant, maar het percentage w-relativa bedroeg dan al 41,8% in de pamfletten en 38,8% in de egodocumenten. In de 16de-eeuwse administratieve teksten is daarentegen slechts 20% van de tokens een w-relativum. In de 17de eeuw is het percentage w-vormen licht gestegen in de egodocumenten en de pamfletten. In de administratieve teksten verschijnen de w-relativa dan in 38,3% van de gevallen. Op die manier wordt de afstand tussen de administratieve teksten enerzijds, en de egodocumenten en de pamfletten anderzijds veel kleiner in de 17de eeuw.

Een eeuw later maken de w-relativa echt opgang in de administratieve teksten (80,1%). In de 18de eeuw nemen deze formelere teksten dan ook de leiding over de andere genres. De administratieve teksten worden gevolgd door de pamfletten (65% w-relativa). In de 18de-eeuwse egodocumenten maakt het moderne w-relativum nog maar een kleine meerderheid uit (52,3%).

In de 19de eeuw komen de d-vormen ten slotte nog zelden voor in de administratieve teksten en in de pamfletten. De w-relativa zijn in de 19de eeuw ook overtuigend de meerderheidsvariant geworden in de

egodocumenten. In dit genre komen de d-vormen dan wel nog het vaakst voor, namelijk in 11,6% van de gevallen.

We kunnen hieruit besluiten dat de formele administratieve teksten pas in de 18de eeuw de moderne w-relativa massaal gingen overnemen en in die zin progressiever werden. In de 16de eeuw, en in mindere mate ook in de 17de eeuw, waren de egodocumenten en de pamfletten daarentegen progressiever dan de administratieve teksten.

Distributie per genre en per regio

We beschouwen tot slot de verdeling per genre en per regio (Figuur 64).

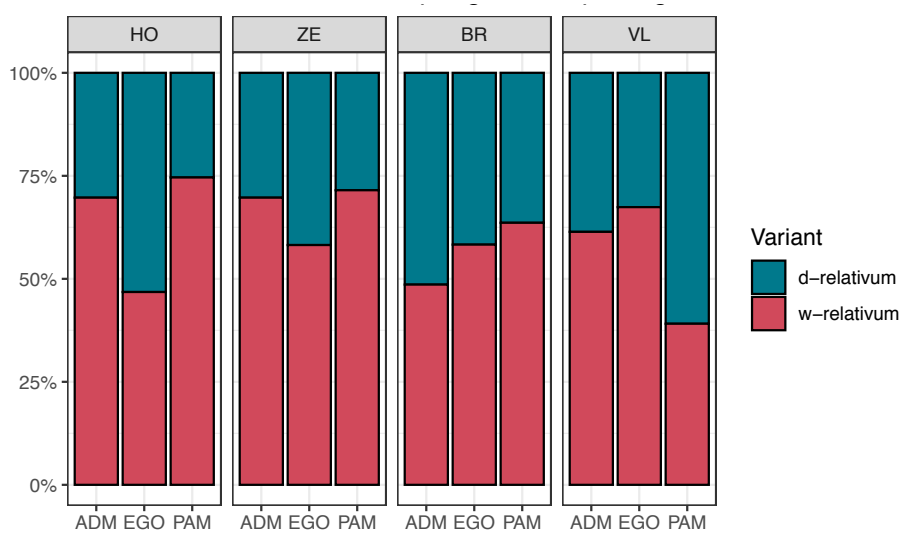

Figuur 64: voorkomen d- en w-relativa per genre en per regio

We nemen dan een soortgelijk patroon waar in de Noordelijke regio's Holland en Zeeland. In beide regio's zijn de administratieve teksten en de pamfletten progressiever dan de egodocumenten. In de Zeeuwse egodocumenten verschijnen de w-vormen procentueel gezien wel vaker (58,2%) dan in de Hollandse egodocumenten (46,8%).

In de Zuidelijke regio's zien we tweemaal een ander patroon. In Brabant verschijnt het w-relativum het vaakst in de pamfletten (63,6%), gevolgd door de egodocumenten (58,3%). In de Brabantse administratieve teksten maken de w-vormen net iets minder dan de helft van het geheel uit (48,6%). In

Vlaanderen zijn de egodocumenten dan weer het meest progressief, met 67,4% w-relativa. De egodocumenten worden gevolgd door de administratieve teksten (61,4% w-relativa). In deze regio vinden we net relatief weinig w-vormen in de pamfletten (39,1%).

Hoewel de percentages per genre redelijk gelijk verdeeld zijn in het Noorden, gaan we hier niet uit van een Noord-Zuidverschil. Ten eerste is de verdeling over de genres twee keer anders in Brabant en in Vlaanderen. Daarnaast zijn de verschillen tussen de percentages in Noord en Zuid niet zodanig groot dat we van een solide Noord-Zuidverschil zouden kunnen spreken.

5 Bespreking

In dit hoofdstuk onderzochten we de verandering van d- naar w-relativa bij de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. We gingen na welke rol de taalexterne factoren periode, regio en genre speelden bij deze verandering. De belangrijkste bevindingen uit de analyse worden hieronder besproken.

We konden eerst en vooral vaststellen dat in ons corpus, dat een periode van vier eeuwen bestrijkt, meer w-vormen voorkomen. De algemene distributie toonde namelijk aan dat 59,8% van de tokens een w-relativum was.

Bij de distributie per periode namen we waar hoe de w-vormen door de eeuwen heen terrein wonnen. In de 16de en de 17de eeuw waren de moderne relativa nog in de minderheid. Toch was al 34,51% van de tokens een w-relativum in de 16de eeuw. Het aandeel van de moderne variant nam in de volgende eeuwen gestaag toe, en in de 19de eeuw bevatte 93,92% van de relatieve zinnen in ons corpus een w-relativum. Met hypothese 1 stelden we dat de w-vormen in de 16de eeuw nog in de minderheid zouden zijn, maar dat ze door de eeuwen heen zouden toenemen. Het diachrone patroon dat we konden registreren bevestigt hypothese 1. In de 19de eeuw tekenden we nog 6,08% d-relativa op. Dit is zeker niet ongewoon. Uit de literatuur weten we immers dat d-vormen nog konden voorkomen in de 19de eeuw (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900). Het eindpunt van de verschuiving van ‘daar’ naar ‘waar’ is rond 1900 te situeren (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364).

Merk overigens op dat de distributie van de varianten in de 17de en 18de eeuw aanleunt bij de resultaten van Rutten en Van der Wal (2014). In het *Brieven als Buit corpus* verschenen in de 17de eeuw 44% w-vormen; in het HCD 42,69%. In beide corpora waren de w-relativa dominant in de 18de eeuw. De private brieven uit het *Brieven als Buit corpus* bevatten dan wel al meer w-vormen (72%) dan de teksten in het HCD (62,93%).

Wat de regionale variatie betreft, namen we een grillig patroon van verspreiding waar. In de 16de eeuw voerden de centra Holland en (vooral) Brabant de verandering aan. In de corresponderende periferieën werden dan telkens minder w-vormen geproduceerd. De verdeling van de varianten in Zeeland en Vlaanderen is echter niet gelijk: Zeeland bevond zich in de 16de eeuw nog in een beginnend stadium van de verandering, terwijl meer dan een vierde van de tokens in Vlaanderen al een w-relativum was. In de 17de eeuw lag het percentage w-relativa beduidend hoger in Zeeland dan in Holland. Men kan dus nog bezwaarlijk spreken van een centrum-periferiedynamiek. In de Zuidelijke regio's was het verschil tussen centrum en periferie grotendeels verdwenen. Een eeuw later produceerde Holland opnieuw meer w-vormen dan Zeeland, terwijl Vlaanderen in het Zuiden net de leiding nam over Brabant. In de 19de eeuw zagen we tot slot een vrij gelijke distributie in alle regio's.

Net zoals de variatie in de hedendaagse dialecten is de historische regionale variatie dus allerminst eenduidig te noemen. Een echte Noord-Zuiddynamiek – zoals bij andere variabelen – namen we hier niet waar. Na de 16de eeuw is een spanning tussen het centrum en de periferie ook niet meer aan de orde. We kunnen hoogstens besluiten dat de regionale verschillen in de 19de eeuw verdwenen waren. In Zeeland, Noord-Brabant en Friesland, drie gebieden die perifeer zijn ten opzichte van Holland, kunnen nog d-vormen optreden in de hedendaagse dialecten (SAND I, kaart 88b). De tweede hypothese luidde dan ook dat de d-vormen sterker zouden staan in Zeeland dan in de andere regio's in het corpus. Onze resultaten wijzen echter niet in die richting.

Ten slotte vatten we onze bevindingen over het genre samen. Wanneer we enkel naar de distributie per genre keken werd duidelijk dat de administratieve teksten en de pamfletten iets progressiever waren dan de egodocumenten. In combinatie met de variabele periode bleek dat het hogere percentage w-relativa in de administratieve teksten bepaald werd

door de distributie in de 18de en 19de eeuw. In de 16de eeuw was het aandeel van de d-relativa namelijk duidelijk het grootst in de administratieve teksten. Ook in de 17de eeuw waren de d-vormen nog in de meerderheid in dit genre. De verandering voltrok zich vervolgens wel snel in de administratieve teksten. In de egodocumenten verliep de ontwikkeling daarentegen iets langzamer. De meeste d-vormen werden in de 19de eeuw dan ook nog aangetroffen in de persoonlijke geschriften. De pamfletten nemen een tussenpositie in. Deze tendens zet onze derde hypothese geen kracht bij. We namen immers voorzichtig aan dat de formele administratieve teksten minder w-vormen zouden bevatten dan de pamfletten en de egodocumenten. Dit blijkt weliswaar te kloppen voor de 16de en – in mindere mate – de 17de eeuw, maar globaal gezien houden de egodocumenten langer vast aan de d-vormen.

Aan het einde van dit hoofdstuk evalueren we hoe de resultaten zich verhouden tot het verschijnsel pluricentriciteit. In de 16de eeuw is de verandering van d- naar w-vormen al zichtbaar in elke regio, maar Holland en Brabant nemen daarbij wel de leiding over respectievelijk Zeeland en Vlaanderen. Aangezien de verandering het meest gevorderd was in de centra Holland en Brabant zou men in deze periode kunnen spreken over pluricentriciteit in de strikte betekenis dat er meer dan één centrum was. In de 16de eeuw is er verder sprake van een verschil tussen het centrum en de periferie binnen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied. In de distributie in de 17de en 18de eeuw herkennen we vervolgens geen vast regionaal patroon. We nemen geen centrum-periferieverschil meer waar, noch een Noord-Zuidverschil. Het moderne w-relativum verspreidt zich dus volgens een diffuus patroon in tijd en ruimte. In de 19de eeuw is de verandering tot slot bijna voltooid in alle regio's. We kunnen voor deze variabele dus besluiten dat de theoretische concepten pluricentriciteit (in de nationale betekenis) en pluriarealiteit niet geschikt zijn om onze resultaten te beschrijven. Uit het voorgaande mag ook blijken dat er niet één centrum was van waaruit de moderne variant zich verspreid heeft, waardoor monocentriciteit evenmin een geschikt concept is.

Hoofdstuk 11 – Conclusie

1 Inleiding

Sinds de tweede helft van de 20ste eeuw werden de bouwstenen gelegd voor de theorie over pluricentriciteit, toen in toenemende mate gereflecteerd werd over verschillende nationale variëteiten van dezelfde taal. Hoofdzakelijk Stewart (1968) en Kloss (1978) legden de basis voor het concept pluricentriciteit, dat verder uitgewerkt werd door Clyne (zie o.a. Clyne, 1984; Clyne, 1989; Clyne, 1992b; Clyne, 1995). Clyne kwam tot een definitie van pluricentriciteit die tot op vandaag gangbaar is: de opvatting dat een taal meerdere centra heeft die elk beschikken over een nationale variëteit met eigen normen (Clyne, 1989, p. 358). De discussie gaat daarbij steeds over variëteiten van de standaardtaal.

Doordat het genoemde centrum van de taal vaak samenvalt met de natie-staat, en ook door de associatie van het concept pluricentriciteit met naties en nationale variëteiten, hebben sommige onderzoekers een voorkeur voor de term 'plurinationaliteit' in plaats van pluricentriciteit (Ammon, 1995; Ammon, 1998; Ammon, 2005). Het gaat hier evenwel om hetzelfde concept. In het onderhavige onderzoek hanteerden we de meest gebruikte term pluricentriciteit. Pluricentriciteit vervangt de monocentrische visie op talen, waarbij uitgegaan wordt van slechts één centrum. Dit centrum bepaalt dan de normen. Monocentriciteit was voor veel talen – waaronder het Duits en het Nederlands – lang de dominante opvatting. Voor het Duits was het centrum dan te situeren in Duitsland; voor het Nederlands in Nederland, en meer specifiek in Holland (cf. infra).

Zoals blijkt uit de definitie van pluricentrische talen is een van de kernideeën van pluricentriciteit het bestaan van meerdere nationale variëteiten. Deze nationale variëteiten verschillen van elkaar door taalkundige kenmerken (cf. criterium *linguistic distance* van Muhr), die bijdragen tot de (nationale) identiteit (Muhr, 2012; Muhr, 2016). Het kan dan gaan om syntactische, fonologische en/of lexicale verschillen. Ook verschillen op het gebied van de semantiek en pragmatiek kunnen zich voordoen (Clyne, 1989, pp. 360-361). Bij pluricentrische talen in een aangrenzend taalgebied (bv. Duitsland,

Oostenrijk en Zwitserland; Nederland en Vlaanderen) is de politieke grens tussen de natie-staten in die zin ook een taalgrens, met specifieke nationale varianten aan elke kant van de grens (Ammon, 1998; Dollinger, 2019a).

In de Duitse onderzoekstraditie staat het concept pluricentriciteit tegenover pluriarealiteit. Volgens het pluricentrische model zijn Duits-Duits, Oostenrijks-Duits en Zwitsers-Duits drie nationale variëteiten van het Duits (cf. *Vollzentren* in de opvatting van Ammon, 1995). De voorstanders van pluriarealiteit gaan niet uit van afgebakende nationale variëteiten met specifieke nationale varianten. Ze argumenteren dat de meeste van deze varianten relatieve varianten zijn: ze komen bijvoorbeeld slechts voor in een bepaald deel van het land en/of worden ook gebruikt in andere Duitssprekende landen. De pluriarealisten opteren dus voor een areale distributie van standaardvarianten, over de nationale grenzen heen. Deze areale distributie volgt bovendien vaak de traditionele dialectgebieden. Toegepast op de Duits-Oostenrijkse grens betekent dit bijvoorbeeld dat varianten in Oostenrijk ook in Beieren voorkomen, en omgekeerd (Elspaß & Dürscheid, 2017; Elspaß, Dürscheid & Ziegler, 2017; Elspaß & Niehaus, 2014).

Een belangrijk onderscheid tussen beide concepten is dus de focus op nationale grenzen bij pluricentriciteit en de focus op dialectgrenzen bij pluriarealiteit (Norrby et al., 2020, p. 207). Dit onderscheid hebben wij ook gehanteerd bij de operationalisering van de concepten voor onze studie (cf. infra).

In de literatuur over pluricentriciteit wordt het Nederlands tegenwoordig beschreven als een pluricentrische taal met nationale variëteiten in Nederland (Nederlands-Nederlands) en België (Belgisch-Nederlands).[55] De centra van deze variëteiten bevinden zich respectievelijk in de Randstad in Nederland, en in Brabant in België. In de traditionele visie op de geschiedenis van het Nederlands is pluricentriciteit een relatief recent fenomeen, te situeren rond het begin van de 20ste eeuw. In de eeuwen voordien zou er dan telkens slechts één centrum zijn, en hebben we dus te maken met een situatie van monocentriciteit. Ik vat deze traditionele visie in wat volgt kort samen.

[55] In Suriname bestaat een derde nationale variëteit van het Nederlands, die we in dit onderzoek verder buiten beschouwing lieten.

Het centrum van de Lage Landen bevond zich in de 16de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, en meer specifiek in Brabant. Na de val van Antwerpen in 1585 verschoof het centrum van Brabant in de Zuidelijke Nederlanden naar de Hollandse steden in de Noordelijke Nederlanden. In de tweede helft van de 16de eeuw waren er zowel in het Noorden als het Zuiden aanzetten geweest voor een geschreven standaardtaal. Traditioneel wordt aangenomen dat het Zuiden na de val van Antwerpen echter geen aandeel meer had in de ontwikkeling van een Nederlandse standaardtaal. De codificatie en consolidatie van de standaardtaal in de 17de en 18de eeuw in het Noorden staat tegenover vreemde overheersing en afgebroken standaardisatie in het Zuiden. In de 19de eeuw werd de positie van het Nederlands in Vlaanderen versterkt met het ontstaan van de Vlaamse Beweging. Binnen de Vlaamse Beweging ijverden integrationisten voor een overname van de bestaande Noordelijke standaardtaal. Zij stonden tegenover particularisten die een eigen Vlaamse standaardtaal beoogden. Naar het einde van de 19de eeuw toe wonnen de integrationisten het pleit: de standaardtaal in Vlaanderen raakte gericht op het Noordelijke Nederlands, maar onderging in de 20ste eeuw autonome ontwikkelingen (Janssens & Marynissen, 2011; Van der Wal & Van Bree, 2008). Deze laat-19de-eeuwse en 20ste-eeuwse ontwikkelingen hebben geleid tot de huidige situatie van pluricentriciteit.

Op grond van bevindingen in recenter empirisch onderzoek zouden we pluricentriciteit voor het Nederlands echter minstens 100 jaar eerder in de tijd kunnen situeren (o.a. Rutten & Vosters, 2010b; Rutten & Vosters, 2011; Rutten & Vosters, 2013; Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012). Zo maakte onderzoek naar taalnormen in de Zuidelijke Nederlanden in de 18de en het begin van de 19de eeuw duidelijk dat er met name in de tweede helft van de 18de eeuw een aparte Zuidelijke normatieve traditie ontstond, met overeenkomstige spellingvoorschriften in de periode vóór 1815. De spellingvarianten die voorgeschreven werden in het Zuiden (bv. <ae> voor de spelling van /a:/) weken af van de officiële spelling Siegenbeek in het Noorden (1804) (bv. <aa> voor de spelling van /a:/). Hierdoor werd in het metalinguïstische discours een schematische oppositie gecreëerd tussen typisch Zuidelijke en typisch Noordelijke spellingvarianten. In de context van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werden dit dan sjibbolets van Noordelijk en Zuidelijk taalgebruik. Op het gebied van spelling was er dus wel sprake van divergentie tussen het Noorden en het Zuiden, al betreft het slechts minimale

spellingverschillen. De keuze voor een bepaalde spellingvariant hing vaak ook samen met een Noordelijke of Zuidelijke identiteit (cf. Hoofdstuk 3, Sectie 4.2). Al deze bevindingen suggereren dat er al een tweede centrum in ontwikkeling was in de late 18de eeuw, met een aparte normatieve traditie en onderscheidende taalkundige kenmerken.

De discrepantie tussen de traditionele visie en het recenter empirisch onderzoek leidde tot de vraag die centraal stond in deze dissertatie: in welke mate kunnen we een concept als pluricentriciteit aanwenden om de geschiedenis van het Nederlands te beschrijven? We toetsen het moderne concept pluricentriciteit dus historisch en gaan na in welke mate het concept gebruikt kan worden in historische contexten.

Om pluricentriciteit historisch te kunnen onderzoeken is het noodzakelijk om een langere periode in de geschiedenis te beschouwen (diachrone dimensie) en specifieke regio's in het onderzoek te betrekken (regionale dimensie). Bovendien kunnen meerdere genres licht werpen op eventuele genreverschillen (genredimensie). Een corpus dat deze drie dimensies omvat bestond nog niet voor het Nederlands. Daarom werd het *Historical Corpus of Dutch* (HCD) opgebouwd aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Leiden. Dit corpus bevat teksten van de 16de tot en met de 19de eeuw. Het midden van elke eeuw werd als uitgangspunt genomen (1550, 1650, 1750 en 1850), met een marge van twintig jaar voor en twintig jaar na elk jaartal. Daarnaast werden twee regio's uit de Noordelijke Nederlanden (Holland, Zeeland) en twee regio's uit de Zuidelijke Nederlanden (Brabant, Vlaanderen) geselecteerd om een vergelijking tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied mogelijk te maken. Binnen het Noorden en het Zuiden kozen we telkens een centrale en een perifere regio om na te gaan of er per gebied (Noord/Zuid) sprake was van een interne centrum-periferiedynamiek. In ons historisch corpus vertegenwoordigen Holland en Brabant de centra, en kozen we Zeeland en Vlaanderen als periferieën. De periferieën zijn hier onderling aangrenzende gebieden. Dit stelde ons in staat om een eventuele areale distributie in kaart te brengen. Tot slot bevat het HCD drie genres: handgeschreven administratieve teksten en egodocumenten, en gedrukte pamfletten.

In dit corpus werden zes orthografische, morfonologische en morfosyntactische variabelen geanalyseerd. Afhankelijk van het

distributiepatroon kon er dan sprake zijn van monocentriciteit, pluricentriciteit of pluriarealiteit. We operationaliseerden deze concepten als volgt:

- In het geval van **monocentriciteit** – de dominante visie in de traditionele taalgeschiedschrijving – zouden nieuwe vormen zich verspreiden van Brabant naar de andere regio's in de 16de eeuw, en vanaf de 17de eeuw van Holland naar Zeeland en de Zuidelijke regio's.

- **Pluricentriciteit** is van toepassing indien de politieke grens tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden zou leiden tot een verschillende distributie aan elke kant van de grens. Een bepaalde variant in het Noorden staat daarbij tegenover een andere variant in het Zuiden. Dit is pluricentriciteit in de *nationale betekenis*. Daarnaast kan er ook sprake zijn van pluricentriciteit in de *strikte betekenis*, zonder de nationale component. In dat geval zouden Holland en Brabant als taalkundige centra fungeren in de 16de of 17de eeuw, en was er dus eenvoudigweg meer dan één centrum.

- Er is sprake van **pluriarealiteit** indien de aangrenzende dialectgebieden Zeeland en Vlaanderen een soortgelijke distributie zouden vertonen. Zeker bij variabelen die een basis hebben in het gesproken taalgebruik (sjwa-apocope, negatie, relativa) is een dergelijke areale distributie aannemelijk. Het gaat dan om varianten die deel uitmaken van een dialectcontinuüm: bepaalde varianten in Zeeland komen ook voor in Vlaanderen (en andersom), maar verschijnen niet in de respectievelijke centra.

We blikken in dit laatste hoofdstuk terug op ons onderzoek, dat vernieuwend is in de volgende opzichten.

Ten eerste kwam de historische dimensie van pluricentriciteit niet of nauwelijks aan bod in eerder onderzoek over het fenomeen. De toepassing van het moderne concept pluricentriciteit op een historische context is dus nieuw voor het Nederlands. Het is enigszins opmerkelijk dat een dergelijke historisering ontbreekt. Pluricentriciteit is namelijk in se een diachronisch geïnspireerd concept. We bedoelen hiermee dat de verspreiding van

standaardvarianten in de ruimte bijna altijd ook een verspreiding in de tijd impliceert. In onze visie mag deze cruciale dimensie in het huidige debat over pluricentriciteit meer op de voorgrond treden. Naast de historische dimensie was het onze ambitie om een bijdrage te leveren aan de theoretische discussie over pluricentriciteit en pluriarealiteit.

Als tweede vernieuwend element noemen we hier de corpusopbouw. Voor het onderzoek naar historische pluricentriciteit was er nood aan een corpus dat aan bepaalde voorwaarden voldeed. Een diachroon corpus, waarin specifieke regio's en verschillende genres betrokken worden bestond nog niet voor het Nederlands. De samenstelling en opbouw van het corpus vergden heel wat inspanningen. Teksten vinden die beantwoordden aan de criteria op het gebied van genre, periode en regio bleek soms een uitdaging, maar dankzij gebundelde krachten aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Leiden is toch een gebalanceerd en solide corpus tot stand gekomen. Het spreekt voor zich dat het *Historical Corpus of Dutch* een fundamenteel onderdeel van het ondernomen doctoraatstraject uitmaakt.

Ten derde – en aansluitend bij de corpusopbouw – legden we met ons onderzoek de basis voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands. In de traditionele taalgeschiedschrijving worden het Noordelijke en het Zuidelijke Nederlands vaak apart besproken, waarbij – afhankelijk van de periode – de nadruk telkens ligt op een van beide variëteiten. In het *Historical Corpus of Dutch* werden Noordelijk en Zuidelijk taalgebruik geïntegreerd. Dit stelde ons in staat om variatie in het *hele* Nederlandse taalgebied gelijktijdig in kaart te brengen. We keken specifiek naar de interacties tussen de vier regio's in ons corpus, in verschillende richtingen.

In Paragraaf 2 worden eerst de belangrijkste uitkomsten voor elke variabele samengevat. Nadien reflecteren we in Paragraaf 3 over de mogelijke beperkingen van het onderzoek. Deze worden gevolgd door algemene conclusies over de taalexterne variabelen periode, genre en regio. We sluiten dit hoofdstuk af met enkele slotbeschouwingen in Paragraaf 4. In deze laatste paragraaf wordt expliciet teruggekoppeld naar de concepten monocentriciteit, pluricentriciteit en pluriarealiteit.

2 Uitkomsten per variabele

Spelling van /a:/ in gesloten syllabe

Voor de spelling van /a:/ in gesloten syllabe beschouwden we drie varianten: <aa>, <ae> en <ai>. Die laatste variant kwam uiteindelijk amper voor in ons corpus. We konden vaststellen dat de meerderheid van de tokens met <ae> gespeld werd. De algemene distributie van de varianten (voorkeur voor <ae>) werd weerspiegeld in de drie genres: er kwamen geen grote genreverschillen aan het licht, en de invloed van het genre was voor deze variabele dan ook eerder beperkt. Wel constateerden we dat de formelere administratieve teksten niet het voortouw namen als het ging om de <aa>-spelling. In de 17de eeuw kwam de nieuwe variant zichtbaar op in de egodocumenten (Holland) en de pamfletten (Holland en Brabant), terwijl deze nagenoeg niet voorkwam in de administratieve teksten. De taalexterne variabelen regio en periode oefenden een onmiskenbare invloed uit op de verdeling van de spellingvarianten. Praktisch afwezig in de 16de eeuw kwam de <aa>-spelling in de 17de eeuw op in Holland en Brabant. In de 18de eeuw was <aa> overtuigend de meerderheidsvariant geworden in de Noordelijke regio's, terwijl de grote meerderheid van de tokens in Brabant nog met <ae> gespeld werd, en <aa> zo goed als niet voorkwam in Vlaanderen. Het is in de 18de eeuw dat zich een duidelijk verschil aftekende tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied. Waar Holland en Zeeland in de 19de eeuw haast volledig overgestapt waren op de <aa>-spelling, bleef <ae> dominant in het taalgebruik in Brabant en Vlaanderen. In de Zuidelijke normatieve traditie uit de tweede helft van de 18de eeuw werden de spellingvarianten <ae> en <aa> ook expliciet tegenover elkaar geplaatst, waarbij <ae> als typisch Zuidelijk en <aa> als typisch Noordelijk gold (Rutten, 2011, pp. 186-188).

In het patroon van verspreiding dat we voor deze spellingvariabele waarnemen herkennen we een centrum-periferiedynamiek en pluricentriciteit. Het regionale patroon in de 17de eeuw kunnen we duiden als een centrum-periferieverschil (Holland tegenover Zeeland en Brabant tegenover Vlaanderen), maar ook als pluricentriciteit in de strikte betekenis. De verandering gaat namelijk uit van Holland en Brabant. Het centrum-periferieverschil is in de 18de eeuw verdwenen in het Noorden, maar blijft tot en met de 19de eeuw bestaan in het Zuiden. Het Noord-Zuidverschil vanaf de 18de eeuw wijst dan weer in de richting van pluricentriciteit in de nationale

betekenis. We zien dan een andere ontwikkeling in het Noorden en het Zuiden, die we in verband kunnen brengen met de politieke grens tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

Spelling van /k/ in woordfinale positie

Voor de orthografische representatie van /k/ in woordfinale positie analyseerden we eveneens drie spellingvarianten, namelijk <c>, <ck> en <k>. Iets meer dan de helft van de tokens werd in ons corpus met de moderne variant <k> gespeld. Het aantal spellingen met <k> was het hoogst in de gedrukte pamfletten. In dit genre kwamen de oudere spellingvormen met <c> en <ck> procentueel gezien het minst vaak voor. In de handgeschreven egodocumenten werd de spelling met <k> van de drie varianten het meest gebruikt, al bevatte dit genre dan weer de meeste <c>-spellingen. De formelere administratieve teksten waren echter het meest conservatief: in dit genre was de moderne variant ondergeschikt aan de spelling met <ck>. Daarnaast bepaalde de periode in grote mate de distributie van de varianten. Zo was het gebruik van <c> hoofdzakelijk terug te voeren naar de 16de eeuw en kwam de moderne variant <k> – net als <aa> – pas op in de 17de eeuw. In combinatie met de variabele regio leverde dit enkele interessante inzichten op. De variant <k> verscheen in de 17de eeuw in elke regio; we namen daarbij een centrum-periferieverschil in het Noorden waar, maar niet in het Zuiden. De 18de eeuw ging vervolgens gepaard met een opvallend Noord-Zuidverschil: terwijl de Noordelijke regio's de <k>-spelling dan bijna volledig overgenomen hadden, was <ck> nog de meerderheidsvariant in de Zuidelijke regio's. We maakten hieruit op dat de verandering zich iets langzamer voltrok in het Zuiden van het taalgebied. In de 19de eeuw was dit Noord-Zuidverschil echter verdwenen. Ook de Zuidelijke regio's waren toen haast volledig overgeschakeld op de <k>-spelling.

Net als bij de spelling van /a:/ in gesloten syllabe kan de distributie van de spellingvarianten in de 18de eeuw beschreven worden in termen van pluricentriciteit (in de nationale betekenis). Opnieuw blijkt de politieke grens tussen Noord en Zuid in de 18de eeuw implicaties te hebben op taalkundig vlak. Anders dan bij de spelling van /a:/ is bij de spelling van /k/ het Noord-Zuidverschil verdwenen in de 19de eeuw. Voorts is een centrum-periferieverschil binnen het Noorden en het Zuiden minder relevant voor deze variabele.

Spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam

Als derde spellingvariabele onderzochten we de werkwoordsuitgangen bij stammen op *-d* in de 2de en 3de persoon singularis en de 2de persoon pluralis van de indicatief presens. In deze posities kon in het verleden <t>, <d> of <dt> gespeld worden. Van deze drie varianten was de <dt>-spelling het sterkst vertegenwoordigd in ons corpus. Daarnaast kwamen de varianten <t> en <d> ongeveer even vaak voor. De voorkeur voor <dt> werd weerspiegeld in de administratieve teksten en (vooral) in de pamfletten. In de egodocumenten werd daarentegen minder dan de helft van de tokens met <dt> gespeld. Deze variant verscheen wel nog net iets vaker dan <t> en <d> in de persoonlijke geschriften. Uit de literatuur konden we opmaken dat de drie varianten al naast elkaar voorkwamen in het Middelnederlands (Gledhill, 1973, p. 255). De <dt>-spelling dook effectief al relatief vaak op in de 16de eeuw. In tegenstelling tot de vorige twee spellingvariabelen observeerden we hier geen gestage toename van de moderne variant door de eeuwen heen. We moesten daarentegen rekening houden met het traject van elke variant afzonderlijk. In de 16de eeuw concurreerden <dt> en <t> sterk met elkaar. Nadien volgden de drie spellingvarianten elkaar op als dominante variant: <t> in de 17de eeuw, <d> in de 18de eeuw en tot slot <dt> in de 19de eeuw. In de 19de eeuw werd de <dt>-spelling dus opnieuw belangrijker, tot op vandaag. In de 17de, 18de en 19de eeuw hadden we telkens te maken met supralocalisatie van één bepaalde variant. Gelet op de inkomende variant per eeuw konden we ook het regionale patroon in kaart brengen. De spelling met <t> was in de 16de eeuw al het meest aanwezig in Zeeland en had zich in de 17de eeuw (supralocalisatie van <t>) verspreid over de andere regio's. De <d>-spelling, die in de 18de eeuw dominant werd, leek dan weer uit te gaan van Vlaanderen. De variant <d> bleef namelijk onder de radar in de 16de en 17de eeuw, maar dook toen wel al enkele keren op in Vlaanderen. De periferieën Zeeland en Vlaanderen gedroegen zich – weliswaar los van elkaar – in die zin progressief. In de 18de eeuw (supralocalisatie van <d>) was Vlaanderen echter net conservatief met de meeste <t>-spellingen. Wanneer de moderne <dt>-spelling in de 19de eeuw vervolgens de bovenhand kreeg manifesteerde zich een Noord-Zuidverschil. De uitgang *-dt* was toen duidelijk de norm geworden in de Noordelijke regio's, terwijl een substantieel deel van de tokens in het Zuiden nog met <d> gespeld werd. Binnen het Zuiden was er wel nog een markant verschil tussen het centrum Brabant en de periferie Vlaanderen: terwijl Brabant de moderne

variant <dt> in grote mate overgenomen had, was de spelling met <d> nog dominant in Vlaanderen.

Door de verschillende inkomende varianten is het moeilijk om de distributie te beschrijven in termen van monocentriciteit, pluricentriciteit of pluriarealiteit. Het Noord-Zuidverschil in de 19de eeuw wijst wel op pluricentriciteit in de nationale betekenis: in het Noorden van het taalgebied is <dt> dan de norm geworden, terwijl <d> ook nog een noemenswaardige variant is in het Zuiden. Daarnaast is er in de 19de eeuw binnen het Zuiden sprake van een centrum-periferieverschil.

Sjwa-apocope

In het vierde analysehoofdstuk onderzochten we de sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1ste persoon singularis van de indicatief presens. Bij deze werkwoordsvormen konden we in ons corpus vier mogelijke uitgangen onderscheiden: de nuluitgang (-Ø), *-e*, *-en* en *-t*. De laatste twee varianten kwamen echter slechts zelden voor in het corpus. Na de algemene distributie lieten we deze dan ook verder buiten beschouwing. De nuluitgang was met drie vierde van de tokens dominant in het HCD. Een kleiner deel van de tokens kreeg dus nog de uitgang *-e*. Net als bij de spelling van /a:/ en de spelling van /k/ zagen we hier hoe de moderne variant door de eeuwen heen terrein won. De sjwa-apocope was wel al aan de gang in de 16de eeuw. In de 19de eeuw was de sjwa-uitgang bijna volledig verdrongen uit het taalgebruik. Wat de regionale variatie aangaat, konden we vaststellen dat de verandering van sjwa-vormen naar geapocopeerde vormen in de 17de eeuw geleid werd door Holland. We beschikten over onvoldoende tokens om een sluitend oordeel te vellen over de regionale verspreiding in de 16de eeuw. Meer onderzoek is op dat punt noodzakelijk. In de 18de eeuw hadden de geapocopeerde vormen ook in de drie andere regio's de bovenhand genomen. De apocope was toen al iets meer gevorderd in de Noordelijke regio's, wat zich uitte in een klein Noord-Zuidverschil. Dit bleef enigszins zichtbaar in de 19de eeuw, toen de Noordelijke regio's volledig overgestapt waren op de geapocopeerde vormen. We lieten de conclusie over het 19de-eeuwse Zuiden nog open door het lage aantal tokens (Brabant) en te weinig verschillende scribenten (Vlaanderen). Aangezien we voor deze variabele zochten naar werkwoordsvormen in de 1ste persoon enkelvoud, en deze vormen zeer zelden voorkomen in de administratieve teksten, beperkten we ons voor de genreverschillen tot de egodocumenten en de pamfletten. Onze

vaststelling was dan dat het percentage van de nuluitgang hoger lag in de pamfletten dan in de egodocumenten en de pamfletten dus progressiever waren. De apocope voltrok zich ook door de eeuwen heen sneller in de gedrukte pamfletten.

Voor deze variabele konden we vooral besluiten dat de verandering aangevoerd werd door Holland in de 17de eeuw. Een eeuw later had de moderne variant zich verder verspreid over de andere regio's. Onze resultaten bevestigen in die zin de traditionele opvatting dat Holland het enige centrum was van waaruit de nieuwe vormen, die later de standaardvormen zouden worden, zich verspreidden.

Negatie

In Hoofdstuk 9 kwam de verandering van de oudere tweeledige negatie naar de moderne eenledige negatie aan bod. De enkele negatie maakte in ons corpus ongeveer twee derde van het geheel uit. Naast de gebruikelijke taalexterne factoren onderzochten we voor deze variabele ook de invloed van de syntactische context. Deze taalinterne factor bleek in eerder onderzoek telkens opnieuw bepalend voor het type negatie. In overeenstemming met de literatuur toonden onze resultaten aan dat V1-contexten het meest progressief waren, en SOV-contexten het meest conservatief. Verder was de verandering al zichtbaar in de 16de eeuw en zo goed als voltooid in de 19de eeuw. De tweeledige negatie kwam namelijk amper nog voor in onze 19de-eeuwse teksten. De eenledige negatie was in de vroegste periode het meest gevorderd in Holland, maar verscheen dan ook al in de andere regio's. In de 17de eeuw werd een sterke stijging van het percentage enkele negatie geregistreerd in Holland, Zeeland en Vlaanderen. Deze regio's hadden samen een voorsprong op Brabant, waar de tweeledige ontkenning dan nog de meerderheidsvariant was. In de 18de eeuw had de verandering zich al grotendeels voltrokken in het Noorden. In tegenstelling tot de 17de eeuw volgde Brabant in de 18de eeuw eerder de Noordelijke regio's en bleef Vlaanderen dan als enige regio achter met de tweeledige negatie als dominante variant. Het Noord-Zuidverschil dat zich in de 18de eeuw manifesteerde is dus vooral een verschil tussen de Noordelijke regio's (waarbij Brabant aansluit) en Vlaanderen. In de 19de eeuw stabiliseerde de situatie zich en was er amper nog variatie. Over het algemeen kwam de eenledige negatie het vaakst voor in de pamfletten, en was het relatieve aandeel van de tweeledige negatie nog het grootst in de administratieve

teksten. Het percentage eenledige negatie lag iets hoger in de egodocumenten dan in de administratieve teksten. Diachroon gezien waren de genreverschillen echter niet zo groot, maar bespeurden we wel verschillende snelheden waarmee het aandeel van de moderne variant toenam.

We kunnen concluderen dat pluricentriciteit in de nationale betekenis opnieuw van toepassing is op de distributie in de 18de eeuw. De eenledige negatie was toen duidelijk de norm geworden in het Noorden, terwijl de tweeledige negatie vooral in Vlaanderen nog een rol speelde. Naast pluricentriciteit was er in de 18de eeuw sprake van een opvallend centrum-periferieverschil binnen de Zuidelijke Nederlanden.

D-/w-relativa

In het laatste analysehoofdstuk bestudeerden we de verschuiving van d- naar w-relativa bij de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Het moderne w-relativum bleek de dominante variant in ons corpus. De verandering naar w-vormen had in de 16de eeuw al een bepaald stadium bereikt en was in grote mate voltooid in de 19de eeuw. De d-relativa werden toen nog in beperkte mate gebruikt. In de 16de eeuw verschenen de w-vormen zichtbaar vaker in de centra Holland en Brabant dan in de corresponderende periferieën. Binnen het Noorden en het Zuiden was er dus sprake van een centrum-periferieverschil in de 16de eeuw. In de 17de eeuw werd dit verschil echter opgeheven in het Noorden, en was er nog maar een klein verschil tussen Brabant en Vlaanderen in het Zuiden. De 17de en 18de eeuw gingen eerder gepaard met wisselende regionale tendensen, waarop de situatie zich stabiliseerde in de 19de eeuw en alle regio's overtuigend voor de w-relativa kozen. Bij de distributie per genre bleek dat de administratieve teksten en de pamfletten iets progressiever waren dan de egodocumenten. Het moderne w-relativum was in elk genre de meerderheidsvariant, maar in de egodocumenten werden nog de meeste d-vormen aangetroffen. Wanneer we de diachrone dimensie mee in overweging namen, stelden we wel vast dat de administratieve teksten vooral in de 16de eeuw, maar ook in de 17de eeuw minder w-vormen produceerden dan de egodocumenten en de pamfletten. Vanaf de 18de eeuw namen de administratieve teksten de w-relativa echter massaal over. Bij de egodocumenten (en in mindere mate ook bij de pamfletten) registreerden we daarentegen in de vroegste drie periodes eerder een geleidelijke

overname van de w-vormen. De verandering voltrok zich dus in een verschillend tempo binnen elk genre. Van de drie genres kwamen de d-relativa in de 19de eeuw nog het vaakst voor in de egodocumenten.

Het regionale patroon in de 16de eeuw wijst op een centrum-periferieverschil in het Noorden en het Zuiden. De verandering leek in de 16de eeuw aangevoerd te worden door Holland en Brabant, wat als pluricentriciteit in de strikte betekenis geïnterpreteerd kan worden. In de volgende eeuwen kunnen we het distributiepatroon echter niet beschrijven aan de hand van de concepten monocentriciteit, pluricentriciteit of pluriarealiteit. Er is namelijk niet één duidelijk centrum aan te wijzen in de 16de of 17de eeuw (monocentriciteit). Verder lijken noch de nationale grenzen (pluricentriciteit), noch de dialectgrenzen (pluriarealiteit) een rol te spelen bij de distributie van de varianten.

3 Algemene reflectie en conclusies

Vooraleer we enkele algemene conclusies formuleren met betrekking tot de taalexterne onafhankelijke variabelen periode, genre en regio, reflecteren we over de mogelijke beperkingen van het ondernomen onderzoek.

Allereerst trekken we conclusies op grond van geschreven taalgebruik, maar beschikken we niet over de attitudes van de toenmalige sprekers. Onder meer Dollinger (2019a) vestigt in het huidige debat over pluricentriciteit de aandacht op taalattitudes en identiteit. Dat taalattitudes en identiteit belangrijke elementen zijn in de theorie over pluricentriciteit blijkt ook uit twee van de criteria die Muhr (2012; 2016) opsomt voor pluricentriciteit, namelijk *acceptance of pluricentricity* en *relevance for identity* (cf. Hoofdstuk 3). Met een historisch corpus kunnen we uiteraard niet peilen naar attitudes. Wanneer we in Paragraaf 2 van dit hoofdstuk dus spreken over pluricentriciteit in de 18de eeuw weten we niet of onze scribenten zich ook effectief bewust waren van twee variëteiten aan elke kant van de grens. In de normatieve traditie uit de 18de eeuw vinden we echter wel aanwijzingen voor een eigen Zuidelijke (talige) identiteit. Met name in de tweede helft van de 18de eeuw werd in Zuidelijke metalinguïstische publicaties een typisch Noordelijke spelling tegenover een typisch Zuidelijke spelling geplaatst, waarbij bepaalde spellingvarianten geassocieerd werden met een Noordelijke of Zuidelijke identiteit (Vosters, Rutten, Van der Wal &

Vandenbussche, 2012, pp. 139-140). In zekere zin werden we dan ook geïnformeerd over taalattitudes, weliswaar binnen het Zuidelijke metalinguïstische discours. We argumenteren dat we, door telkens de standpunten van de grammatici te beschouwen, deels tegemoet kunnen komen aan het gebrek aan kennis van echte taalattitudes bij een bredere groep van taalgebruikers.

Een tweede bedenking betreft de invloed die toegeschreven wordt aan een bepaalde regio. Bij de sjwa-apocope beschrijven we bijvoorbeeld dat de geapocopeerde vormen zich verspreid hebben van Holland in de 17de eeuw naar de andere regio's in de 18de eeuw. Op die manier wordt – misschien te eenvoudig – verondersteld dat Holland een invloed uitoefende op de drie andere regio's. Een verschil in chronologie is weliswaar mogelijk, maar het wijst niet noodzakelijk op een causaal verband of invloed per se. In dit specifieke geval is de invloed van Holland evenwel waarschijnlijk. De sjwa-apocope heeft namelijk geen basis in de gesproken taal in Zeeland en Vlaanderen (cf. Hoofdstuk 8, Paragraaf 5). De vormen zonder *-e* moeten zich dus wel verspreid hebben van Holland naar Zeeland, en verder naar Vlaanderen.

In het vervolg van deze paragraaf formuleren we de algemene conclusies met betrekking tot de taalexterne onafhankelijke factoren in ons onderzoek.

3.1 Periode

Op de werkwoordsuitgangen bij stammen op *-d* na zagen we allereerst dat de moderne variant zich door de eeuwen heen verspreidde in de vorm van een s-curve. Voor sommige variabelen was de 19de eeuw (bijna) het eindpunt van de verandering (/k/, sjwa-apocope, negatie), terwijl dit eindpunt voor andere variabelen vermoedelijk later in de 19de eeuw te situeren was (/a:/, relativa). Op grond van de verschillende s-curves constateerden we verder dat de 18de eeuw voor veel variabelen een doorbraak van de moderne variant betekende. Dit is een interessante vaststelling. De 18de eeuw in het Noorden werd immers lange tijd beschouwd als een periode die weinig interessant was op taalkundig vlak. Dit beeld is intussen wel bijgesteld (Van der Wal & Van Bree, 2008, p. 232; Vosters, 2011, p. 13). Het beeld van het Zuidelijke Nederlands in de 18de eeuw was al helemaal niet rooskleurig (Van der Horst, 2004). De opvatting dat het Zuidelijke Nederlands in de 18de eeuw in verval

was wordt door Van der Horst (2004) bestempeld als een mythe. Ook recenter empirisch onderzoek toonde aan dat deze opvatting onjuist was (zie o.a. Rutten & Vosters, 2011; Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012). Dezelfde 18de eeuw blijkt nu in het taalgebruik een sleutelperiode te zijn geweest.

3.2 Genre

Wat de genreverschillen betreft konden we vaststellen dat de moderne varianten over het algemeen eerder overgenomen werden door de gedrukte pamfletten. Het taalgebruik in dit genre kunnen we dus kenmerken als het meest progressief. Bij bepaalde individuele resultaten was er bovendien ook regelmatig sprake van een sterke invloed van de pamfletten. Het relatief hoge percentage <k>-spellingen in Vlaanderen in de 17de eeuw was bijvoorbeeld toe te schrijven aan één bepaald pamflet. Ook de geapocopeerde vormen in Vlaanderen in de 17de eeuw zijn afkomstig van de pamfletten, net als het percentage eenledige negatie. Op zich is het niet zo verrassend dat de moderne varianten het vaakst opdoken in de gedrukte en dus geredigeerde pamfletten. Van gedrukte teksten kan namelijk verwacht worden dat het taalgebruik meer gestandaardiseerd is. In het *Going Dutch Corpus* bleek het taalgebruik in de gedrukte kranten eveneens uniformer dan het taalgebruik in de handgeschreven private brieven en dagboeken/reisverslagen (Krogull, 2018).

Tegenover de gedrukte pamfletten in het HCD staan handgeschreven administratieve teksten en egodocumenten. Uit onze resultaten konden we niet afleiden dat het ene handgeschreven genre overtuigend progressiever was dan het andere. De verhouding tussen de administratieve teksten en de egodocumenten verschilde per variabele: bij de spelling van /k/ waren de administratieve teksten conservatiever dan de egodocumenten; bij de spelling van /t/ waren de egodocumenten conservatiever dan de administratieve teksten; bij de relativa waren de administratieve teksten conservatiever in de 16de en 17de eeuw, maar net progressiever in de 18de en 19de eeuw. Verder noteerden we geen grote genreverschillen bij de spelling van /a:/, en was het verschil tussen administratieve teksten en egodocumenten eerder klein bij de negatie. Bij de sjwa-apocope was tot slot enkel een vergelijking mogelijk tussen de egodocumenten en de pamfletten. De administratieve teksten en de egodocumenten waren over het algemeen

wel conservatiever dan de gedrukte pamfletten. Voor de factor genre in ons onderzoek kunnen we dus besluiten dat er vooral een verschil was tussen de handgeschreven en gedrukte genres in het corpus.

3.3 Regio

Een algemene observatie met betrekking tot de factor regio was dat de regionale variatie sterk verschilde per variabele. De moderne varianten verspreidden zich dan ook niet telkens volgens hetzelfde patroon, bijvoorbeeld van het Noorden naar het Zuiden of van het centrum naar de periferie binnen elk gebied (Noord/Zuid). Behalve bij de sjwa-apocope was er in de 16de of 17de eeuw ook geen duidelijk zwaartepunt van de verandering aan te wijzen. De centrum-periferieverschillen bleken overigens niet zo sterk, zeker niet in de Noordelijke Nederlanden. Indien er in het Noorden al van een centrum-periferieverschil gesproken kon worden, was dit te situeren in de 16de en 17de eeuw. Het verschil tussen Holland en Zeeland was doorgaans verdwenen in de 18de eeuw. De centrum-periferiedynamiek was dus eerder van toepassing op het Zuiden. Bij de spelling van /a:/ was het verschil tussen centrum Brabant en periferie Vlaanderen persistent van de 17de tot en met de 19de eeuw. Bij de spelling van /k/ en de negatie manifesteerde het verschil zich in de 18de eeuw en was het vervolgens verdwenen in de 19de eeuw. Bij de spelling van /t/ bespeurden we daarentegen pas een centrum-periferieverschil in de 19de eeuw. Ook hier zien we dus geen eenduidige tendens.

De dynamiek tussen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied bleek belangrijker in ons onderzoek. Bij drie variabelen tekende zich namelijk een Noord-Zuidverschil af in de 18de eeuw: spelling van /a:/, spelling van /k/ en negatie. Daarnaast zagen we bij de spelling van /t/ een Noord-Zuidverschil in de 19de eeuw. We konden deze Noord-Zuidverschillen telkens in verband brengen met pluricentriciteit in de nationale betekenis. Hieruit volgt dat pluricentriciteit in deze betekenis voornamelijk voor de spellingvariabelen aangewend kon worden. Dit is gezien de normentradities niet zo verwonderlijk. Aan de andere kant kunnen we ook besluiten dat pluricentriciteit in de nationale betekenis dus minder geschikt is om de morfonologische en morfosyntactische variabelen te beschrijven – met uitzondering van de negatie. We maakten verder twee keer melding van pluricentriciteit in de strikte betekenis: bij de spelling van /a:/ (17de eeuw)

en de relativa (16de eeuw). Uit die resultaten kunnen we dus niet afleiden of pluricentriciteit in deze betekenis geschikter is om spellingvariabelen te beschrijven. Pluricentriciteit in de strikte betekenis kwam dan ook nog minder vaak voor dan pluricentriciteit in de nationale betekenis. Hierdoor komt het begrip 'centrum' enigszins op losse schroeven te staan (cf. Paragraaf 4).

Tot slot merken we nog op dat de Noordelijke regio's in de 19de eeuw telkens volledig of bijna volledig overgeschakeld waren op de moderne (standaard)variant. In de Zuidelijke regio's bleven oudere varianten daarentegen soms nog langer circuleren (cf. spelling van /a:/, spelling van /t/).

4 Slotbeschouwingen

Nu de algemene conclusies van het onderzoek bekend zijn, keren we terug naar de kern van ons onderzoek, namelijk het concept pluricentriciteit en de alternatieve concepten monocentriciteit en pluriarealiteit.

Allereerst gaven onze resultaten geen blijk van consecutieve monocentriciteit. Holland had weliswaar een voortrekkersrol bij de sjwa-apocope in de 17de eeuw, maar er is geen reden om aan te nemen dat er voor taalveranderingen in het algemeen slechts één centrum was van waaruit nieuwe vormen zich verspreidden. Bij sommige variabelen in ons corpus fungeerden Holland én Brabant namelijk als centrum in de 16de of 17de eeuw (spelling van /a:/, relativa). Bij andere variabelen was er in de vroegste periodes dan weer geen duidelijk centrum aan te wijzen (spelling van /k/, spelling van /t/).

Er is nog minder reden om aan te nemen dat onze taalgeschiedenis gekenmerkt wordt door pluriarealiteit: de aangrenzende dialectgebieden Zeeland en Vlaanderen vertonen meestal net een andere distributie. Bij de spelling van /a:/ was Zeeland bijvoorbeeld al in de 18de eeuw overgeschakeld op de spelling met <aa>, terwijl <aa> toen nog praktisch afwezig was in Vlaanderen. Bij de spelling van /t/ was <d> in Zeeland de dominante variant in de 18de eeuw, terwijl de meerderheid van de tokens toen met <t> gespeld werd in Vlaanderen. Het is verder niet zo dat de slot-sjwa langer gebruikt werd in Zeeland en Vlaanderen, hoewel *-e* wel voorkomt in de Zeeuwse en

Vlaamse dialecten. Op de relativa na kunnen we voor elke variabele een tegenargument voor pluriarealiteit vinden. In ons onderzoek – met de bijhorende operationalisering van het concept – bleek pluriarealiteit dus niet geschikt als concept om taalveranderingspatronen te beschrijven. Op een dieper (lokaal) niveau zouden we misschien wel een pluriareale distributie kunnen waarnemen. We zijn ons bewust van die theoretische mogelijkheid.

Dan komen we uiteindelijk aan bij het concept pluricentriciteit. We kunnen eerst en vooral stellen dat het concept pluricentriciteit niet toepasbaar is als beschrijving van de hele periode, voor alle variabelen. Wel zagen we voor verschillende variabelen een Noord-Zuidverschil in de 18de eeuw. Bij de spelling van /a:/ en de spelling van /k/ kwam dit Noord-Zuidverschil het best tot uiting. De politieke grens tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden zorgde dan voor een verschillende distributie aan elke kant van de grens. Het gaat dus om één specifieke periode waarin we het concept pluricentriciteit in de nationale betekenis kunnen aanwenden, en voor een beperkte set variabelen. In de strikte betekenis kwam pluricentriciteit nog minder voor. Voor het Nederlands kunnen we dus besluiten dat er geen reden is om pluricentriciteit als een cruciaal begrip in de taalgeschiedenis naar voren te schuiven. De uitkomsten van ons onderzoek suggereren alvast niet dat alle taalveranderingspatronen verklaard kunnen worden aan de hand van pluricentriciteit.

In de inleiding van dit hoofdstuk beschreven we dat het onze ambitie was om de basis te leggen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands. Voor ons onderzoek was het dan ook noodzakelijk om de interactie tussen het Noorden en het Zuiden, en tussen centrale en perifere gebieden nader te bestuderen. We konden concluderen dat het beeld van een monocentrische taalgeschiedenis voor het Nederlands grotendeels niet klopt. We konden echter eveneens vaststellen dat het concept monocentriciteit ook niet vervangen kan worden door een pluricentrisch beeld. De invulling van een geïntegreerde taalgeschiedenis moet dus anders zijn dan we eerst voor ogen hadden. Uit de voorgaande bespreking werd namelijk duidelijk dat de invloed van centra tamelijk beperkt was. De vraag werpt zich dan ook op in welke mate we in toekomstig onderzoek nog moeten uitgaan van 'centra'. In de traditionele taalgeschiedschrijving staat die opeenvolging van centra wel centraal (monocentriciteit). Er wordt daarentegen heel weinig aandacht besteed aan geografische dynamieken en de mate waarin het Noordelijke en

Zuidelijke Nederlands verweven waren, zeker na de middeleeuwen. In een geïntegreerde geschiedenis staat die geografische variatie (in plaats van de notie van 'centrum') idealiter in het middelpunt van de belangstelling. We argumenteren dat dit een vruchtbare piste is, die in toekomstig onderzoek verder uitgewerkt dient te worden. Hopelijk kunnen we dan over enkele decennia de bladzijde met de traditionele visie definitief omslaan.

Bibliografie

Ammon, U. (1989). Towards a descriptive framework for the status/function (social position) of a language within a country. In U. Ammon (Red.), *Status and function of languages and language varieties* (pp. 21–106). Berlijn/New York: de Gruyter.

Ammon, U. (1995). *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten*. Berlijn/New York: de Gruyter.

Ammon, U. (1998). Plurinationalität oder Pluriarealität? Begriffliche und terminologische Präzisierungsvorschläge zur Plurizentrizität des Deutschen – mit einem Ausblick auf ein Wörterbuchprojekt. In P. Ernst, & F. Patocka (Red.), *Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Festschrift für Peter Wiesinger zum 60. Geburtstag* (pp. 313–322). Wenen: Edition Praesens.

Ammon, U. (2005). Pluricentric and divided languages/plurizentrische und geteilte Sprachen. In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, & P. Trudgill (Red.), *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society. Vol. 2* (2de herziene druk) (pp. 1536–1543). Berlijn/New York: de Gruyter.

Ammon, U., Bickel, H., Ebner, J., et al. (2004). *Variantenwörterbuch des Deutschen. Die deutsche Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol*. Berlijn/New York: de Gruyter.

Auer, A., Peersman, C., Pickl, S., Rutten, G. J., & Vosters, R. (2015). Historical sociolinguistics. The field and its future. *Journal of Historical Sociolinguistics*, *1*(1), 1–12.

Auer, P. (2005). The construction of linguistic borders and the linguistic construction of borders. In M. Filppula, J. Klemola, M. Palander, & E. Penttilä (Red.), *Dialects across borders. Selected papers from the 11th International Conference on Methods in Dialectology (Methods XI), Joensuu, August 2002* (pp. 3–30). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Auer, P. (2014). Enregistering pluricentric German. In A. Soares da Silva (Red.), *Pluricentricity. Language variation and sociocognitive dimensions* (pp. 19–48). Berlijn/Boston: de Gruyter.

Baayen, R. H. (2008). *Analyzing linguistic data. A practical introduction to statistics using R*. Cambridge: Cambridge University Press.

Baggerman, A., Dekker, R. M., Grabowsky, E., & Schulte Nordholt, G. (z.j.). *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Nederlanders uit de negentiende eeuw*. Geraadpleegd op http://www.egodocument.net/repertorium.html (16/05/2020)

Behaegel, P. (1817). *Nederduytsche Spraekkunst. Eerste boekdeel*. Brugge: Weduwe De Moor en Zoon.

Behaegel, P. (z.j. [±1825]). *Nederduytsche Spraakkunst. Tweéde boekdeél*. Brugge: C. De Moor.

Beheydt, G. (1998). *Het gebruik en de vorm van de negatie in het Zuidelijke Nederlands in een diachronisch perspectief (15de–20ste eeuw)* (Ongepubliceerde masterscriptie). Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Biber, D. (1988). *Variation across speech and writing*. Cambridge: Cambridge University Press.

Biber, D., Finegan, E., & Atkinson, D. (1994). ARCHER and its challenges. Compiling and exploring A Representative Corpus of Historical English Registers. In U. Fries, P. Schneider, & G. Tottie (Red.), *Creating and using English language corpora. Papers from the 14th International Conference on English Language Research on Computerized Corpora, Zurich 1993* (pp. 1–13). Amsterdam: Rodopi.

Blockmans, W. P. (2014). De vorming van een politieke unie (veertiende-zestiende eeuw). In J. C. H. Blom, & E. Lamberts (Red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (pp. 63–144). Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Boutkan, D., & Kossmann, M. (1998). Over sjwa-apocope in het Nederlands. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *114*, 164–171.

Brieven als Buit corpus. (2013). Universiteit Leiden. Samengesteld door M. van der Wal (leider onderzoeksprogramma), G. Rutten, J. Nobels en T. Simons, met medewerking van vrijwilligers van het Leidse *Wikiscripta Neerlandica* transcriptieproject, en gelemmatiseerd, voorzien van tags en zoekfaciliteiten door het Instituut voor de Nederlandse Taal (INT). 2de release 2015. 3de release 2021.
Geraadpleegd op https://brievenalsbuit.ivdnt.org

Burke, P. (2004). *Languages and communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burridge, K. (1982). On the development of negation and related changes in Middle Dutch. *Dutch Crossing*, *6*(18), 31–73.

Burridge, K. (1993). *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Clyne, M. G. (1984). *Language and society in the German-speaking countries*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clyne, M. G. (1989). Pluricentricity. National variety. In U. Ammon (Red.), *Status and function of languages and language varieties* (pp. 357–371). Berlijn/New York: de Gruyter.

Clyne, M. G. (1992a). Epilogue. In M. G. Clyne (Red.), *Pluricentric languages. Differing norms in different nations* (pp. 455–466). Berlijn/New York: de Gruyter.

Clyne, M. G. (Red.) (1992b). *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*. Berlijn/New York: de Gruyter.

Clyne, M. G. (1992c). Pluricentric languages. Introduction. In M. G. Clyne (Red.), *Pluricentric languages. Differing norms in different nations* (pp. 1–9). Berlijn/New York: de Gruyter.

Clyne, M. G. (1995). *The German language in a changing Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Coussé, E. (2010). Een digitaal compilatiecorpus historisch Nederlands. *Lexikos*, *20*, 123–142.

Couvreur, W. (1940). De tegenstelling Nederlandsch-Vlaamsch en de spellinghervormingen 1844 en 1864. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, *7*, 283–320.

Daar. (2007). In *WNT (Woordenboek der Nederlandsche Taal)*. Geraadpleegd op https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M013035&lemma=daar&domein=0&conc=true (24/06/2021)

Daems, F. (2002). Zoals wij zijn zo wordet gij. Is de werkwoordspelling logisch of etymologisch? In R. Haest, L. Van Waes, & D. Caluwé (Red.), *Communicatief bekeken. Liber amicorum Stijn Verrept* (pp. 42–54). Mechelen: Kluwer.

De Caluwe, J. (2012). Dutch as a bicentric language. A lexicographic (r)evolution. In R. Muhr (Red.), *Non-dominant varieties of pluricentric languages. Getting the picture. In memory of Michael Clyne* (pp. 143–154). Wenen et al.: Peter Lang.

De Caluwe, J. (2013a). Nederland en Vlaanderen. (A)symmetrisch pluricentrisme in taal en cultuur. *Internationale Neerlandistiek*, *51*(1), 45–59.

De Caluwe, J. (2013b). The status of (non-)dominant varieties of Dutch. Exploring the organisation of the language communities involved. In R. Muhr, C. Amorós Negre, C. Fernández Juncal, K. Zimmermann, E. Prieto, & N. Hernández (Red.), *Exploring linguistic standards in non-dominant varieties of pluricentric languages* (pp. 215–226). Wenen et al.: Peter Lang.

De Cillia, R., & Ransmayr, J. (2019). *Österreichisches Deutsch macht Schule. Bildung und Deutschunterricht im Spannungsfeld von sprachlicher Variation und Norm*. Wenen: Böhlau.

Dekker, R. (2002a). Introduction. In R. Dekker (Red.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (pp. 7–20). Hilversum: Verloren.

Dekker, R. (2002b). Jacques Presser's Heritage. Egodocuments in the study of history. *Memoria y Civilización*, *5*, 13–37.

De Schutter, G., & Kloots, H. (2000). Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17e eeuw. *Nederlandse Taalkunde*, *5*, 325–342.

De Simpel, D. (z.j. [1827]). *Taalkundige Tweespraak*. Ieper: F.-L. Smaelen.

Des Roches, J. (z.j. [1761]). *Nieuwe Nederduytsche Spraek-konst. Derden druk, oversien en verbetert doór den Autheur*. Antwerpen: Grangé. [Ed. J. M. van der Horst (2007). Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus.]

De Vooys, C. G. N. (1970). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

De Vriendt, S. F. L. (1965). *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16de eeuw*. Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.

Dibbets, G. R. W. (1985). *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*. Assen/ Maastricht: Van Gorcum.

Dollinger, S. (2019a). Debunking 'pluri-areality'. On the pluricentric perspective of national varieties, *Journal of Linguistic Geography*, *7*, 98–112.

Dollinger, S. (2019b). *The pluricentricity debate. On Austrian German and other Germanic standard varieties*. Londen: Routledge.

Duinhoven, A. M. (2002). Negaties met ne, nee, niet en of. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *118*, 214–240.

Durrell, M., Bennett, P., Scheible, S., & Whitt, R. J. (2012). *The GerManC corpus* (Documentation). Manchester: University of Manchester.

Dürscheid, C., & Elspaß, S. (2015). Variantengrammatik des Standarddeutschen. In R. Kehrein, A. Lameli, & S. Rabanus (Red.), *Regionale Variation des Deutschen. Projekte und Perspektiven* (pp. 563–584). Berlijn/Boston: de Gruyter.

DynaSAND: Barbiers, S. et al. (2006). *Dynamische syntactische atlas van de Nederlandse dialecten* (DynaSAND). Amsterdam: Meertens Instituut. Geraadpleegd op http://www.meertens.knaw.nl/sand/

E. C. P. (1713). *Ontwerp van eene Nederduytsche spraek-konst*. Meenen: Theodorus vanden Eynden.

Elspaß, S. (2005). *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer.

Elspaß, S. (2007). A twofold view 'from below'. New perspectives on language histories and language historiographies. In S. Elspaß, N. Langer, J. Scharloth, & W. Vandenbussche (Red.), *Germanic language histories 'from below' (1700–2000)* (pp. 3–9). Berlijn/New York: de Gruyter.

Elspaß, S. (2012a). Between linguistic creativity and formulaic restriction. Cross-linguistic perspectives on nineteenth-century lower class writers' private letters. In M. Dossena, & G. Del Lungo Camiciotti (Red.), *Letter writing*

in Late Modern Europe (pp. 45–64). Amsterdam/Philadephia: John Benjamins.

Elspaß, S. (2012b). The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation. In J. M. Hernández-Campoy, & J. C. Conde-Silvestre (Red.), *The handbook of historical sociolinguistics* (pp. 156–169). Chicester: Wiley-Blackwell.

Elspaß, S., & Dürscheid, C. (2017). Areale grammatische Variation in den Gebrauchsstandards des Deutschen. In M. Konopka, & A. Wöllstein (Red.), *Grammatische Variation. Empirische Zugänge und theoretische Modellierung* (pp. 85–104). Berlijn/Boston: de Gruyter.

Elspaß, S., Dürscheid, C., & Ziegler, A. (2017). Zur grammatischen Pluriarealität der deutschen Gebrauchsstandards – oder: Über die Grenzen des Plurizentrizitätsbegriffs. *Zeitschrift für deutsche Philologie*, *136*, 69–91.

Elspaß, S., & Niehaus, K. (2014). The standardization of a modern pluriareal language. Concepts and corpus designs for German and beyond. *Orð Og Tunga*, *16*, 47–67.

Etymologiebank. (2010). Samengesteld door N. van der Sijs. Geraadpleegd op http://etymologiebank.nl/

Frijhoff, W., & Spies, M. (2000). *1650. Bevochten eendracht* (2de druk). Den Haag: Sdu.

Geerts, G. (1992). Is Dutch a pluricentric language? In M. G. Clyne (Red.), Pluricentric languages. Differing norms in different nations (pp. 71–92). Berlijn/New York: de Gruyter.

Geerts, G. (1997). Nederlands in België. In M. C. van den Toorn, W. J. J. Pijnenburg, J. A. van Leuvensteijn, & J. M. van der Horst (Red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (pp. 563–595). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Geven. (2007). In *WNT (Woordenboek der Nederlandsche Taal)*. Geraadpleegd op http://wnt.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M019880&lemma=geven&domein=0&conc=true (21/08/2020)

Gledhill, J. M. (1973). *Aspects of the development of Dutch consonantal spelling. On the evidence of grammarians, lexicographers, and the principal*

variants of printed books, from Middle Dutch to the present day (Doctoraatsverhandeling). Londen: University of London.

Gries, S. T. (2021). *Statistics for linguistics with R. A practical introduction* (3de herziene druk). Berlijn/Boston: de Gruyter.

Grondelaers, S., & Van Hout, R. (2011). The standard language situation in the Low Countries. Top-down and bottom-up variations on a diaglossic theme. *Journal of Germanic Linguistics*, *23*(3), 199–243.

Harline, C. E. (1987). *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.

Harms, R. (2011). *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Haugen, E. (1966). Dialect, language, nation. *American Anthropologist*, *68*(4), 922–935.

Henckel, F. L. N. (1815). *Nieuwe Vlaemsche spraek-konst*. Gent: P. F. de Goesin-Verhaeghe.

Hoeksema, J. (1997). Negation and negative concord in Middle Dutch. In D. Forget, P. Hirschbühler, F. Martineau, & M. L. Rivero (Red.), *Negation and polarity. Syntax and semantics* (pp. 139–156). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Irvine, J. T., & Gal, S. (2000). Language ideology and linguistic differentiation. In P. V. Kroskrity (Red.), *Regimes of language. Ideologies, polities, and identities* (pp. 35–83). Santa Fe: School of American Research Press.

Janssens, G., & Marynissen, A. (2011). *Het Nederlands vroeger en nu* (4de druk). Leuven/Den Haag: Acco.

Janssens, P. (2014). De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579–1780). In J. C. H. Blom, & E. Lamberts (Red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (pp. 221–268). Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Joseph, J. E. (2004). *Language and identity. National, ethnic, religious*. Houndmills et al.: Palgrave Macmillan.

Kachru, B. B. (1985). Standards, codification and sociolinguistic realism. The English language in the outer circle. In R. Quirk, & H. G. Widdowson (Red.),

English in the world. Teaching and learning the language and literatures (pp. 11–30). Cambridge: Cambridge University Press.

Kachru, B. B., & Nelson, C. (1996). World Englishes. In S. L. McKay, & N. H. Hornberger (Red.), *Sociolinguistics and language teaching* (pp. 71–102). Cambridge: Cambridge University Press.

Kaislaniemi S. (2018). The Corpus of Early English Correspondence Extension (CEECE). In T. Nevalainen, M. Palander-Collin, & T. Säily (Red.), *Patterns of change in 18th-century English. A sociolinguistic approach* (pp. 45–59). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Kloeke, G. G. (1934). De Amsterdamsche volkstaal voorheen en thans. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling letterkunde*, *77-A*, 1–27.

Kloss, H. (1978). *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800* (2de druk). Düsseldorf: Schwann.

Koch, P., & Oesterreicher, W. (1985). Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. *Romantistisches Jahrbuch*, *36*, 15–43.

Krogull, A. (2018). *Policy versus practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch* (Doctoraatsverhandeling). Utrecht: LOT.

Krogull, A., Rutten, G. J., & Van der Wal, M. J. (2017). Relativisation in Dutch diaries, private letters and newspapers (1770–1840). A genre-specific national language? In T. Säily, A. Nurmi, M. Palander-Collin, & A. Auer (Red.), *Exploring future paths for historical sociolinguistics* (pp. 157–186). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Kytö, M. (1996). *Manual to the diachronic part of the Helsinki Corpus of English Texts. Coding conventions and lists of source texts* (3de druk). Helsinki: Helsinki University Press.

Labov, W. (1965). On the mechanism of linguistic change. *Georgetown Monographs on Language and Linguistics*, *18*, 91–114.

Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Labov, W. (1994). *Principles of linguistic change. Vol. 1. Internal factors*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Lamberts, E. (2014). België sinds 1830. In J. C. H. Blom, & E. Lamberts (Red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (pp. 311–379). Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Lee, D. (2001). Genres, registers, text types, domains, and styles. Clarifying the concepts and navigating a path through the BNC jungle. *Language Learning & Technology*, *5*(3), 37–72.

Levshina, N. (2015). *How to do linguistics with R. Data exploration and statistical analysis*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Lindeman, R., Scherf, Y., & Dekker, R. M. (1993). *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst.* Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Lindeman, R., Scherf, Y., & Dekker, R. M. (1994). *Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst.* Haarlem: Stichting Egodocument.

MAND II: Goeman, T., Van Oostendorp, M., Van Reenen, P., Koornwinder, O., Van den Berg, B., & Van Reenen, A. (2008). *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten*. *Deel II*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Marynissen, A. (2004). De conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands. In J. De Caluwe, M. Devos, G. De Schutter, & J. Van Keymeulen (Red.), *Schatbewaarder van de taal: Johan Taeldeman. Liber Amicorum* (pp. 609–620). Gent: Academia Press.

Marynissen, A. (2009). Taalverandering tussen evolutie en normering. De e-apocope als breuklijn tussen het Nederlands en het Duits. *Nederlandse Taalkunde, 14*(3), 233–254.

Milroy, J. (1994). The notion of 'standard language' and its applicability to the study of Early Modern English pronunciation. In D. Stein, & I. Tieken-Boon van Ostade (Red.), *Towards a Standard English 1600–1800* (pp. 19–29). Berlijn/New York: de Gruyter.

Moke, J.-J. (1823). *Nederduitsche spraakkunst naar het Hollandsch, ten bijzonderen gebruike der Vlaamsch-sprekenden*. Gent: J.-N. Houdin.

Molewijk, G. C. (1992). *Spellingverandering van zin naar onzin (1200–heden)*. Den Haag: Sdu.

Monballyu, J. (1989). *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk. II. Turben afgenomen door de Kortrijkse schepenbank (1485–1581)*. Brussel: Ministerie van Justitie.

Muhr, R. (2012). Linguistic dominance and non-dominance in pluricentric languages. A typology. In R. Muhr (Red.), *Non-dominant varieties of pluricentric languages. Getting the picture. In memory of Michael Clyne* (pp. 23–48). Wenen et al.: Peter Lang.

Muhr, R. (2013a). Codifying linguistic standards in non-dominant varieties of pluricentric languages. Adopting dominant or native norms? In R. Muhr, C. Amorós Negre, C. Fernández Juncal, K. Zimmermann, E. Prieto, & N. Hernández (Red.), *Exploring linguistic standards in non-dominant varieties of pluricentric languages* (pp. 11–44). Wenen et al.: Peter Lang.

Muhr, R. (2013b). The pluricentricity of German today. Struggling with asymmetry. In R. Muhr, C. Amorós Negre, C. Fernández Juncal, K. Zimmermann, E. Prieto, & N. Hernández (Red.), *Exploring linguistic standards in non-dominant varieties of pluricentric languages* (pp. 55–66). Wenen et al.: Peter Lang.

Muhr, R. (2016). The state of the art of research on pluricentric languages. Where we were and where we are now. In R. Muhr (Red.), *Pluricentric languages and non-dominant varieties worldwide. Part I. Pluricentric languages across continents. Features and usage* (pp. 13–37). Wenen et. al.: Peter Lang.

Muhr, R. (2018). Misconceptions about pluricentric languages and pluricentric theory. An overview of 40 years. In R. Muhr, & B. Meisnitzer (Red.), *Pluricentric languages and non-dominant varieties worldwide. New pluricentric languages – old problems* (pp. 17–56). Wenen et al.: Peter Lang.

Nederlands Historisch Genootschap. (1988). *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden. Samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* (6de herziene druk). Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap.

Neuckermans, A. (2004). The use of the negative particle en in the Flemish dialects. In B.-L. Gunnarsson, L. Bergström, G. Eklund, S. Fridell, L. H. Hansen,

A. Karstadt, B. Nordberg, E. Sundgren, & M. Thelander (Red.), *Language variation in Europe* (pp. 326–339). Uppsala: Uppsala Universitet.

Nevalainen, T. (1999). Making the best use of 'bad' data. Evidence for sociolinguistic variation in Early Modern English. *Neuphilologische Mitteilungen*, *100*(4), 499–533.

Nevalainen, T., & Raumolin-Brunberg, H. (2012). Historical sociolinguistics. Origins, motivations, and paradigms. In J. M. Hernández-Campoy, & J. C. Conde-Silvestre (Red.), *The handbook of historical sociolinguistics* (pp. 22–40). Chicester: Wiley-Blackwell.

Nevalainen, T., & Raumolin-Brunberg, H. (2017). *Historical sociolinguistics. Language change in Tudor and Stuart England* (2de druk). Londen: Routledge.

Nobels, J. (2013). *(Extra)Ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch* (Doctoraatsverhandeling). Utrecht: LOT.

Nobels, J., & Rutten, G. J. (2014). Language norms and language use in seventeenth-century Dutch. Negation and the genitive. In G. J. Rutten, R. Vosters, & W. Vandenbussche (Red.), *Norms and usage in language history, 1600–1900. A sociolinguistic and comparative perspective* (pp. 21–48). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Norrby, C., Lindström, J., Nilsson, J., & Wide, C. (2020). Pluricentric languages. In J.-O. Östman, & J. Verschueren (Red.), *Handbook of pragmatics. 23rd annual installment* (pp. 201–220). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Pamflet. (2012). In *Algemeen letterkundig lexicon*. Geraadpleegd op https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01519.php (24/08/2020)

P. B. (1757). *Fondamenten ofte grond-regels der Neder-duytsche spel-konst*. Antwerpen: Hubertus Bincken.

Posthumus, N. W. (1910–1922). *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid 1333–1795* (6 delen). Den Haag: Martinus Nijhoff.

Puttaert, J. (2016). Linguistic hybridity in nineteenth-century lower-class letters. A case study from Bruges. In A.-C. Edlund, T. G. Ashplant, & A. Kuismin (Red.), *Reading and writing from below. Exploring the margins of modernity* (pp. 215–234). Umeå: Umeå University/Royal Skyttean Society.

Puttaert, J. (2019). *Vergeten stemmen van onderop. Een sociolinguïstische analyse van briefwisseling van de lagere klassen in de Lage Landen in de lange negentiende eeuw* (Doctoraatsverhandeling). Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

Roegiers, J., & Van Sas, N. C. F. (2014). Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830). In J. C. H. Blom, & E. Lamberts (Red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (pp. 269–310). Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Romaine, S. (1982). *Socio-historical linguistics. Its status and methodology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Romaine, S. (2005). Historical sociolinguistics/historische soziolinguistik. In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, & P. Trudgill (Red.), *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society. Vol. 2* (2de herziene druk) (pp. 1696–1703). Berlijn/New York: de Gruyter.

Rutkowska, H., & Rössler, P. (2012). Orthographic variables. In J. M. Hernández-Campoy, & J. C. Conde-Silvestre (Red.), *The handbook of historical sociolinguistics* (pp. 213–236). Chicester: Wiley-Blackwell.

Rutten, G. J. (2008a). Norms for style and grammar in eighteenth-century Dutch prose, and the effect of education and of writing experience. *Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics*, *8*. Geraadpleegd op https://www.let.leidenuniv.nl/hsl_shl/Rutten.htm (16/09/2021)

Rutten, G. J. (2008b). Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen. *Nederlandse Taalkunde*, *13*, 34–59.

Rutten, G. J. (2010). Vroegmoderne relativa. Naar een diachrone constructiegrammatica. *Nederlandse Taalkunde*, *15*, 1–32.

Rutten, G. J. m.m.v. Vosters, R. (2011). *Een nieuwe Nederduitse spraakkunst. Taalnormen en schrijfpraktijken in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw*. Brussel: VUBPRESS.

Rutten, G. J. (2016). Standardization and the myth of neutrality in language history. *International Journal of the Sociology of Language*, *242*, 25–57.

Rutten, G. J., & Van der Wal, M. J. (2011). Local dialects, supralocal writing systems. The degree of orality of Dutch private letters from the seventeenth century. *Written Language & Literacy*, *14*(2), 251–274.

Rutten, G. J., & Van der Wal, M. J. (2014). *Letters as loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Rutten, G. J., & Van der Wal, M. J. (2017). Discourse continuity and the written medium. Continuative relative clauses in the history of Dutch. In D. Van Olmen, H. Cuyckens, & L. Ghesquière (Red.), *Aspects of grammaticalization. (Inter)Subjectification and directionality* (pp. 113–138). Berlijn/Boston: de Gruyter.

Rutten, G. J., Van der Wal, M. J., Nobels, J., & Simons, T. (2012). Negation in seventeenth- and eighteenth-century Dutch. A historical-sociolinguistic perspective. *Neuphilologische Mitteilungen*, *113*, 323–342.

Rutten, G. J., & Vosters, R. (2010a). Chaos and standards. Orthography in the Southern Netherlands (1720–1830). *Multilingua*, *29*(3/4), 417–438.

Rutten, G. J., & Vosters, R. (2010b). Spellingsnormen in het Zuiden. Standaardisatie van het geschreven Nederlands in de achttiende en negentiende eeuw. In M. J. van der Wal, & A. A. P. Francken (Red.), *Standaardtalen in beweging* (pp. 27–48). Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus.

Rutten, G. J., & Vosters, R. (2011). As many norms as there were scribes? Language history, norms and usage in the Southern Netherlands in the nineteenth century. In N. Langer, S. Davies, & W. Vandenbussche (Red.), *Language and history, linguistics and historiography* (pp. 229–254). Oxford/Bern: Peter Lang.

Rutten, G. J., & Vosters, R. (2013). Une tradition néerlandaise? Du bon usage aux Pays-Bas (1686-1830). In W. Ayres-Bennett, & M. Seijido (Red.), *Bon Usage et variation sociolinguistique. Perspectives diachroniques et traditions nationales* (pp. 233–243). Lyon: Editions de l'Ecole Normale Supérieure (ENS).

Rutten, G. J., Vosters, R., & Vandenbussche, W. (2014). The interplay of language norms and usage patterns. Comparing the history of Dutch, English, French and German. In G. J. Rutten, R. Vosters, & W. Vandenbussche (Red.), *Norms and usage in language history, 1600–1900. A sociolinguistic and comparative perspective* (pp. 1–17). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Rutten, G. J., Vosters, R., & Van der Wal, M. J. (2015). Frenchification in discourse and practice. Loan morphology in Dutch private letters of the eighteenth and nineteenth centuries. In C. Peersman, G. J. Rutten, & R. Vosters (Red.), *Past, present and future of a language border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries* (pp. 143–169). Berlijn/Boston: de Gruyter.

SAND I: Barbiers, S., Bennis, H., De Vogelaer, G., Devos, M., & Van der Ham, M. (2005). *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten. Deel I*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

SAND II: Barbiers, S., Van der Auwera, J., Bennis, H., Boef, E., De Vogelaer, G., & Van der Ham, M. (2008). *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten. Deel II*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Scherr, E., & Niehaus, K. (2013). ... weil man den Gebrauchsstandard erheben wird wollen. Variabilität und funktionale Äquivalenz in der Standardsyntax am Beispiel der 'Zwischenstellung' in Verbalkomplexen. In J. Hagemann, W. P. Klein, & S. Staffeldt (Red.), *Pragmatischer Standard* (pp. 75–84). Tübingen: Stauffenburg.

Scheuringer, H. (1996). Das Deutsche als pluriareale Sprache. Ein Beitrag gegen staatlich begrenzte Horizonte in der Diskussion um die deutsche Sprache in Österreich. *Die Unterrichtspraxis/Teaching German*, *29*(2), 147–153.

Scheuringer, H. (1997). Sprachvarietäten in Österreich. In G. Stickel (Red.), *Varietäten des Deutschen. Regional- und Umgangssprachen* (pp. 332–345). Berlijn/New York: de Gruyter.

Schneider, E. W. (2003). The dynamics of New Englishes. From identity construction to dialect birth, *Language*, *79*(2), 233–281.

Schneider, E. W. (2007). *Postcolonial English. Varieties around the world*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schneider, E. W. (2013). The pluricentricity of English today – and how about non-dominant varieties? In R. Muhr, C. Amorós Negre, C. Fernández Juncal, K. Zimmermann, E. Prieto, & N. Hernández (Red.), *Exploring linguistic standards in non-dominant varieties of pluricentric languages* (pp. 45–54). Wenen et al.: Peter Lang.

Schoonenboom, J. (2000). *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering. Een studie naar veranderingen in het Nederlands onzijdig*

relativum (Doctoraatsverhandeling). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Simons, T. (2013). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven* (Doctoraatsverhandeling). Utrecht: LOT.

Stewart, W. A. (1968). A sociolinguistic typology for describing national multilingualism. In J. A. Fishman (Red.), *Readings in the sociology of language* (pp. 531–545). Den Haag: de Gruyter.

Van Bree, C. (2016). *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands. Deel 1. Gotische grammatica, inleiding, klankleer* (2de druk). Leiden: Universiteit Leiden.

Van Bree, C. (2020). *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands. Deel 2. Flexie, woordvorming* (2de druk). Leiden: Universiteit Leiden.

Van den Toorn, M. C., Pijnenburg, W. J. J., Van Leuvensteijn, J. A., & Van der Horst, J. M. (Red.) (1997). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Van der Hoeven, H. (1978). Verzamelaars en pamfletten. In W. P. C. Knuttel (Red.), *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1889–1920) (pp. v–xxiii). Utrecht: HES.

Van der Horst, J. M. (1988). Over relatief dat en wat. *De nieuwe taalgids*, *81*(3), 194–205.

Van der Horst, J. M. (1993). Voornaamwoordelijke bijwoorden in 16de-eeuws Nederlands. *Spektator*, *22*, 290–308.

Van der Horst, J. M. (2004). Schreef J. B. C. Verlooy echt zo gebrekkig? Het 19de/20ste-eeuwse beeld van de 18de eeuw getoetst. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *114*, 71–82.

Van der Horst, J. M. (2008). *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* (2 delen). Leuven: Leuven University Press.

Van der Horst, J. M., & Van der Wal, M. J. (1979). Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *95*, 6–37.

Van der Sijs, N. (2004). *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu.

Van der Wal, M. J. (1995). *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: Sdu.

Van der Wal, M. J. (2002). Relativisation in the history of Dutch. Major shift or lexical change? In P. Poussa (Red.), *Relativisation on the North Sea littoral* (pp. 27–36). München: Lincom.

Van der Wal, M. J. (2003). Relativiteit in de grammaticale traditie. Tussen norm en descriptie? In E. Ruijsendaal, G. J. Rutten, & F. Vonk (Red.), *Bon jours Neef, ghoeden dagh Cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets* (pp. 361–375). Münster: Nodus.

Van der Wal, M. J. (2006). *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis.* Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Van der Wal, M. J. (2007). Eighteenth-century linguistic variation from the perspective of a Dutch diary and a collection of private letters. In S. Elspaß, N. Langer, J. Scharloth, & W. Vandenbussche (Red.), *Germanic language histories 'from below' (1700–2000)* (pp. 83–96). Berlijn/New York: de Gruyter.

Van der Wal, M. J., & Rutten, G. J. (2013). Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. In M. J. van der Wal, & G. J. Rutten (Red.), *Touching the past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents* (pp. 1–17). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Van der Wal, M. J., & Rutten, G. J. (2014). Negatieverschijnselen revisited. In F. Van de Velde, H. Smessaert, F. Van Eynde, & S. Verbrugge (Red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst* (pp. 393–405). Leuven: Leuven University Press.

Van der Wal, M. J., & Van Bree, C. (2008). *Geschiedenis van het Nederlands* (5de herziene druk). Houten: Spectrum.

Van Deursen, A. Th. (2014). De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780). In J. C. H. Blom, & E. Lamberts (Red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (pp. 145–220). Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Van Dillen, J. G. (1929–1974). *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam 1510–1672* (3 delen). Den Haag: Martinus Nijhoff.

Van Leuvensteijn, J. A., Ruijsendaal, E., Mooijaart, M. A., Geirnaert, D. J. G., & Tempelaars, R. (1997). Vroegnieuwnederlands (circa 1550–1650). In M. C. van den Toorn, W. J. J. Pijnenburg, J. A. van Leuvensteijn, & J. M. van der Horst (Red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (pp. 227–359). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Van Loey, A. (1976). *Middelnederlandse spraakkunst. Deel II. Klankleer* (7de druk). Groningen: Wolters-Noordhoff.

Van Loon, J. (2014). *Historische fonologie van het Nederlands* (2de druk). Deurne: Universitas.

Verpoorten, J. D. (1752). *Woôrden-schat, oft letter-konst, gedeylt in twee deelen*. Antwerpen: Weduwe A. J. du Caju.

Vogl, U. (2012). Multilingualism in a standard language culture. In M. Hüning, U. Vogl, & O. Moliner (Red.), *Standard languages and multilingualism in European history* (pp. 1–42). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Vogl, U., & Hüning, M. (2010). One nation, one language? The case of Belgium. *Dutch Crossing*, *34*(3), 228–247.

Von Polenz, P. (1999). Deutsch als plurinationale Sprache im postnationalistischen Zeitalter. In A. Gardt, U. Haß-Zumkehr, & T. Roelcke (Red.), *Sprachgeschichte als Kulturgeschichte* (pp. 115–132). Berlijn/New York: de Gruyter.

Vosters, R. (2011). *Taalgebruik, taalnormen en taalbeschouwing in Vlaanderen tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Een historisch-sociolinguïstische verkenning van vroeg-negentiende-eeuws Zuidelijk Nederlands* (Doctoraatsverhandeling). Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

Vosters, R., Belsack, E., Puttaert, J., & Vandenbussche, W. (2014). Norms and usage in nineteenth-century Southern Dutch. In G. J. Rutten, R. Vosters, & W. Vandenbussche (Red.), *Norms and usage in language history, 1600–1900. A*

sociolinguistic and comparative perspective (pp. 73–100). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Vosters, R., Rutten, G. J., & Vandenbussche, W. (2012). The sociolinguistics of spelling. A corpus-based case study of orthographical variation in nineteenth-century Dutch in Flanders. In A. Van Kemenade, & N. De Haas (Red.), *Historical linguistics 2009. Selected papers from the 19th International Conference on Historical Linguistics* (pp. 253–274). Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.

Vosters, R., Rutten, G. J., & Van der Wal, M. J. (2010). Mythes op de pijnbank. Naar een herwaardering van de taalsituatie in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, *120*, 93–112.

Vosters, R., Rutten, G. J., Van der Wal, M. J., & Vandenbussche, W. (2012). Spelling and identity in the Southern Netherlands (1750–1830). In A. Jaffe, J. Androutsopoulos, M. Sebba, & S. Johnson (Red.), *Orthography as social action. Scripts, spelling, identity and power* (pp. 135–160). Berlijn/Boston: de Gruyter.

Vosters, R., & Vandenbussche, W. (2012). Bipartite negation in 18th and early 19th century Southern Dutch. Sociolinguistic aspects of norms and variation. *Neuphilologische Mitteilungen*, *113*, 343–364.

Vrieler, J. (2007). *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten*. Hilversum: Verloren.

Watts, R. J. (2012). Language myths. In J. M. Hernández-Campoy, & J. C. Conde-Silvestre (Red.), *The handbook of historical sociolinguistics* (pp. 585–606). Chicester: Wiley-Blackwell.

Weijnen, A. A. (1966). *Nederlandse dialectkunde* (2de druk). Assen: Van Gorcum.

Weinreich, U., Labov, W., & Herzog, M. I. (1968). Empirical foundations for a theory of language change. In W. P. Lehmann, & Y. Malkiel (Red.), *Directions for historical linguistics. A symposium* (pp. 95–195). Austin/Londen: University of Texas Press.

Wickham, H. (2016). *ggplot2. Elegant graphics for data analysis* (2de druk). New York: Springer.

Willemyns, R. (2003a). Dutch. In A. Deumert, & W. Vandenbussche (Red.), *Germanic standardizations. Past to present* (pp. 93–125). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Willemyns, R. (2003b). *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*. Antwerpen/Utrecht: Standaard Uitgeverij/Spectrum.

Willemyns, R. (2013). *Dutch. Biography of a language*. Oxford: Oxford University Press.

Willemyns, R., & Vandenbussche, W. (2000). Historische sociolinguïstiek. Het 'Brugge- project'. *Taal en Tongval*, *52*, 258–276.

Willemyns, R., & Vandenbussche, W. (2006). Historical sociolinguistics. Coming of age? *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*, *20*, 146–165.

Witte, E., & Van Velthoven, H. (1998). *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*. Brussel: VUBPRESS.

Wolf, N. R. (1994). Österreichisches zum österreichischen Deutsch. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, *61*, 66–76.

Woolard, K. A. (2008). Why dat now? Linguistic-anthropological contributions to the explanation of sociolinguistic icons and change. *Journal of Sociolinguistics*, *12*(4), 432–452.

Woordenlijst Nederlandse Taal. (2015). *Tegenwoordige tijd*. Geraadpleegd op https://woordenlijst.org/leidraad/11/2 (07/12/2020)

Worden. (2007). In *WNT (Woordenboek der Nederlandsche Taal)*. Geraadpleegd op http://wnt.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M087190&lemma=worden&domein=0&conc=true (05/12/2020)

Bijlage 1 – Overzicht van alle teksten in het HCD

Het onderstaande overzicht bevat de volgende elementen:

- titel/omschrijving
- jaartal/ begin- en eindjaartal
- auteur (egodocumenten)[56]/drukker (pamfletten)
- naam archief

Administratieve teksten

Schepengriffies arrondissement Halle-Vilvoorde (1550-1551), Rijksarchief Leuven

Registers van de Leuvense schepenbank (1553-1568), Stadsarchief Leuven

Keur betreffende de draperie (1532), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Keur betreffende den verkoop van vleesch (1545), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Keur betreffende het breeuwen van schepen (1548), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Gildebrief der schoenmakers (1553), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Keur betreffende den verkoop van bier (1555), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Keur, waarbij voorschriften gegeven worden in verband met de schaarschte en duurte van het graan (1556), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

[56] Bij de administratieve teksten lieten we de auteur buiten beschouwing. De auteur wordt overigens vaak niet vermeld bij dit genre. Wanneer we gebruikmaakten van een uitgegeven teksteditie vermeldden we in dit overzicht wel de auteur van de teksteditie (bv. J. G. van Dillen). De gebruikte uitgegeven tekstedities voor het deelcorpus administratieve teksten worden genoemd in Hoofdstuk 4 (Sectie 5.1) en kan men ook raadplegen in de bibliografie van dit proefschrift.

Het gerecht beveelt, dat ieder de ordonnantie van de Staten van Holland … (1531), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Verbod van het gerecht om de warp met het wiel te spinnen (1537), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Verbod van het gerecht om lijst te kaarden, … (1538), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Gebod van het gerecht, dat geen inwoner de draperie buiten de stad zal mogen uitoefenen… (1539), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Het gerecht stelt het loon der wolwevers vast (1545), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Het gerecht stelt opnieuw het loon der wolwevers vast (1559), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Het gerecht stelt het loon der meesters en knechts vollers vast (1561), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

De wardeins van Haarlem en Leiden sluiten een verdrag … (1547), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

De wardeins van Haarlem en Leiden sluiten een verdrag … (1554), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Costumen van de Stad en van de Kasselrij Kortrijk (1538-1543), J. Monballyu, Rijksarchief Kortrijk

Resoluties van ambachtsheren van Vossemeer (1546-1551), Het Utrechts Archief

Voorboten der stad Veere (1529-1540), Zeeuws Archief

Schepengriffies arrondissement Halle-Vilvoorde (1646), Rijksarchief Leuven

Registers van de Leuvense schepenbank (1649), Stadsarchief Leuven

Nieuwe gildebrief van het lakenbereiders- of droogscheerdersgilde (1633), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Keur betreffende de draperie (1639), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Keur, waarbij voor de beurtvaart op Hamburg en Bremen een controleur wordt aangesteld … (1669), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Resolutie der Vroedschap betreffende de graan- en broodvoorziening (1630), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Verzoek van de twee keurmeesters van de kaarsen aan het stadsbestuur … (1634), J. G. van Dillen, Stadsarchief Amsterdam

Ampliatie der keur betreffende het rekken der baaien (1648), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Keur betreffende de lakenvollers en het toezicht op de volaarde (1639), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Provisioneele keur betreffende de lakenventhal (1642), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Provisioneele keur betreffende het kastoorzwartverven van lakens, … (1643), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Keur betreffende het reeden der luierbaaien (1650), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Resolutieboek van de Kasselrij van de Oudburg van Gent (1667), Rijksarchief Gent

Gemeente Kortrijk. Akten en contracten (1655-1656), Rijksarchief Kortrijk

Particuliere notulen Goes (1651-1653), Gemeentearchief Goes

Resoluties van het bestuur van Arnemuiden (1645-1646), Zeeuws Archief

Schepengriffies arrondissement Halle-Vilvoorde (1735), Gemeentearchief Londerzeel/Rijksarchief Leuven

(*Voorstellen tot*) *resoluties van de Schepenbank van de Vrijheid Walem* (1745-1770), Stadsarchief Mechelen

Besluit van de burgemeesters betreffende het z.g. gastenbier (1750), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Verslag aangaande de moeilijkheden met de schrobbelaarsknechts (1764), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Memorie aangaande het geschil tusschen de zeemtouwers en de vachtenploters (1737), N. W. Posthumus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Resoluties van regerende en oud-burgemeesters (1754), Stadsarchief Amsterdam

Resoluties van regerende en oud-burgemeesters (1766), Stadsarchief Amsterdam

Resolutieboek van de Kasselrij van de Oudburg van Gent (1751), Rijksarchief Gent

Resolutieboek van de schepenbank en dorpsbestuur van Verrebroek (1752-1764), Rijksarchief Gent

Resoluties stadsbestuur Brugge (1749), Stadsarchief Brugge

Resoluties van burgemeesters en schepenen van Goes (1732-1733), Gemeentearchief Goes

Secrete notulen der stad Veere (1768), Zeeuws Archief

Notulen van de gemeenteraad van Steenhuffel (1836-1843), Gemeentearchief Londerzeel

Beraadslagingen van de gemeenteraad van Heffen (1866), Stadsarchief Mechelen

Notulen van de raad - Gemeente Haarlem (1839), Noord-Hollands Archief

Notulen van de gemeenteraad van Ouder-Amstel (1852-1853), Stadsarchief Amsterdam

Notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad van Watergraafsmeer (1850), Stadsarchief Amsterdam

Notulen van de gemeenteraad van Petegem (1847-1849), Rijksarchief Gent

Notulen van de gemeenteraad van Strijpen (1844-1845), Rijksarchief Gent

Notulen van de gemeenteraad van Brugge (1830), Stadsarchief Brugge

Notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad van Goes (1852), Gemeentearchief Goes

Notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad van Veere (1851), Zeeuws Archief

Egodocumenten

Dagboek van Jan de Pottre (1549-1570), Jan de Pottre (editie van Jules de Saint-Genois uit 1861), KBR

Reysen na Jerusalem ende Jordaan etc. etc. gedaan door Jan Goverts priester van Gorkum in den jaare 1525 door hem zelve beschreeven (1525), Jan Goverts, Gemeentearchief Delft

Nieuwe Maren (1534-1535), Joost Sijbrandszoon Buyck (editie van J. W. J. Burgers & P. Knevel uit 2016), Hilversum: Verloren

Dagboek van broeder Wouter Jacobs (1572), Wouter Jacobsz (editie van H. I. Van Eeghen), UB Nijmegen

Journaal van de belegering van de stad Haarlem (1572), Hendrik van Biesten, KB

Memoriaalboek van Willem Jansz. Verwer inzake het beleg van Haarlem (1572), Willem Jansz Verwer, Archief van de Nederlandse Provincie der Dominikanen

Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568 (1566), Marcus van Vaernewyck (editie van F. Vanderhaeghen uit 1872-1881), Universiteitsbibliotheek Gent

Journaal van de zeereis van Maximiliaan van Bourgondië (1544), Maximiliaan van Bourgondië, Nationaal Archief

Itinerarium Francofurtense Balthasaris Moreti Inceptum Anno 1644. Die 28. Marty (1644), Balthasar Moretus II (transcriptie van M. Sabbe uit 1932), Museum Plantin-Moretus

Reyse nae Walschquartier ghedaen door Balthasar Moretus met syne twee sonen … (1663), Balthasar Moretus II, Museum Plantin-Moretus

Reijse ghedaen door Balthasar Moretus den Jonghen in compagnie van sijne Moeder Jouffr. Anna Goos, sijn Broeder Joannes Jacobus ende sijne suster Maria Isabella (1668), Balthasar Moretus III, Museum Plantin-Moretus

Verhael van mijne reijse in Vrankrijck gedaen Anno 1634, 1635. (1634), Gijsbert de With, UB Amsterdam

Reisverslag van Aernout Hellemans Hooft (1649), Aernout Hellemans Hooft, UB Amsterdam

Aantekeningen van Vincent Laurensz. van der Vinne van zijn reis door Europa (1652), Vincent Laurensz. van der Vinne, Noord-Hollands Archief

Verscheyde voyagien naar diverse coninckrijcken, landen en steden soo nu als dan door mij, Gerard Hinlopen, gedaan (1662-1667), Gerard Hinlopen, UB Amsterdam

Dagboekaantekeningen van Isaac Pool (1664), Isaac Pool (editie van L. Duquesnoy en J. Salman uit 2018), KB

Reisverslag van een anonieme Bruggeling (1658-1661), anoniem, KBR

Notitieboek van Johannes De Neve (1666), Johannes De Neve (transcriptie van J. Peersman), Rijksarchief Gent

Rare geschriften behelsende het gedenckweerdighste dat 'er is voorgevallen binnen de stadt van Brugghe … (1645-1666), Jacques Inbona (transcriptie van J. Dewitte), Rijksarchief Kortrijk

Journaal van een reis van Vlissingen naar Guyana door Geleyn van Stapele (1629), Geleyn van Stapele, Zeeuws Archief

Manuscript van Maria de Fraeije houdende aantekeningen uit haar leven, aangevuld met catechismus, spreuken en notities over familiegebeurtenissen (1631-1638), Maria de Fraeije, Zeeuws Archief

Journaal van een reijs van mij Cornelis Coorne als clerck met dhr. mr. Antonij de Jonge (1645-1646), Cornelis Coorne, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Aanteeken boekje begonnen door den heer Gillis Meunicx Pietersz en van Susanna van der Meulen (1653-1670), Gillis Munnincx, Zeeuws Archief

Journaal gehouden op 's lands schip Swaenenburgh, vlaggenschip onder commando van Cornelis Evertsen de Jongste … (1672-1673), Cornelis Evertsen, Zeeuws Archief

Mechelsche Cronyke sedert den Jaere 1740 & 1766 inclues (1740-1741), J. P. De Vylder, KBR

Tijdt-wijser van sommige gedenckweirdige dingen, die geschiet sijn binnen, ende buijten de Stadt, ende Provincie van Mechelen (1730-1740), Jan Jozef Wynderickx, Stadsarchief Mechelen

Verhaal van een reis naar Rome door een Brussels geestelijke (1737), Joannes Maria Huycken, Universiteitsbibliotheek Gent

Memorij van een plaisier reijsje met Cornelis Groen, Jan van den Streng, Hendrik van Cuijgren, … (1731), Pieter van den Streng, UB Leiden

De reys na Hamburg (1743), Adriana Petronella de la Court, Bibliotheek van de Hoge Raad van Adel

Journael van mijne reijse uijt Holland nae de Levandt, naementlijk van Rotterdam over Duijtslan & Italien nae Aleppo (1756), Jan Heemskerk, Stadsarchief Rotterdam

Korte Aantekening van hetgeen my Mr. Hendrik Bathazar van Halteren 't merkwaardigst is voorgekoomen, op een rysje gedaan, in het jaar 1758, … (1758), Hendrik Balthasar van Halteren, Erfgoed Leiden en Omstreken

Beschryving van een Gelders ryssie gedaan met Mynheer & Mevrouw Roos en myn Vader Ao 1763 … (1763), Anna Maria de Neufville, Stadsarchief Amsterdam

Aantekeningen van Barbara Socqué (1733-1752), Barbara Socqué, Archief Gent

Aantekeningen van de heer de Stobbeleere (1742-1762), de Stobbeleere, Archief Gent

Reis naar Florence (1772), Antonius van de Casteele, KBR

Beginsel of Route naer Roomen van den vyfentwintigsten Januarius des Jaers 1767 … (1767), Maximilianus De Lie, KBR

Memoriaal van Charles Fourbisseur (1743-1762), Charles Fourbisseur, Rijksarchief Brugge

Aantekeningen van Frederick Joseph Van Hamme (1725-1736), Frederick Joseph Van Hamme, Rijksarchief Brugge

Journalen van de reijzen na Engeland. Vlaanderen. Calais. Holland. Gelderland... van Mr. Daniël Radermacher (1745-1750), Daniël Radermacher, Zeeuws Archief

Journaal van een Voorjaarsreisje gedaan naar Holland in de maand maert en in 't begin van April des Jaers 1749 (1749), Pieter Johan Macaré, Centrum voor familiegeschiedenis

Reijze na Holland gedaan in den jaare 1751 heengegaan den 3 van oogstmaand en weder gekomen den 19 van oogstmaand (1751), David van Visvliet, Zeeuws Archief

Reijse door de Neederlanden na Duijtsland (1756), Johan Pieter van den Brande, Zeeuws Archief

Reisjournalen van Bonifatius Mathias Pous (1762-1763), Bonifatius Mathias Pous, Zeeuws Archief

Kroniek van Jan Jonghmans (1830-1832), Jan Jonghmans, Stadsarchief Mechelen

Cronijck of Memorie Boek van de succersale Kerk van Kessel-Loo begonst door V. van Schaeijbroek, tweeden Pastor deezer gemeijnte … (1860), V. van Schaeybroek, Rijksarchief Leuven

Notitieboek van Franciscus Verreth (1826-1837), Franciscus Verreth, Stadsarchief Mechelen

Verslag van een Alkmaarse soldaat van zijn belevenissen tijdens de veldtocht in België (1830), anoniem, Regionaal Archief Alkmaar

Verslag van het bataillon Stedelijke Schutterij van Noord-Holland tijdens de Belgische Opstand, door Jan Stuurman (1830), Jan Stuurman, Regionaal Archief Alkmaar

De Schipbreuk van het Nederlandse Barkschip genaamd Jan Hendrik (1845), Jan Hendrik Hanou, Nederlands Scheepvaartmuseum

Dagboek begonnen in het jaar 1846 (*July*) *door D Boissevain te Amsterdam* (1846), Daniel Boissevain, Stadsarchief Amsterdam

Dagboek van Annette Jeanne Boissevain (1849), Annette Jeanne Boissevain, Stadsarchief Amsterdam

Daden voorgevallen in de Kerke van Cachtem (1830-1871), anoniem, Rijksarchief Kortrijk

Dagboekschrift van Joannes Godefridus Engelen (1845-1875), Joannes Godefridus Engelen, Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas

Dagboek van Clementia Hiers (1849-1871), Clementia Hiers, Rijksarchief Kortrijk

Reis in Spanje, *1850-1852* (1850-1851), François-Auguste Gevaert, Universiteitsbibliotheek Gent

Dagboek van Pieter Pous (1830), Pieter Pous, Zeeuws Archief

Dagboek van Elias Tak (1831), Elias Tak, Zeeuws Archief

Aantekeningen gehouden op eene Reis langs den Rhijn en verdere streken (1838), Pieter Nicolaas Schorer, Zeeuws Archief

Dagboek van Mary Vincentia Schorer de Jonge (1844-1847), Mary Vincentia Schorer de Jonge, Zeeuws Archief

Aantekeningen van Louise Teijlingen (1862), Louise Teijlingen, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme

Pamfletten

Pronosticatie ghescreven aen Mathias wijlen Coninc van Hongherijen, vander destructien ende verderffenissen van Europen (1554), Jan van Winghe, KB

Nyeuwe sekere ende warachtighe tijdinghen, hoe dat dye Hooch gheboren vorst ... Ferdinandus tot eenen Roomschen Keyser gecoren is (1558), Jan van Ghelen, KB

Declaratie van den Coninck, waer by hy verbiedt te preecken, vergaderinghen, conventiculen te maken, en de administratie ... van de nieuwe relegie ... in zijn Hoff etc. (1563), Jan Mollijns, KB

Ordinancie, Inhoudende de Poincten vanden Heylighen Besnydenis Ommeganck (ged. 24 Mei) der Stadt van Antwerpen (1562), Hans de Laet, KB

Translaet van de brieffuen van gratie ende pardoen generael, byder Co. maiesteyt gegeuen ter zaken vande voirledene troublen (1570), Michiel van Hamont, KB

Die voorred vander confirmation des rechts vanden Keyser Caerle de vijfde van deesen naem totten Hertochdom van Gelre ... (1541), Marten Vermeer, KB

*Een publicatie ende vercondighe gedaen van weghen des Coninckl*ijcke *maiesteits van Ingelant vander oorlogen tusschen zijn maiesteyt* … (1544), weduwe Christoffels, KB

Een cort begrijp vanden payse, tusschen den keyser, den coninck van Enghelant, ende den coninck van Vrankerijke (1544), Peeter Snoeys, KB

Propositie ende requeste opt stuck vande inquisitie, ghedaen ende ouergegeuen aen mijn vrouwe dhertoginne van Parme en[de] Plaisance etc … (1566), drukker onbekend, KB

Een waerachtige nyeu tijdinghe, van tghene dat anno duysent vijfhondert ende drienueertich [...] in Ghelderlant gheschiet is (1543), Symon Jansz., KB

Ordinantie/Placcaet ende statuyt inhoudende hoe sy hem reguleren sullen int uutvoeren ende [...] ende coopmanschap doen (1563), Jan van den Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordonnantie, statuyt en[de] placcaet teghens alle de ghene die hem lieden vervoorderen souden willen de hoppe wt den landen van herwaertsouer te voeren, … (1563), Jan van den Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordinantie en[de] verbot sConijncx [...] nopende tvutvueren vanden peerden, ende alle ander coopmanschepen … (1564), Jan vanden Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordinantie placcaet ende statuyt, waer by een yegelic verboden word, datmen gheene goede[n], waeren, oft coopmanscepe[n] uuyt dese nederlanden voeren

oft transporteren en sal, … (1564), Jan van den Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordinantie ende placcaet sConijnghs ons gheduchts Heeren, vp tfaict vander zeevaert vander visscherye, ende harijnck &ç (1564), Jan van den Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordinantie ende placcaet sConijncx [...] touchierende de ballinghen (1566), Jan van den Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordinantie sConincx [...] waer door gheboden werdt, allen den ghenen die houden, bezitten, ghebruycken oft onder hen houden: eenighe roerende oft onroerende goeden oft renten … (1568), Jan van den Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordinantie ende verbodt dat gheen ondersaten van dese landen en moghen gaen studeren, doceren nochte leeren etc. (1569), Jan van den Steene, Universiteitsbibliotheek Gent

Viva Spaignien Oft Antvvoorde Op den eysch der Protestante Princen van Duytschlandt tot Regensporgh, … (1641), Martinus Binnart, KB

Brvsselsche reyse derde sas, ovde-mans-praet (1646), drukker onbekend, KB

Langh-ghevvenschden peys tusschen sijne catholijcke majesteyt van Spaignien ende de vereenighde heeren Staten van Hollandt, &c … (1647), Martinus Binnart, KB

Protest van den Brabander, aen de lesers van't Hollands praatje (1650), Hieronymus Verdussen, KB

Engelse Tocht en weder-om-komst uyt West-Indien (1655), drukker onbekend, KB

De orden ende bediedtsel van de solemnele processie tot de kercke van het professie-hvys des Societeyt Jesv, binnen Antwerpen, … (1655), Godtgaf Verhulst, KB

Reglement ende ordonnantie, volgens de welcke eenen iegelycken hem voortaene sal hebben te reguleren in het stuck van suspectatie, ende wederlegginghe van rechters (1669), Huybrecht Anthoon Velpius, Universiteitsbibliotheek Gent

Extract geschreven uyt een brieff van Parijs, vanden 5. September 1643 (1643), Ludolph Breeckevelt, KB

D'ootmoedighe svpplicatie vande gecommitteerde der generale kerckelicke vergaderinghe der Schotten tot Edenburgh [...] aen sijn majesteyt (1643), Joost Broersz., KB

Een ootmoedige suplicatie van den major, de aldermannen, ende de Gemeente der stadt London, aen sijn koninclijcke majesteyt van Enghelandt (1643), Joost Broersz., KB

Syn koninckl. maiesteyt van Enghelandts redenen ende motiven, waer door hy beweeght is gheworden een stil-standt van wapenen … (1643), Joost Broersz., KB

Den rechten konink Midas. Ondekt in sijn lange ezels-oren. Zijnde een antwoort op de twee godtvergeten lasteraars, … (1650), drukker onbekend, KB

Articvlen, by haere excellentien de heeren ambassadeurs van [...] Engeland, overghelevert [...] inde groote vergaderingh van [...] de Staten Generael … (1651), Iasper Moulert, KB

Propositie van den heer Appelboom, resid: vande cr: Sweden, gedaen inde vergaderinde vande [...] Staten Generael (1655), Ian Pietersz., KB

Corte Verclaringhe: Vande Conditien, Reglement ende Directie, raeckende de gewillige Contributie, die belooft is, ende noch te beloven staet, door de yverige ende getrouwe Inwoonders deser Stadt van Antwerpen, … (1646), Servaes Manilius, KB

Vry-marckts Praetjen; Over den Franschen handel (1657), Jan Evertsz., KB

Selsame inkomste inde helle van Olivier Cromwel, gesonden in Engelandt ende aldaer gedruckt (1661), Philips Berdels, KB

t'Samen-spraeck tusschen een Portugees ende een Spanjaert, over het besloten houwelijck van den herstelden koninck van Engelant, … (1661), Nicolaes Breygel, KB

Een proclamatie, ghepubliceert door't gantsche coninckrijcke van Schotlandt, op den 24. augusti oude stijl 1643. Ghebiedende alle persoonen [...] haer selven te voorsien van [...] oorloghs ghereetschap, … (1643), Zacharias Roman, KB

Directeurs compagnie binnen Middelburgh in Zeelant, bestaende in acht schepen, ghedestineert tot veylinghe vande zee (1643), Zacharias Roman, KB

Syn majesteyts brief aen het coninckrijcke van Schotlant thoonende dat hy heeft order gegeven om te ontwapenen alle syn forcen in beyde de coninckrijcken (1646), Jaques Fierens, KB

Articulen, nopende de conditien des pays, aen-getroffen tot Munster: tusschen sijne koninghlijcke majesteyt van Spangien … (1647), Abraham Pietersz. van Hagedoorn, KB

Amsterdamsche veerman op Middelburgh (1650), Jacob Jansz. Pieck, KB

Onderrichtinge [...] aengaende de vrymoedige aensprake aen [...] de heer prince van Oraengien (1650), Anthony de Later, KB

Placcaet, teghens het ontfanghen van verboden giften en gaven (1652), Hans vander Hellen, KB

Verclaringe vande ed. mog. heeren Staten van Zeelandt, op't voorstellen van een aensienlijck en gequalificeert hooft tot directie vande krygssaken soo te vvater als te lande … (1652), Pieter de Vry, KB

Brief der edel-luyden van Devonshire aen sijn excellentie generael Monck (1660), Joannes vanden Eede, KB

Aanmerkinge te Brussel gedrukt (1770), drukker onbekend, KB

Wederschrift van den uitmuntendsten en hoogwaardigsten heer den kardinaal D'Alsace aartsbisschop van Mechelen, … (1736), Martinus van Overbeke, KB

De eerste en voornaamste oorzaken van de onlusten, en het verval van koophandel, binnen de stad Amsterdam, … (1747), Joan Snellink Jr, KB

Octroy vergunt door de Keyserinne en Koninginne Aen Borgemeesteren, Schepenen, Raedt, ende de andere Dry Leden der Stadt Loven … (1750), Joannes Van Buggenhout, KB

Decreet van syne Koninclycke Hoogheyt ter saecke van eenige poincten twistich tusschen de Steden van Loven en Mechelen … (1754), Joannes Van Buggenhout, KB

Korte en eenvoudige onderrichtinge aan de onderdanen der Vereenigde Nederlanden [...] ter beantwoordinge van sommige hunner ongegronde discourssen, … (1742), Ide de Wadder, KB

Een zaamenspraak, gehouden tussen een dankbaar koopman vernoegd akkerman en een treurige waardgelder (1748), Weduwe Jacobus van Egmont, KB

Extract uyt de resolutien van den krygsraad der stad Amsteldam (1748), Samuel Lamsveld, KB

Brief, geschreeven van een heer aan zynen vriend, die op 3. january 1750 [...] te Haarlem is gearriveert (1750), Isaak Buyn Antonisz., KB

Sententie tegens Harmen Coops Fledderus, binnen Steenwyk (1750), Fredrik de Kruyff, KB

Copy van een brief, geschreven uit Nieuwkerk [...] wegens het berugte werk der bekeeringen aldaar, … (1750), Dirk onder de Linden, KB

T'samenspraak tusschen een koopman van Berlyn, een van Dresden, een van Hamburg, en een Saxe boer … (1756), C. Groepink, KB

Placcaert van den 30. January 1744. Raekende de acker-schaede en bosch-dieven (1744), Petrus De Goesin, Universiteitsbibliotheek Gent

Placcaert van den 26. July 1749. Nopende de wachten ende patrouillen (1749), Petrus De Goesin, Universiteitsbibliotheek Gent

Placcaert van den 11. Mey 1751. Raekende de vagebonden en landt-loopers (1751), Petrus De Goesin, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordonnantie ende reglement op het fait der waeckende mannen der stede van Gendt (1752), Jan Meyer, Universiteitsbibliotheek Gent

Placcaert van den 22. Juny 1753, raekende de jacht (1753), Petrus De Goesin, Universiteitsbibliotheek Gent

Ordonnantie politique, gemaekt by heer ende weth der stad Gend. Inhoudende verbod van het transporteren van rond ende gezaegd hout &c … (1766), Jan Meyer, Universiteitsbibliotheek Gent

De oprechte Oranje zalf, dienende niet alleen om de witte mollen [...] van hunne blindheid te genezen; … (1747), weduwe Peters, KB

Zamenspraak tusschen een Portugeesche jood en twee Noord-Hollandsche boeren met den schipper (1747), Jan Jansen, KB

Vervolg van de zamenspraak tusschen een Portugeesche jood en twee [...] Noord-Hollandsche boeren met den schipper (1747), Jan Jansen, KB

Aanmerkingen over de nuttigheidt en nootzakelykheidt, aangaande het verkiezen van burger colonellen en capiteynen, … (1748), Jacob Christoffels, KB

Regtmaatige beschuldigingen der Amsteldamsche burgery, aangaande hunne ovrigheidt (1748), Jacob Christoffels, KB

Een waare profecie. Dienende om de wyze burgery der stad Amsterdam [...] oplettende te zyn, en aan te dringe een vrye krygsraad, van burgers te bekomen, … (1748), Jacob Christoffels, KB

Engeland opgeofferd aan de belangen van het keurvorstendom Hanover (1758), Taillesert, KB

Kort dog waarachtig verhaal van de rebellie [...] der negers in de colonie de Berbice, … (1763), Pieter Gillissen, KB

Een woord aan onze Medeburgers van Cappellen-Putte (1866), Harrij Peters, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience

Maskers af! Het werk der grafmakers. Korte beschouwingen over de nieuwe onderwijswet of ontmaskering van 't Maçonniek-Ministerie (1850), Van Os-Dewolf, Rijksarchief Gent

Aen de Belgen. Iets over de tegenwoordige Staetkundige Omstandigheden (1841), J. E. Rysheuvels, FelixArchief/Stadsarchief Antwerpen

Eenige weldenkende vlaemsche Burgers aen hunne zoogezegde onafhankelyke of conservatieve broeders (1860), weduwe Schotmans, FelixArchief/Stadsarchief Antwerpen

Aan de verraders van Antwerpen en van de Vlaamsche zaak (1868), A. Fontaine en Ch. Gevaert, FelixArchief/Stadsarchief Antwerpen

De invloed van de godsdienst op het openbaar en staatkundig leven (1849), C. Weddepoul, KB

Herinneringen van een staatsman betrekkelijk de verheffing van Willem I tot souverein-vorst der Vereenigde Nederlanden; … (1850), J. F. Schleijer, KB

Hulde van de onder-officieren en korporaals van het 1e Bataillon der dienstdoende schutterij van Amsterdam, … (1850), C. G. van der Post, KB

Iets over de opvoeding der zee-officieren (1850), Weytingh en van der Haart, KB

Wat zijn maatregelen van algemeen bestuur? … (1852), Johannes Müller, KB

Men heeft geen vreemden raed noodig om te weten voor wie kiezen, dat elk by zich zelven oordeelt (1847), drukker onbekend, Rijksarchief Gent

Proces tusschen de vlas-spinsters en het gouvernement. Uitdaging toegestuurd, uit naem der lydende volksklas, aen heer Manilius, … (1845), Snoeck-Ducaju en zoon, Universiteitsbibliotheek Gent

Vlaemsche beweging. Verklaring van grondbeginselen door de verdedigers der nederduitsche volksregten aen hunne landgenooten gegeven (1847), F. en E. Gyselynck, Universiteitsbibliotheek Gent

Antwoord aen zeker blouw boeksken den 15 juny 1855 te Deynze uitgedeeld ... om de Deynzenaers, ... een Paterslooster aan te klappen (1855), Michiels, Universiteitsbibliotheek Gent

Vertoog der inwooners van de Pinte (onder Nazareth, Oost-Vlaenderen) verzoekende hun gehucht te verheffen tot gemeente (1866), C. Annoot-Braeckman, Universiteitsbibliotheek Gent

Memorie, houdende consideratien betrekkelijk de invoering van het gerevideerd algemeen reglement, voor het bestuur der Hervormde Kerk in het koningrijk der Nederlanden, … (1849), U. F. Auer, Bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen

Rapport van het Collegie van Diakenen der Nederduitsche hervormde gemeente te Middelburg, omtrent het ontworpen gerevideerd algemeen reglement … (1849), van Benthem en Jutting, Bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen

Een antwoord, gegrond op mijne personeele bevinding, aan al mijne landgenooten, op vele en onderscheidene verzoeken, … (1844), P. C. Verhoeff, KB

Brief aan een lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, over het wets-ontwerp houdende vaststelling des tariefs van het honorarium der notarissen (1847), Abrahams, KB

Beschouwing der bij het voorloopig verslag van de commissie in de Tweede Kamer aangevoerde gronden tot staving der grondwettigheid van de afschaffing van het tiendregt (1852), F. Kleeuwens en zoon, KB

Bijlage 2 – Transcriptierichtlijnen

De onderstaande transcriptierichtlijnen bouwen voort op het transcriptieprotocol (in het Engels) dat opgesteld werd door Andreas Krogull voor het *Going Dutch Corpus* (cf. Krogull, 2018). De transcriptierichtlijnen voor het HCD bevatten eveneens elementen uit het transcriptieprotocol dat Rik Vosters opstelde voor het VKN-corpus (cf. Vosters, 2011).

Header

<header>	
DOCUMENT:	name of the folder containing the pictures (e.g. KB_Pflt8461)
ARCHIVE:	name of the archive (e.g. Koninklijke Bibliotheek)
GENRE:	pamphlet/diary or travelogue/ administrative
NAME:	author's name*
DATE:	year or time period (e.g. 1751 or 1730–1740)
PLACE:	place name (e.g. Mechelen) [uncertain place names are indicated by square brackets]
TRANSCRIBER:	initials of the transcriber (e.g. IV)
NOTES:	general notes or comments (optional)
WORD COUNT:	word count without header
</header>	

*only in the case of egodocuments. Anonymous authors are indicated as follows: 'Anoniem_DATE'.

Naming and saving transcriptions

Save the transcription as a text file (.txt) following this structure:

- genre
- period
- region
- number of the text

- archive
- specification
- place name
- year or time period

e.g. ADM-1550-HO-11-ELO_Aflezingboek_Leiden_1545.txt

Diplomatic transcription

The aim of a diplomatic transcription is to present the source document as it actually appears. In other words, do not correct or change the spelling and punctuation as used in the original document.

Page layout

<pb/> page break (indicated at the end of a page)

The Enter-button is used once to start a new line, and twice to indicate a new paragraph or indentation.

Margins

Text in the margin is transcribed at the end of the document using the tags <leftmargin> or <rightmargin>. Use these tags for parts of text that are longer than one sentence. If there is only a date written in the margin, this date is transcribed immediately.

<leftmargin></leftmargin> text in the left margin

<rightmargin></rightmargin> text in the right margin

Column layout

Some documents are (partly) written in a two-column layout. Within this two-column mode, all text is brought together per column, i.e. first everything under the left column heading, then everything under the right column heading.

<column:1></column> text in the left column

<column:2></column>	text in the right column

Proper names

<name></name>	a name of a person mentioned in the document. Note that this tag is also used for names of saints, angels, mythical characters, and so on.

Place names

<pl></pl>	a place mentioned in the document. Note that this tag is used for geographical names in the broadest sense of the word, i.e. countries, rivers, streets, bridges, and so on.

Ambiguous and illegible words

There are three tags, which represent three different levels between ambiguity and total illegibility:

<ambig>word</ambig>	a probable reading, but possibly ambiguous
<illeg com="wo..."/>	an illegible word, but a suggested or partial reading
<illeg/>	an entirely illegible word (for sequences of illegible words, there should be a separate tag for every word)

Deleted and inserted words

~~word~~	a crossed out or deleted word which is still readable
<cancel/>	a crossed out or deleted word which is no longer readable
<ins>word</ins>	an inserted word (added outside of the normal line of text)

Editorial comments

<ed com="comment"/> additional comments of the transcriber

This tag can also be used to indicate that a page is damaged, e.g. <ed com="page has been torn"/>.

Hyphenation

Any kind of hyphen or alternative line break character is transcribed as a hyphen: -

Hyphenated words at the end of a line are restored before the line break, but the following tag is used to indicate the original form (*reg* = regularization; *orig* = original form):

<reg orig="exam|ple">example</reg>

Note that the hyphen is transcribed twice if used twice.

Brackets

To avoid confusion, angle brackets '<>' can only be used for tags. Do not use them in the header or in the transcript, even when the author uses them in the original text (instead: round brackets).

Capitalization

Although it might not always be clear whether a letter is capitalized or not, capitalization should be transcribed as diplomatically as possible. It is possible for an author to use a capital letter in the middle of a word. In that case, copy the capital letter into the transcript.

(Intra-word) Spacing

> Spacing between words is often problematic. The general rule of thumb is that *when a white space* (not long enough to be a blank) *is clearly distinguishable, it is transcribed thus*, using the space bar once. If, however, *no space is observed between two separate and unrelated words (not compounds!)*, as is often the case, *modern spacing conventions are used*, and the words are transcribed separately. In

> these cases, we assume the lack of spacing to be purely typographical. *In the case of compounds or otherwise related words, a lack of spacing is interpreted as a linguistic feature, and thus transcribed diplomatically*. (Vosters, 2009)[57]

<space/>	blank space in the text

Abbreviations and superscript

Abbreviations are very common in handwritten documents. If the abbreviation consists only of letters, these letters are simply copied into the transcript, e.g. Mr. If the abbreviation is accompanied by a particular symbol, the abbreviated word is written in full. The 'missing part' is added in square brackets in the transcript, e.g. $\overline{\text{en}}$ → en[de].

Letters in superscript are considered normal letters and transcribed accordingly.

Variants of ij/y

Even within a single document, we might come across different spelling variants of ij/y. Two main variants should be distinguished in the transcripts:

<ij> (double-dotted or single-dotted *ij*)	transcribe: ij
<y> (no dotting)	transcribe: y

Capitalization of i/j

A capital I or J is transcribed as diplomatically as possible. Even when a capital J is used to represent a capital I, a capital J is transcribed.

[57] Vosters, R. (2009). *Linguistic aspects of law and justice in the United Kingdom of the Netherlands (1815-1830). Transcription guidelines and editorial practices* (3rd edition).

Different language

When the author switches to another language, this is indicated in the transcript. Use the tags below only for longer passages in another language. Loan words and terminology are copied into the transcript without tag.

<lang:french></lang>	in French
<lang:latin></lang>	in Latin

Bijlage 3 – Reguliere expressies in R

Spelling van /a:/ in gesloten syllabe

Spelling met <aa>

\\b\\w{0,}aa[bcdfghklmnpqrstvwxz]\\b|\\b\\w{0,}aa[bcdfghklmnpqrstvwxz]{2,}\\w{0,}\\b

Spelling met <ae>

\\b\\w{0,}ae[bcdfghklmnpqrstvwxz]\\b|\\b\\w{0,}ae[bcdfghklmnpqrstvwxz]{2,}\\w{0,}\\b

Spelling met <ai>

\\b\\w{0,}ai[bcdfghklmnpqrstvwxz]\\b|\\b\\w{0,}ai[bcdfghklmnpqrstvwxz]{2,}\\w{0,}\\b

Spelling van /k/ in woordfinale positie

Spelling met <k>

\\b\\w{0,}[eiauoyéèêëîïïáàâäüûúùóòöôÿj]k\\b

Spelling met <ck>

\\b\\w{0,}[eiauoyéèêëîïïáàâäüûúùóòöôÿj]ck\\b

Spelling met <c>

\\b\\w{0,}[eiauoyéèêëîïïáàâäüûúùóòöôÿj]c\\b

Spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam

Spelling met <dt>

\\b\\w{1,}(dt)\\b

Spelling met <d>

\\b\\w{1,}(d)\\b

Spelling met <t>

\\b\\w{0,}[^d](t)\\b

Sjwa-apocope

'ik' + spellingvarianten

\\bh?(ic|ick|ik|jc|jck|jk|k)\\b

Negatie

‘niet’ + spellingvarianten

\\b(nie?t?|nijet|nit?|nyet|nyt)\\b

‘geen’ + spellingvarianten

\\b(geen|géen|geén|géén|gheen|ghéen|gheén|ghéén)\\b

‘niemand’ + spellingvarianten

\\b(niemand|niemandt|niemant|niement?|nijemand|nijemandt|nijemant|nimand|nimant|nyemand|nyemandt|nyemant)\\b

‘nooit’ + spellingvarianten

\\b(noeyt|noict|noijt|noijut|noit|nooijt|nooit|nooyt|not|noynt|noyt)\\b

‘nimmer(meer)’ + spellingvarianten

\\b(nimmer|nimmermeer|nymmer|nymmermeer|nemmer|nemmermeer)\\b

‘nergens’ + spellingvarianten

\\b(nergens|nerghens)\\b

D-/w-relativa

‘daar’ + spellingvarianten

\\b(d){1,2}a(a|e|i)?r\\w{0,}\\b

‘waar’ + spellingvarianten

\\b(w){1,2}a(a|e|i)?r\\w{0,}\\b

Summary

Pluricentricity in language history. Building blocks for an integrated history of Dutch (16th – 19th centuries)

The present dissertation examines historical pluricentricity in the Dutch language area. Pluricentricity refers to one language having multiple centers from which language norms spread. Those normative centers often coincide with nation-states, so that each center is associated with a national variety. In Dutch linguistics there is now a consensus that Dutch is a pluricentric language, with national varieties in the Netherlands, Belgium and Suriname, with the first two being the focus of this study. We can discern a center in the Northern Netherlands (the Randstad area) and the Southern Netherlands (around the province of Brabant). The current situation of pluricentricity has produced Dutch-Dutch and Belgian-Dutch language norms. According to traditional language histories of Dutch, this situation of pluricentricity emerged over the course of the 20th century, making it a recent phenomenon. In the preceding centuries, there would have been only one center, shifting according to the political constellation. This is what we label *consecutive monocentricity*. There are, however, indications to situate pluricentricity earlier in time. This was also the reason for examining Dutch pluricentricity in a broader historical perspective.

The traditional view on the history of Dutch is characterized by consecutive monocentricity. This means that the focus in language histories shifts to the region that is considered the center economically, culturally, and linguistically. This center was located in Brabant in the South in the 16th century. At the end of the 16th century, the center shifted from Brabant in the South to the region of Holland in the North. This also had an impact on the development of a Dutch standard language: after the 16th century, the process of standardization took off in the North of the language area. By the end of the 19th century, the standard language in Flanders became oriented towards Northern Standard Dutch. This standard then underwent autonomous developments in Flanders over the course of the 20th century, leading to the current situation of pluricentricity. Findings from more recent empirical research, however, suggest that a second normative center was already developing in the South in the late 18th century, with a distinct

normative tradition and a developing Southern linguistic identity (Rutten & Vosters, 2010b; Rutten & Vosters, 2011; Rutten & Vosters, 2013; Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012). Based on these findings, we could expect to situate pluricentricity at least 100 years earlier in time. With this in mind, we deemed it necessary to focus on pluricentricity from an historical perspective and thus assess the usefulness of the concept in Dutch language history.

To assess the usefulness of the concept of pluricentricity in Dutch language history, the *Historical Corpus of Dutch* (HCD) was developed. It is a new diachronic corpus with text material from four centuries, namely from the 16th, 17th, 18th and 19th centuries. In addition, the HCD includes four regions from the Northern and Southern Netherlands (Holland, Zeeland, Brabant, Flanders). Within the North and the South, both a central and a peripheral region were chosen. The region of Holland is the center in the North, while Zeeland represents the periphery; in the South, Brabant is the center and Flanders represents the periphery. By integrating Northern and Southern varieties of Dutch, and by mapping the interactions between the different regions, we aim to lay the foundation for an integrated history of Dutch. Finally, the corpus is built around three genres, namely administrative texts, ego-documents and pamphlets. This implies that the corpus contains both handwritten texts (administrative texts and ego-documents) and printed texts (pamphlets). Moreover, with administrative texts, we include formal texts in the study, while ego-documents are considered less formal texts, and printed pamphlets may shift on the continuum between formal and less formal. The corpus amounts to over 460,000 words.

Six linguistic variables were examined in the corpus: the spelling of /a:/ in closed syllables, the spelling of /k/ in word-final position, the spelling of /t/ for d-stem verbs, the schwa apocope, the change from bipartite negation to single negation, and the shift from d- to w-forms in relativizers. We will examine how the observed processes of language variation and change in our historical corpus are related to the language-external variables of period, region, and genre. By doing so, our research fits within the research tradition of *historical sociolinguistics*, a linguistic approach that has gained more and more ground in recent decades. Moreover, by including ego-documents in the corpus, our research also responds to pleas for a *language history from*

below, integrating sources that are conceptually closer to the spoken vernacular into the analysis (Elspaß, 2007; Elspaß, 2012b).

Systematic corpus analyses allow us to assess the concept of pluricentricity in Dutch language history, and thus also contribute to more theoretical discussions on pluricentricity. The concept proved to be useful for a range of different languages, but has also been criticized in recent years. Especially in the German language area, pluricentricity is questioned, and researchers critical of the concept have introduced the competing concept of *pluriareality*. Pluricentricity, in fact, is built around national varieties, separated by national borders. In the case of pluricentric languages in an adjacent language area (e.g. Germany, Austria, and Switzerland, but also the Netherlands and Dutch-speaking Belgium), the political border between the nation-states is in this sense also a language border, with specific national variants on each side of the border (Ammon, 1998; Dollinger, 2019a). The proponents of pluriareality, however, point out that many variants are not exclusively or categorically bound to the nation-state, and spread beyond national borders. The distribution of these variants often follows traditional dialect borders. The pluriarealists thus opt for an areal distribution of variants, across national borders (Elspaß & Dürscheid, 2017; Elspaß, Dürscheid & Ziegler, 2017; Elspaß & Niehaus, 2014). In the HCD, we built in the possibility to explore pluriareality for Dutch as well: the two peripheral regions (Zeeland and Flanders) are adjacent dialect areas, allowing us to investigate areal distributions for shared dialect features. In any case, an important distinction between the two concepts is the focus on national borders for pluricentricity and the focus on dialect borders for pluriareality (Norrby et al., 2020, p. 207). We also used this distinction in operationalizing the concepts for our study. Depending on the distribution pattern, monocentricity, pluricentricity or pluriareality could apply.

Chapter 1, the introduction, first outlines the context of this dissertation. We further address the research design and research questions. The following research questions are central to this dissertation: Can we use the modern concept of pluricentricity to describe the history of Dutch? In that case, does pluricentricity replace monocentricity? Or is pluricentricity actually a recent phenomenon that is added to regional variation and regional writing practices in earlier centuries?

In Chapter 2, we first highlight the language historical context of our research. The general lines of Dutch language history (16th-19th centuries) are set out from a traditional point of view. We describe how the Dutch standard language took shape over the centuries, and how the standard language developed in the North and the South of the language area. Next, the traditional views are supplemented with findings from more recent empirical research. These findings can complement and, in some ways, correct the traditional view of Dutch language history on some important points, from an historical-sociolinguistic perspective. Finally, we elaborate on the research tradition of historical sociolinguistics and provide a brief overview of electronic corpora for the Germanic languages, which have been constructed for historical-sociolinguistic research.

In Chapter 3, we provide an overview of the research tradition on pluricentricity, and especially research in the field of the Germanic languages. Pluricentricity is used as a concept to describe multiple national varieties of a language. In the German language area, however, several linguists opt for the concept of pluriareality instead of pluricentricity. We examine, compare and assess both concepts in this chapter. Afterwards, we look at pluricentricity for Dutch. We explain how the current situation of pluricentricity came about, and equally discuss arguments to situate pluricentricity earlier in time than traditionally assumed. Finally, we elaborate on the historical dimension of pluricentricity and describe how the concepts of monocentricity, pluricentricity and pluriareality were operationalized in our study.

Chapter 4 then addresses the composition and structure of the *Historical Corpus of Dutch* (HCD). As we described above, the HCD consists of three dimensions, namely a genre dimension, a diachronic dimension, and a regional dimension. We describe the construction and size of the corpus per dimension, and overall. Afterwards, we elaborate on the interpretation of the three genres, namely administrative texts, ego-documents and pamphlets. This chapter also explains the method of selection and collection of the texts in the corpus. When we discuss the digitization of the texts, the method of transcription is explained. Finally, in this chapter we discuss the methodology used in the corpus analyses.

In Chapter 5, we examine the spelling of /a:/ in closed syllables. The traditional practice was to indicate lengthening by adding an *-e* or *-i* to the original vowel. This practice is increasingly replaced by doubling of the original vowel, so the variants <ae> and <ai> are opposed to the modern variant <aa>. We could observe that the majority of tokens were spelled with <ae> in our corpus. No major genre differences were uncovered. The language-external variables region and period did exert an important influence on the distribution of variants. The <aa> spelling emerged in Holland and Brabant in the 17th century. By the 18th century, <aa> had convincingly become the prevailing variant in the Northern regions, while the vast majority of tokens in Brabant were still spelled with <ae>, and <aa> was nearly non-existent in Flanders. It was in the 18th century that a clear difference emerged between the North and the South of the language area. This difference remained important in the 19th century: whereas Holland and Zeeland had almost completely switched to the <aa> spelling by the 19th century, <ae> remained dominant in Brabant and Flanders.

Chapter 6 focuses on the spelling of word-final /k/. In Middle Dutch, both <c> and <ck> spellings occurred, but these older forms were replaced by a single <k> spelling, as in the modern standard. 52.4% of the tokens were spelled with the modern variant <k>. The number of spellings with <k> was highest in the printed pamphlets. This makes pamphlets the most progressive genre. The more formal administrative texts were the most conservative. For this spelling feature we again noted a North-South difference in the 18th century: while the Northern regions had almost completely adopted the <k> spelling, <ck> was still the prevailing variant in the Southern regions. We inferred from this that the change occurred at a somewhat slower pace in the South of the language area. By the 19th century, however, this North-South difference had disappeared. The Southern regions had also almost completely switched to the <k> spelling by then.

In Chapter 7, we discuss the spelling of 2nd and 3rd person singular and 2nd person plural present indicative endings of d-stem verbs (e.g. *worden* 'to become'). The modern standard has a <dt> spelling, but in the past this dental root could be spelled as <t>, <d> or <dt>. Of these three variants, the <dt> spelling was most strongly represented in our corpus. The preference for <dt> was reflected in the administrative texts and in the pamphlets in particular. In the ego-documents, however, less than half of the tokens were

spelled with <dt>. In the 16th century, <dt> and <t> were competing variants. Afterwards, the three spelling variants succeeded each other as the dominant variant: <t> in the 17th century, <d> in the 18th century and finally <dt> in the 19th century. When the modern <dt> spelling then prevailed in the 19th century, a North-South difference emerged. The <dt> ending had clearly become the norm in the Northern regions, while a substantial part of the tokens in the South was still spelled with <d>. Within the South, there was still a striking difference between the center of Brabant and the periphery of Flanders: while Brabant had largely adopted the modern variant <dt>, the spelling with <d> was still dominant in peripheral Flanders.

In Chapter 8, we investigate the disappearance of the unstressed vowel in 1st person singular present indicative endings (e.g. *ik hebbe* > *ik heb* 'I have'). This phenomenon is also known as *schwa apocope*. In this chapter, we have disregarded the administrative texts, as 1st person singular verb forms hardly occur in the administrative documents in our corpus. The final schwa in verbs such as *hebbe* was ubiquitous in Middle Dutch, but the modern variant is a verb form without final schwa (*heb*). We were able to distinguish four possible endings in our corpus: no ending (-Ø), *-e*, *-en* and *-t*. The last two variants, however, only rarely occurred in the corpus. The verb forms without final schwa were dominant in our corpus (75%). Apocope of final schwa was already visible in the 16th century, and by the 19th century, the schwa ending had almost completely disappeared from language use. The change from verb forms with schwa to verb forms without schwa was led by Holland in the 17th century. By the 18th century, the new variant without final schwa had taken over in the other three regions (Zeeland, Brabant, Flanders) as well. For the genre differences, we limited ourselves to the ego-documents and the pamphlets. We observed that the percentage of the new variant was higher in the pamphlets than in the ego-documents, so the pamphlets were more progressive.

Clause negation is discussed in Chapter 9. We investigated the change from bipartite negation (e.g. *Ik **en** geloofde het **niet*** 'I did not believe it') to modern single negation (e.g. *Ik geloofde het **niet*** 'I did not believe it'). 66.3% of the negative sentences in our corpus contained single negation. The change was already visible in the 16th century and nearly complete by the 19th century. Single negation was most advanced in Holland in the 16th century, but also appeared in the other regions. In the 17th century, a notable increase in the

percentage of single negation was recorded in Holland, Zeeland and Flanders. These regions were ahead of Brabant, where bipartite negation was still the dominant variant. In the 18th century, we observed a North-South difference: the change had already largely taken place in the North, but in contrast to the 17th century, Brabant followed the Northern regions in the 18th century. In Flanders, however, bipartite negation was clearly the dominant variant in the 18th century. In other words, the North-South difference that emerged in the 18th century is primarily a difference between the Northern regions (with Brabant joining) and Flanders. In the 19th century, the situation stabilized, and there was hardly any variation anymore. In general, single negation was most common in the pamphlets, and the percentage of bipartite negation was highest in the administrative texts. The percentage of single negation was slightly higher in the ego-documents than in the administrative texts.

In Chapter 10 we look into the shift from d- to w-forms in relativizers, i.e. the relative adverb (*daar* > *waar* 'where') and the relative pronominal adverb (*daar* + PREP > *waar* + PREP, e.g. *waarmee* 'with which'). The modern w-form proved to be the dominant variant in our corpus (59.8%). The change to w-forms had already clearly taken off by the 16th century and was largely completed by the 19th century. In the 16th century, the w-forms appeared more often in the central regions of Holland and Brabant than in the corresponding peripheries. So, within the North and the South of the language area, we could observe a center-periphery difference in the 16th century. In the 17th century, however, this difference was eliminated in the North, and there was only a small difference between Brabant and Flanders in the South. In the 17th and 18th centuries, we rather observed changing regional tendencies. The situation stabilized in the 19th century when all regions definitely opted for the modern w-forms. The distribution by genre revealed that the administrative texts and pamphlets were slightly more progressive than the ego-documents. When we took the diachronic dimension into account, we found out that the administrative texts adopted the w-forms in large numbers only from the 18th century onwards. In other words, the change took place at a different pace within each genre.

Chapter 11 is the conclusion of this dissertation. We were able to formulate general conclusions regarding the language-external variables of period, genre and region. For the factor period, we observed that the incoming

variant spread through the centuries in the form of an s-curve, except for the spelling of /t/. Looking at the different s-curves, we noted that the incoming variant often really broke through in the 18th century. As for the genre differences, we could observe that the incoming variants were generally more likely to be adopted by the pamphlets. The language used in this genre can thus be characterized as the most progressive. This is not surprising, as pamphlets are printed and edited texts, which generally display more standardized language use, whereas administrative documents and ego-documents are handwritten texts. For the factor region, we observed different patterns of diffusion for different variables. The incoming variants did not spread following the same pattern each time, for example, from the North to the South of the language area, or from the center to the periphery within the North and the South. The center-periphery differences did not turn out to be very strong, especially not in the Northern Netherlands. The dynamics between the North and the South of the language area proved more important in our study. Three variables showed a North-South difference in the 18th century: spelling of /a:/, spelling of /k/ and negation. For the spelling of /t/ we observed a North-South difference in the 19th century.

We argued that our results do not support the idea of consecutive monocentricity, which is nonetheless the dominant discourse in traditional language histories. Except for the schwa apocope, there was no clear center from which the incoming variants spread. Pluriareality does not seem to be a useful concept either, as both peripheries usually display fairly different behavior, in spite of their geographic adjacency. For several variables we observed a North-South difference in the 18th century. This North-South divide can be related to pluricentricity in the national sense, as the political border between the Northern and Southern Netherlands seemed to have become more of a linguistic border. This was especially true for the spelling of /a:/ and the spelling of /k/. Hence, pluricentricity in the national sense can be a useful descriptive notion, but it clearly does not always apply to the same degree in each situation and for each feature. In the most basic sense of there being more than one normative center (i.e. without the national component), pluricentricity was even less prevalent. For Dutch, then, we can conclude that there is no reason to put forward pluricentricity as a crucial concept in language history.

Curriculum vitae

Iris Van de Voorde werd geboren in 1995 te Jette, België. In 2013 startte ze met de opleiding Taal- en Letterkunde: Nederlands-Duits aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze behaalde haar BA-diploma in 2016. Een jaar later, in 2017, studeerde ze af als Master in de Taal- en Letterkunde: Nederlands-Duits (specialisatie taalkunde) aan de Vrije Universiteit Brussel. Tijdens haar masteropleiding werkte ze als student-assistent mee aan de opstart van het burgerwetenschapsproject *Wikiscripta Neerlandica II*. In oktober 2017 werd Iris aangesteld als aspirant fundamenteel onderzoek van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO). Aan de Vrije Universiteit Brussel (onthaalinstelling) werkte ze aan het onderzoeksproject getiteld *Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis. Bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de – 19de eeuw)*. Het onderzoek werd uitgevoerd onder supervisie van prof. dr. Rik Vosters, prof. dr. Wim Vandenbussche, prof. dr. Marijke van der Wal en prof. dr. Gijsbert Rutten. Aangezien het project voortkomt uit een nauwe samenwerking tussen de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Leiden werd het doctoraat uitgebouwd tot een co-tutelle doctoraat. Vanaf februari 2018 was Iris ook officieel verbonden aan de Universiteit Leiden (Leiden University Centre for Linguistics – LUCL). Van april tot en met juni 2018 werkte ze als gastonderzoeker aan de Leidse universiteit. Het onderhavige proefschrift is het eindresultaat van het onderzoek dat Iris gedurende vier jaar verricht heeft.